

83.3(5K23)

М84

СӘБИТ МҰҚАНОВ

ЖАРЫК
ЖҰЛДЫЗ

сәбит Мұқанов

ЖАРЫҚ ЖҰЛДЫЗ

(Абай Құнанбаевтың шығармашылығы туралы)

Қазақстан Республикасы Білім министрлігі

33712

Мұқанов с.

М 83 Жарық жұлдыз: Монография және ғылыми
мақалалар, 2-басылуы (Құрастырып, баспаға
әзірлеген С. Мұқанов мұражайының ғылыми
қызметкері Жанат Дәулетбекова).— Алматы, "Са-
нат", 1995.— 272 бет.

ISBN 5-7090-0211-9

Қазақ әдебиетінің іргетасын қалаушылардың бірі Сәбит Мұқанов (1900—1974) ке-
менгер ақын Абай Құнанбаев туралы қаламді монография, бірнеше зерттеу еңбектер
жазған. Жинаққа солардың таңдаулылары енгізілді. Жазушы Абайтану мәселелеріне,
ақынның ата-тегіне, өмірі мен дүниеге көзқарасына, поэтикалық шеберлігіне тоқталады.

Кітап студенттерге, көпшілік оқырмандарға арналған.

М 4702250000 — 026 16 — 95
416(05) — 95

ББК 83.3 Каз я73

ISBN 5-7090-0211-9

© Мұқанов Сәбит, 1995

АБАЙ ЖӘНЕ СӘБИТ

Сәбит Мұқановтың Абайды танып-білуінде ақиқат та, аңыз да өте көп.

Қазақтың ұлы азаматтары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердиевтер ақталып, алаш азаматтары тарих сахнасына қайта оралғаннан кейін Сәбиттің қазақ қайраткерлеріне көзқарасы, олар жайында айтқан, жазған пікірлері туралы тарихи деректерге сүйенгеннен гөрі, “өйткен екен, бүйткен екен” дегендей сөздер айтылып жүр. Мұндай күңкілдер Кеңес өкіметі құлап, коммунистік партия тарағаннан кейін үдей түспесе, кеміген жоқ.

Абай — әлемдік құбылыс, қазақтың кеменгері. Ол жөнінде мәселе айдан анық, қара тер болудың еш қажеті жоқ. Ал Сәбит ше? Әрине, ол Абай деңгейіне көтеріле алмайды, бірақ қазақ халқының ұлы дарындарының бірі екені даусыз. Оның талай ұрпақты ойландырып-толғандыратын, айтыстырып-тартыстыратын өрен тұлғасы қазақ тарихынан ойып тұрып орын алатыны сөзсіз. Біреу ол жайында тартып айтар, қағытып айтар, ал енді біреулер ағынан жарылып, анығын айтар, шыр-пыр болар, қалай дегенде де, Сәбит қайраткерлігі ешкімді енжар қалдырмайтыны анық.

Бұған біреу қол қояр, біреу қол қоймас. Ол үшін қам жемеймін, өйткені оқыған көркем шығармалар, тарихи деректер мен шындықтар Сәбит Мұқановтың соқтықпалы, соқпақты жолда “солақай да жасампаз, ұрыншақ та рақымшыл” болған азамат екендігін көрсетеді. Бір басына Сәбит Мұқановтың қайшылығы жетіп артылады. Бұған заман лебі жел берді, өзінің пендешілігі үстемелей түсті. Алайда мүсіркеушілікті қажет ететін қайраткер Сәбит емес.

Тілейік, тілемейік, қазақ тарихында 70 жылға созылған кеңес заманы, социалистік дәуір болды. Оның жақсылығынан да, жаманшылығынан да қашып құтыла алмайсыз, сондықтан оны орнатқан, өркендеткен, жедел-

деткен күштер мен тұлғаларды тарихтан шығарып тастай алмайсыз. Бұл — бір. Екінші, кеңес қоғамы жаңа орнап жатқан кезде төңкерісшіл әдебиеттің туын көтеруші Сәкен Сейфуллинге сенімді серік болған, жаңа заманды қабылдамаған ақын-жазушылардың әдебиет әлеміндегі ықпалымен бел шешіп күрескен, идеялық позициясы мықты да тұрақты жазушы екеу болса, бірі С. Мұқанов болды. “Қазақта пролетариат жоқ, ашық жіктелген тап болған емес, сондықтан оның әдебиеті болуға тиісті емес” дегендерге өзінің тапшыл тұрғыда, таптық пиғылда, тіпті кейде қасақана тапшылдық ниетпен жазылған шығармаларымен жауап беріп, жаңа әдебиеттің туғандығын дәлелдеген алғашқылардың бірі де — Сәбит Мұқанов.

Сәбиттің шын жан сырын тыңдар болсақ, онда: “Мен ол кезде идеологиялық майданда “солақай” аталатын адамның бірі болдым. Өзім каналушы таптың семьясында туып, Октябрь революциясына дейін қаналған жағдайда өскен адам “қанаушы” тап дегенге, “қанаушы таптан шықты” деген адамға өш болатынымын” деп ашық айтты, жазды. Әрқашан қайталап отырды. Оның субъективтік жағдайына объективтік талап-тілек қосылып, төңкерісшіл ұранмен артық-кем сілтегендері де аз емес. Ол мінезінен өле-өлгенше арыла алмай кетті.

Сондықтан, ол қолпаштаған мақтау-мадаққа да, қастанды сындарға да, өтірік-өсекке де, зымиян мысқылға да, дөректі айғайға да кезікті, бірақ кеңес әдебиетінің идеялық-көркемдік платформасын сақтауға, үстемдікке жеткізу жолында айрықша күш жұмсады. 20-жылдардағы толассыз айтыстар, 30-жылдардағы жалған жалалар Сәбиттің идеялық позициясын мұқалтып, негізгі принциптерден аулақтата алған жоқ. Бұлар Сәбит Мұқановтың әдеби-көркемдік және саяси-әлеуметтік көзқарасын айқындар көрсеткіш болумен қатар, оның адами-өнерпаздық өрісінің қасіреті де болды. Бір рет “осы қалай болып барады” деп ойланбай, ілгері тарта беру, кейде оқ пен оттың алдында қалдырды. Идеялық айтыс-тартысқа келгенде, шамадан тыс белсенділік көрсетіп, серке болуға ұмтылушылығы артық-кем сілтетпей қоймады. Уақыт ұсынған негізгі идеялардан Сәбиттің бар бақыты мен қуанышы, қателігі мен кемшілігі туындап жатты. Жаңа заман орнату романтикасы, билікті қолға алып, ұлы мақсатқа ұмтылу пролеткультшылардың шапағатымен көп нәрсені кеуделеп, омыраулап жасатты. Оның үстіне мәдени-әдеби саладағы тарихи сабақтасты дәйекті түсіну

жағы да жетіспей жатты. Таптық негізде оянған сана-сезімі асыра сілтеуіне себепкер болды.

“Тап тартысы өткірленген уақытта мен ақын едім, жазушы едім, маған тарих, сын мәселесі неге керек?” деп отыру жауға жәрдем беру сияктанды. Сондықтан сол кезде ұлтшылдарға қарсы шыққан қазақ совет әдебиетінің әрі аз, әрі жас кадрларының қатарына қосылдым. Менің әдебиет тарихына, әдебиет сынына араласуыма осы себеп болды” дегені қосымша түсіндіруді қажет етпейді.

Осындай таным-білікпен қолына қалам алған Сәбиттің: “Қара тақтаға жазылып жүрмеңдер, шешендер!” деген ұранмен төңкерісшіл заманның идеологиялық есігін ашуы кейінгі дауылды да содырлы күйіндердің ішінде болмасына шарасын қалдырмады. Абай жайында алғаш пікірін осы кезде айтты. Күні бүгінге дейін Сәбитке күйе қып жағып келе жатқан сондағы ойын түгел келтірейін. Сонда аңыз қайда, ақиқат қайсы дегеннің бір шеті көрінер, оқушы өзі ойланар.

Абай Құнанбаевтың тілі майда, өткір екенінде сөз жоқ. Өлеңнің іші-сыртын түгел қылып түсіреді. Жалғыз-ақ тарихы құрғыр, аксүйектерден көңілді күдікті қылып тастапты. “Сенің мұсылмандығыңда шегім бар” дегендейін, жеті атасы би болған, тобықтыны бір шыбықпен айдаған тұқым. Қай күнде де аксүйекте ұлтшылдық та, елгезектік те азғантай болатын еді. “Арғын, найман жиылса, таңырқаған сөзіме, қайран сөзім қор болды тобықтының өзіне” деген өлеңі кім екендігін сездіреді. Бұл сөзінен: бір кезде арғын, найманды билейтін Абай қазір қолынан билік кетіп, ақыр аяғы өзінің тобықтысына да қадірсіз болғандығын, оған Абайдың назаланатынын көрсетеді. Тек өлеңдері мына жаңа заманның әуенімен кетіп, өзі Кененің ізін қумағай еді. Өйткені ақындардың көбі шыбық басын сындырып, істейтін ісі болмаса да, “мен пәлен, мен түген” деп лаға беретін”.

Ең алғашқы лебіздің бар-жоғы осы. Таптық таным жетекшілік етіп, таза қазақша ой айтқан. Бар пәленің басы Абайдың қанаушы, билеуші таптан шыққандығы, тегінің еңбекшілерге жаттығы, әйтпесе Абайдың ақындық күдіретін сыртқа тепкен жер жоқ. Шеберлігіне тәнті.

Сәбиттің осы ойын сол кезде де, кейінгі уақытта да, бүгінгі күнде де құрыққа сырық жалғап, даурықтырып жүргендер аз болмаған, қазір де бар. Оқып-білуден гөрі құлақпен естігеніне, көбіне сыбырлап айтқанға, ұзынқұлақ хабарына молырақ ден қоятын психологиямыз, әдетіміз кешегіні көп теріп, болашаққа өңмендей бермейтініміз

талай қиястыққа кезіктіріп-ақ келеді. Оның үстіне Сәбиттің адами жұмсақ, идеологиялық ұрыншақ мінезіне жақсылық пен жамандық та, қаскөй өсек-аяң мен әзіл-оспақ та, аузынан шықпаса да, шығуы мүмкін ой-пікірлердің бәрі де оған қона кететінін, жабыса қалатынын естен шығармайық. Оның бәріне Сәбиттің өзі жем тастап, алғаш кездескен адамға әңгіме айтып, бауырына тартып алатын гадеті кінәлі. Біреулер сияқты зымияндықты жасап отырып, көзге көлгірсу, жақсы атақты болу Сәбиттің қолынан келмей кетті. Бақыты да, соры да осы дағдысында еді.

Жасыратыны жоқ, Сәбиттің “шынжыр балақ, шұбар төстің” баласы Абайға күдіктене қарауы көбіне-көп оны орынды-орынсыз, қисынды-қисынсыз мадақтап, алашылдықтың туы етуге талаптанушылық ниетке байланысты болды. Тапшылдардың аузынан шыққандарды даурықтырып жіберу машығы да өз міндетін мықтап атқарды.

1924 жылы 19-ақпанда “Еңбекші қазақ” газетінде “Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы” деген мақала шықты. Оны “Сәкен жолдастың оқыған лекциясының қысқаша қорытындысынан алынды” деген ескертпемен Сәбит Төңкерісұлы жариялады. Онда: “Қазақ әдебиеті 1900 жылдан бері шыққан. 1905 жылдың жұмыскер қозғалысынан кейін ұлт сезімі туа бастап, қазақ ақындары тіл түзеу деген пікірді жарыққа шығарған. Бірақ сол әдебиеттің азғындалған уақытында бірен-саран өлеңін қазақ тілімен жазғандар болды. Мәселен, Абай. Абайдың ол әдебиетті туғызған екендігіне дәлел болатын жұмыс емес. Себебі Абай арғы жағында таза қазақ тілімен сөз жазушылардың жолын мықтап ұстап қалған, бастаған жолдың иесі ғана, Абайды қазақ әдебиетінің ағасы деушілік қате” деген ой бар. Бұл Сәкеннің аузынан шықты ма, иә Сәбит Төңкерісұлының қосқаны ма, әйтеуір осы пікір үшін Сәкен мықтап жауап берді. “Ақ жол” газетінің 5 наурыздағы санында Темірбай (кім екені мәлім емес — Т. К.) тілі жеткенше сөгіп, әсіресе қазақ әдебиетінің тарихын сонау Қожахмет Иассұйден басталатындығына күдік келтіріп, “Егерде мен Сәкен жолдастай әңгі болсам, баяғы Абай 1905 жылдан соң ғана өлең жаза бастады... Оны қазақ әдебиетінің ағасы деушілік те қате дер едім” деп, Сәкенге мін таққанда, Ғабит Мүсрепов 24 наурызда “Қисық сынға әділ төре” деген мақала жазып, “Темірбайдың бар ойы — Сәкенді жұртқа жаманатты көрсетіп өту, одан басқа түгі жоқ. Темірбайдың мақсаты — әдебиетті сынауда емес, Сәкенді сынауда. Менің ойымша, әдебиет — Сәкен емес те, Сәкен —

әдебиет емес” деген таласта Абайдың тарихтағы орны деген үлкен проблеманың шеті көрінеді. Соны Мәскеуде оқып жатқан Бейсенбай Кенжебаев 1925 жылғы “Абай” деген мақаласында түзетуге талаптанды: “Абай қазақтың жазба әдебиетін бастады, соған негіз салды. Сондықтан Абай — қазақ жазба әдебиетінің ағасы. Бұл орын Абайға үлкендік те, кішілік те қылмайды” дегені сол кезде екпін ала бастаған айтыс барысында бұрынғыдан да шығандай түсті.

Сәкен лекциясында айтылған пікірлерді жариялаған Сәбит Төңкерісұлының кім екені белгісіз болса да, сондағы ойдың өзегі Сәбит Мұқановтың 1926—1928 жылдардағы мақалаларында кездеседі. “Пушкин де, Абай да орыс пен қазақ әдебиетін бастан жаратқандар емес, түйінін түйіп қорытқандар. Қазақтың әріден келе жатқан жақсылы-жаманды әдебиеті болды. Абай кез келген соң даяр таяқтың иесі, даяр тоқпақтың ұрушысы, даяр қазықтың қағушысы болды да жүре берді. Абай — байшыл табының ақыны. Ондап зерттеген кісіге байшылдық-ұлтшылдықтың түп қазығы — Абай.

Абай кедейге көріне қарсы жазған жоқ. Абай — жанашыл. Онысында дау жоқ, өз заманында пайдалы адам болды. Әлі де пайдасы бар, онысында да дау жоқ. Абайды орынсыз көтеретіндер де бар, ол дұрыс емес” дегені тапшылдық көзқарастың терендей түскенін көрсетеді. Айтысқа араласқан Ыдырыс Мұстанбаев: “Сәбит пен Қошкенің (Қошмұхамбет Кемеңгеров) сөзіне қарағанда, Абай кейін шыққан ұлтшылдардың бастығы болу керек. Ұлтшылдар Абайды жақсы көреді деп, Абайды — Абай демеуге бола ме? Абайды жуан атаның баласы деп үркетіндер бар. Бұл — бізге ұят. Абайдың тумысы бай болғаны оның ақындығына таңба сала алмайды. Қазақ елінің тұңғыш шын ақыны — Абай” дейді. Одан бұрынғылар “көже байлар” деп түзетпек болды. Бірақ ештеңе өне қоймады.

Бұл жылдары жалғыз Абай ғана емес, жалпы әдеби мұра жайында кереағар пікір айту, оған тапшылдық қарауылынан қарап, тырнақ астынан кір іздеу, саяси астар беру әдеттері айрықша күшті болды. Идеология саласында Нәзір Төрекұлов, Сәкен Сейфуллин, Ғаббас Тоғжанов, Әбдірахман Байділдин, Тұрар Рысқұлов, Таутан Арыстанбеков, Шәймерден Тоқжігітов т. б. жел беріп отырғанын еш уақытта естен шығармау керек.

Көркем әдебиетті социологиялық тұрғыдан қарап бағалау машығы, әсіресе 20-жылдардың аяғы мен 30-жылдардың басында айрықша күшейді. Осының нақты үлгісі

Сәбиттің “XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. I бөлім (ұлтшылдық, байшылдық дәуірі)” деп аталатын 1932 жылы шыққан еңбегі. Ой нысанасы, пікір түтіні әрқашан марксизм-ленинизмнің таптық көзқарасына, әдебиет пен ғылымның партиялылығы принциптеріне негізделді. Солай бола тұрса да, тарихи шындықтан аттап кете алмай, аз болса да, түйінді ойын айтар кезде тарихи-архивтік деректерге, естіп-білгенге сүйенгенін көреміз. Сондықтан Сәбиттің бұл еңбегі деректемелік тұрғыдан айрықша құнды. Сәбитті сөзге қалдырғысы келетіндер бар деректі осы кітаптан алып, едірейе қарсы болып шыға келетіндер аз емес. Ал, шындығына келгенде, шешуші, ең түйінді пікір қорытар кезде қастық пен қысастықтың, идеологиялық талас-тартыстың желегі айдалада қалатын кезі де өте көп. Мәселен, өңгені былай қойғанда, осы кітапта Абай арнайы зерттеу объектісі болған жоқ, тіпті көсіліп айтқан тұсы да жоқ, бірақ Абай рухы, Абайдың күдіреті әрбір тараудан сезіліп отырады. Сол түйсікпен жұрт бұл кітапта Абай “сыбағасын” алған шығар деп ойлайды. Сондықтан Сәбиттің ұнамды, әрі толымды ойлары коммунистік таным-біліктің құрбандығына шалынып, өзі сөзге қала береді. Автордың тындырғаны да, бүлдіргені де ел құлағына еселене жетіп, аңыз бен ақиқатқа айналып жүре берген кезі аз емес.

Мәселен, “Ахмет Байтұрсынұлы Абайдың аяғын ала шыққан ақын” дегенде, әдебиеттің ұлы өткелі Абай деген ой аңғарылмай ма? Немесе халыққа сіңірген еңбегін айтарда: “Қазақ тілінің негізін жасап, қазақ мектебінің іргесін қалаған алғашқы адам — Ахмет. Ахметтің бұл тарихи еңбегі бағаланбай қалмақ емес. Бұны пролетариат та бағалайды” деуі әшейінгі айтыла салған сөз емес, ең негізгі тарихи түйін екені даусыз.

Не болмаса Мағжанды бағалауына көз тастайық. “Ақындық жағына келгенде Мағжан, әрине қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетіне жаңа түрлер енгізу ретінде Мағжанның еңбегі өте көп. Абайдан кейін тіл өнегесінде Мағжаннан асқан ақын жоқ” деуі ең алдымен Абайдың ұлылығын, оны күдірет тұтқан зерттеушінің келбетін аңғартпай ма? “Абайдан асқан ақын жоқ, қазақтың ұлы данышпаны Абай” дегенде, Сәбит санасындағы таптық түсініктердің бәрін жокқа шығармай ма? Бір қызығы, Сәбит Мұқанов 1937 жылға шейін Абайдың өзіне тікелей бағышталған бірде-бір мақала жазбай, тек сөз арасында Абайды көркемдік шеберліктің қол жетпес биік

шыны деп мойындағанымен, байдан шыққандығына жығып беріп отырған кездері аз емес.

Алайда 30-жылдардың бас кезінен С. Мұқановтың көзқарасында әдеби мұраны, әсіресе Абайдың өнерпаздығын тану мәселесінде өзгерістің нышаны көріне бастады. Енді мәселенің бәрін әрбір шығарманың туған дәуіріне, әрбір дарынның өскен ортасына бейімдей бермей, тарихи нақты бағалау қажет екендігі ескеріле бастады. “Блокшылдықтан демьяншылдыққа” деген мақаласында С. Мұқанов осы жаңаша түсініктің алғашқы қарлығашын көрсетті. Мәселен, жалпы әдеби мұра жайында айтқанда: “Пролетариат жазушылары өздерінен бұрын өткен ақсүйек байлардың жазушыларының табысымен толық пайдаланады. Олардан түр үйренеді. Онда дау жоқ” деп ой түйіп, Абай жайында жаңаша тұжырым жасады: “Қазақтың ұлт әдебиетіне күшті негіз салған Абай Пушкин мен Лермонтовтың үлгісімен жүрді. Философия жағынан Абайға толық әсер еткен адам — Толстой” (№ 2, 1931) екенін айту Абайдың идеялық-эстетикалық арқауын анықтаудың жемісті бір өңірін мензейді.

Мұндай эволюция жалғыз Сәбитте ғана емес, қолына қалам алғандардың бәрінде де кездесіп жатты.

Алайда қалың оқушыны былай қойғанда, көп нәрсені тындырып жүрген әдебиетші-ғалымдардың қайсыбірі: “Таптық көзқарас үшін күйетін Сәкен мен Сәбит бар ғой” деп, үндемей өте шығуға машықтанып бара жатыр. Басқалардың айтқанын, жазғанын ескере бермейді. Көз жұма салады.

Абайдың 1933 жылы шыққан толық жинағына жазған алғы сөзде Ілияс Жансүгіровтің тапшылдық түсініктен ада бола алмағанын көреміз. Қазақ даласында жұрт пен аштық қосарланып, екі миллион екі жүз мың бауырларымызды баудай қырып жатқан уақытта социализмнің озық ой дарытатын артықшылығын жәреуке рапорт, өлең, жарнамалармен әдіптеп, зұлмат болмай жатқандай өзеуредік, ұятты белден бастық. Және олардың бәрі де салыстырмалы деңгейде болып, қасиет пен қасіреттің ара жігін ажырата алмай әурелендік. “Біздің заманымыздағы социалистік құрылысты қолма-қол жасап жатқан қазақ еңбекшілерінің жұмысшысы да, колхозшысы да, комсомолы да, коммунисті де, еңбекші әйелі де — Абайдан озық, өзгеше бағытты, төңкерісшіл, дүние төңкерісінің әскері. Сол сықылды біздің кешегі жалшы, бүгінгі Қалмақан ақынымыз Абайдан озық, бағыты бөлек, мазмұны өзгеше, төңкерісшіл. Міне, біз

Абайды, Абай заманын қаншалық артта қалдырып отырмыз.

Сондықтан Абай сөзі — бізге тарих, тарихи мұра. Абайдан бізге жаңа сөз табылмайды. Абай сөзі бізге ескі, кешегі көшкен жұрттағы қалған қойма сықылды қазына. Абай өз заманына қаншалық жаңалық айтса да, қаншама маңызды келешек меңзесе де — оның барлығы да бізге ескі. Бізге керітартпа. Сондықтан біз Абайдың мазмұнынан бүгінгі өмірге жарайтын жаңалық таба алмақшы емеспіз” (67—68-беттер) дегеннің не саясатқа, не ғылымға жанаса алмайтын қисынсыздықтың І. Жансүгіровтің аузынан шықты деуге дәтің бармайды.

Кіріспенің негізгі мақсаты Абайдың дүниетанымын көпшілікке таныстыру, түсіндіру болғанымен, зерттеудің жөн-жосығын бұрмалағандықтан, Абайдың оңы да, солы да социологиялық дәрекілікке кезігіп, сыншыл, жұртшыл Абайға ұлықшыл, бекшіл, байшыл, діншіл, бітімшіл, орысшыл Абайлар қосақталып, мүше-мүшеге жіліктейді. “Абайдың тарихи туысы”, “Абайдың ата заманы”, “Екі заманның сапырылысы”, “Абайдың қайшылықтары” деген тарауларда Абайдан іліп алар ештеңе қалмағаны рас. Әйтеуір құдай дес бергенде, Абайдың ақындығына келгенде, Ілиястың бауыры біраз жазылып, алда айтқандарын жоққа шығаратындай ой-пікірлер айтып, өнімді өңірлерге көз салады. Өйткені ақынды ақынның түсінуі, оның сырын ашуы бірқыдыру құнарлы ойларды сабақтатты. Алайда социологиялық ой еске түсіп кеткенде, аяғын жиып алып, тартына сөйлеп, емеурінінен ғана білдірген кезі де аз емес.

Заман идеологиясы осыны талап еткен соң, Сәбит, Ілияс, Сәкендер оған қарсы жүруге шамалары келмей, өздері де білек сыбанып кірісіп кеткендеріне мысал көп. Оны көрмеу әбестік болар еді.

С. Мұқанов Қазақстан жазушыларының 1934 жылғы тұңғыш съезінде жасаған баяндамасында, 1935 жылы қазақ поэзиясы жайында жазған мақаласында бұрынғы социологиялық ой-пікірлерінің шет сілемі көрінгенмен, көркемдік таным-білік билігінен ой айтып, пікір түюдің лебі есе бастады. Осы екпін қазақтың әдебиеті мен мәдениетінің сорпа бетіне шығарларын сыпырып әкетіп жатқан 1937 жылы Сәбит Мұқановтың “Абай — халық ақыны” деген принципті мақаласынан көрінді.

Бұл мақала Сәбиттің Абай туралы толымды да көлемді зерттеу жасауының басы болды. Өйткені қаншама саяси-әлеуметтік жайларға барғанмен қазақ әдебиеттану ғылымында Абайды “ағартушы-демократ” деген тұжырым-

ды Сәбит калыптастырды. Мұндай пікірді айтуға ыңғайланғандар, ой ағынын осынан бұрғандар көп болғанмен, мұндай атауды ауызға алуға дәті бармағандары шындық. Қазақ әдебиетінің дамуындағы ағартушылықты онды-солды айтқанымызбен, саяси көзқарас ретінде демократтықты қосақтаған Сәбит қана болды. Бұл бір.

Екінші, өзінің бұрын дәл басып айта, алмай келген, енді ғана айту қажет деп тапқан: “Қазақта шын мағынасындағы ұлттық әдебиет Абайдан басталады” деген тезисін айту орынды. Бұл да талайлардың аузында, сөйлеген сөзінде, жазған мақалаларда кездескен ой болғанмен, оған Сәбит қол қоймай келгені де өтірік емес. Жасыратын не бар, кеңеске арқа сүйеп, коммунистік партияның шын жауынгер солдаттары екенін іспен де, сөзбен де дәлелдеген Сәкен мен Сәбиттің ой-пікірлері нұсқаулық сипатқа ие болып, басшылыққа алынатын. Сондықтан “Бұған Сәбит не дер екен?” деген уақыт сауалы жаңа әдебиеттің серкесінің аузына қаратқанын ешкім жоққа шығара алмайды.

Осы күні кеңес әдебиеті, социалистік реализм дегеннен үркетіндердің төбесі көрініп қалып жүр. Бұл, ең алдымен, білместік, өзінің кешегісінен безетін жаман әдеттің жалғасы. Қаласақ та, қаламасақ та кеңестік заман, социалистік дәуір деп аталған 70 жыл — біздің тарихымыз. Оны кесіп алып, лақтырып жібере алмаймыз. Демек ұлы Сәкен мен Сәбиттен безе алмаймыз. Олар жасаған игі істерді, көркем шығармаларды, айтқан қомақты ойларды әрқашан санатқа алып қадірлеп, қате-кемшіліктерін сынап отыру ғана әділетті болмақ.

Сонымен, Сәбиттің 1937 жылғы мақаласы 1939 жылы КСРО Ғылым академиясы Қазақстандық филиалының әдебиет-фольклор секторының ыждаһатымен “Абай (Ибрагим) Құнанбайұлы шығармаларының” бірінші томындағы алғы сөзге айналып, он бөлімнен тұратын кесек дүние болды. 1942 жылы шыққан “Қазақтың XVIII—XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер” деген кітабында Абай арнайы қаралып, 1945 жылы ұлы кемеңгердің 100 жылдығына шыққан таңдамалысына Сәбит тағы да тыңнан үлкен кіріспе жазды. Абай есімін қадірлеу, ардақтау, ол жөнінде әлсін-әлсін жазып отыру өмірлік машығына айналғаны сонша, тіпті “Абай мектебі”, “Абай шәкірттері” деген тұжырымға күдіктене қарап, 50-жылдардағы айғай-шудың бел ортасында болды.

Осы арада бір ескерту жасау айрықша қажет. Сәбит Мұқановтың солақай көзқарасты ұстануы — “партиялық поэзиясынан” және тарихи деректерді шамадан тыс көп

білуінен еді. Шәкәрім Құдайбердиевтің төңірегіндегі жұмбақтар, Тұрағұл Абайұлының кейінгі тағдыры, Көкбайдың молдалығы дегендей мағлұматтар “культтің” ең шығандаған тұсында ашық айтылмаса кешірілмейтін күнә еді. Осыны Қажым Жұмалиев екеуі қол ұстаса, ауыз біріктіре “әшкерелегенде”, Мұхтар Әуезовті бір бұқтырып алу ойы болғандығы байқалады. Елдік пен пенделікті араластыру, әсіресе қазақтарда жиі кездесетін құбылыс. Оны коммунистік идеология әдейі ұшықтырып отырды. Оған Ілияс Есенберлиннің тарихи трилогиясына қарсы шыққандардың пиғылы нақты дәлел. Бірін-бірі мұқатқанда, “халқымыздың тарихына обал жасап жатырмыз-ау” деп ойламағандары өкіндіреді.

Сәбит Мұқановтың Абай жөнінде сүбелі зерттеулер жасағанын “Жарқын жұлдыздар” (1964) монографиясы дәлелдейді: “Бұл монографиялық еңбегімді 1945 жылы жазып бітірген ем. Ақындық шеберлігі баршамызға үлгі болған Абайды терең білу, оның мұрасын игеру ісін мен өзіме кезекті міндет тапқандықтан көлемді еңбек жазумен шұғылданып жүретінмін” дегені біздің баяндап бермеуімізді қаламайды және бүгінгі жетелі оқушы монографияны оқу арқылы өзі тиісті қорытынды жасай алатынына шүбә келтірмейміз.

Оның есесіне осы “Жарқын жұлдыздардың” жарық көруіне менің де азды-көпті қатысым бар екенін айтып берсем, біраз сырдың құпиясы ашылар. “Қазақ совет әдебиетінің қалыптасу дәуіріндегі идеялық-творчестволық мәселелер (1917—1929)” деген кандидаттық диссертацияма бірінші ресми оппонент болған кезден бастап С. Мұқановқа жақын жүрдім. Ұлылардың қасында болуға ұмтылмайтын адам сирек. Сәбең маңына жақындағанды магнитімен тартып алатын үлкен жүректі адам еді. 1963 жылдың қысында әлдеқалай жолығып қалғанымда:

— Таяу күндердің бірінде үйге телефон соқшы, қазір асығыспын,— деді Сәбең. Араға үш күн салып хабарластым.

— Қолың бос болса, біздің үйге кел, кешікпе,— деді. Сәбең сөзін екі ету қайда, жүтіріп жеттім. Есікті өзі ашты, үстінде шапан, белін буынып алыпты.

— Тез келдің ғой. Жарайды, жүр, өт залға,— деп Сәбең ішке кіріп кетті. Жаңадан алған пәтері болатын, қазір онда — Сәбеңнің музей-үйі. Аяғымды шешіп, залға кірсем, Сәбең жоқ. Сол жақ бүйірдегі екі есіктің қайсысына кіріп кеткенін білмей, залдың жиһазын шолып тұрмын. Ортада стол, оң жақ босағада бүкіл қабырғаны

алып тұрған кітап шкафы. Төрде масаты кілеммен тысталған диван, еденде үлкен палас, оның үстінде кара аюдың терісі. Әр дүниеге қызыға карап тұрғанымда Сәбең сарғыш тартқан бір папканы құшақтап шықты да, стол үстіне қойды.

— Менің академик екенімде шүбәң жоқ қой. Дүр-рыс,— деп даусын соза түсті.— Мен таяуда Шоқан жөнінде үлкен зерттеу жұмысын бітірдім. Оны Шоқан жайындағы үш томдық романиімның дайындығы деп білемін. Өзі тез жазылды. Бірінші августтан бастап ем, 2 ноябрь күні соңғы нүктесін қойдым.— Содан кейін көзіне күлкі жиналып, қуғындай қарады.— Осы сен менің Абай жөнінде монография жазғанымды білесің бе?— Басымды шайқаған болуым керек.— Білмейсің, ол да дүр-рыс,— деп тағы да пауза жасады.— Мен Абайдың жүз жылдығын өткізу қарсаңында 1944—1945 жылдары үлкен монография жазғаным. Кейбір тараулары болмаса, түгел жарияланған жоқ. Міне, сондықтан білмейсің ол кітапты,— деп Сәбең тоқтап, ойлана сөйледі. Көңілінде екі ой тайталасып тұрғандай. Әңгімені тоқ етерден бастауына қарағанда, күдік пен сенім екеуі ұзақ таласқан сияқты. Алдындағы қалың папкаға оң қолын салып,— Мынау қолжазба — сол кітап. Ол кезде бастырудың реті келмеді. Сен сұрама, мен айтпайын. Енді Ыбырай Алтынсарин жайында еңбек жазып, “Жарқын жұлдыздар” есімді кітап етіп шығармақпын. Келістім, баспа жоспарына енді. Дұрыс қой, а,— деп тағы да даусын созыңқырай тоқтады. Әлден уақытта:— осы қолжазбаны бүгінгі күннің деңгейінен, қазіргі әдебиеттану ғылымының тұрғысынан қарап шығып, қажет болса редакциялау керек. Осыған сені лайық көріп жүрмін. Абайды білмейтін қазақ аз, сонда да осы іске кіріспестен бұрын Абайды тағы да бір рет оқып ал. Содан кейін менің қолжазбама кіріс. Бұған қалай қарайсың?— Бетіме ажырая бір қарады да,— Дүр-рыс,— деп сөзін аяқтады. Мен ойланған жоқпын, мұндай тапсырма алғанымға қуанып тұрмын.

— Жарайды, Сәбе.

— Тез жауап бердің ғой. Көмектесуге даяр екенінді білемін, бірақ еңбегің зая кетпейді, қаламақысын өзім төлеймін.

— Ол не дегеніңіз, Сәбе, рақмет, ұят болар. Сізге еңбек сатпаймын.

— Жоқ. Қазақтың: “Есепті дос ажыраспас” дегенін естіп пе ең? Арнайы редактордың қаламақысын аласың, оны өзім төлеймін. Дұрыс па?— Сөйлейін деп ыңғайлана

беріп ем, қолыма қолжазбаны ұстата салды да:— Ұзақ ұстама. Алтынсаринді жазып болған кезге жеткізерсің,— деп Сәбең қолын ұсынды. “Сау болыңыз” деуден басқа шара қалмады. Қолжазбаны оқуға асықтым. Кезінде ақ, енді уақыт табынан сарғая бастаған қолжазбаның мұқабасына “Сәбит Мұқанов. Абай Құнанбаев. Монография” деп жазылған екен. “Абай Құнанбаев” дегенді өшіріп, “Азамат ақын”, оның астына “Поэт-гражданин” деген атауды көк сиямен жазып, орысшаның белінен бір тартыпты. Алғашқы бет арнау екен, оны түгелдей келтіруді орынды көріп отырмын, өйткені ол еш жерде жарияланған емес.

“Т А Р Т У

Қазақ халқының ардақты ақыны Абай Құнанбаевтың туғанына 1945 жылы 100 жыл толуын бүкіл қазақ халқы зор қуанышпен тойлауға әзірленіп жатыр.

Сүйген тойына шама-шарқынша шашу апару — әрбір қазақтың ата кәдесі. Менің шамам келген шашу — оқушылардың алдына ұсынғалы отырған осы кітап. “Орамал тонға жарамаса да, жолға жарайды”.

Бұл еңбегім Ленин — Сталин партиясы бастаған бақытты қазақ халқының ардақты ақыны Абайдың торқалы той күні безендіре жапқан гүлдеріне байлаған тарту-орамалым.

ЖАЗУШЫ”.

Әрі қарай оқығым кеп барады. Тартудан кейін “Абайды тану туралы” деген тарихнамалық тарау айрықша қызықтырады. Өйткені бұл салада Сәбеңнің өзі әрқилы ой айтып, ең соңғы тұжырымды, яғни “Абай — халық ақыны” деген ғылыми да мәнді анықтаманы 1937 жылы өзі жасағаны тарихқа мәлім. Өзі жайында не айтты деген құмарлық Абайдың ата-тегі, өмірі, дүниеге көзқарасы, ақындық шеберлігі жайындағы тарауларға аялдатпады. Сәбеңнің әуелі, “Абай шығармаларын қайтадан оқып ал” деген тапсырмасын құмарлықтың құрбандығына шалып жібердім.

Өйткені “Абай — зор кісі. Ол — зор ақын да, зор ойшыл да, зор қоғамшыл да, зор күресшіл де. Оның осы бейнелерін түгел қамту, әрине, оңай міндет емес. Сондықтан Абайды толық зерттеу, толық ұғу бір жылдың, я бір ұрпақтың міндеті ғана емес, көп жылдардың, көп ұрпақтардың міндеті. Әйткенмен, әр ұрпақ өз қолына

түскен материалға сүйене отырып, өз ой-өрісі жеткен пікірді айтуға міндетті.

Оқушылардың алдына ұсынып отырған менің бұл еңбегім әдебиеттегі рухани атамыз Абайдың, оның еңбектерін сүйіп, оқушы халықтың алдында Абай туралы біраз жылдан бері жиналып қорытылған пікірді айту мақсатымен жазылды" деген ой-пікірден кейін Сәбеңнің шындықты айтудан еш тартынбайтынын аңғардым.

Маған дейін бұл қолжазбаны екі адам оқыған сияқты, біреуі қара қарындашпен кейбір тұста: "Осының қажеті бар ма, керегі жоқ, жұқарта айтқан да орынды" деп өктемдеу ескерту жасапты. Сәбең қолына жуан қара бояулы қарындашты алып, көкейіне қонған ескертпелерді, сондай-ақ Сәбеңе "жанашырлық ой" айтқан тұстарды, кейбір әмірге бергісіз өктем жазылған "керегі жоқ" деген жерлерді баттита сызыпты.

Соның ішінде Сәбеңнің адалдығы мен шыншылдығын дәлелдейтін мынадай сөздер сызылып қалыпты: "Абай және оның шығармалары туралы көпшілік алдында менің алғаш ауыз ашуым — бұдан 22 жыл бұрын — 1923 жыл еді. Сол жылы "Еңбекші қазақ" газетінің 69-санында "Қара тақтаға жазылмандар, шешендер" деген мақаламда мен Абайды — "байлардың Абайы, біздің Абай емес" деген пікірді айтып шықтым. Бұндай солақай, сауатсыз, саяси жағынан да, ғылымдық жағынан да қате жазылған мақаламның шығуына не жағдай себеп болғанын мен 1942 жылы басылған "XVIII—XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихынан очерктер" деген кітабымда (10—11-беттер) айтқам, сол пікірімді дұрыс деп өзім естіген де, көрген де емен.

Осындай түсінікте болғандықтан Абай туралы баста жиналған біраз пікірлерге қорытынды жасау мақсатымен оқушыларға ұсынғалы отырған осы еңбекті жазуға қалам алдым" деп, алдына қойған игі мақсатын санап шығады да: "Монографияның жақсылық, я кемшілік жақтарын большевиктік сынмен көрсеткен адамға мың да бір алғыс" дегенін қара сиямен сызып, көк сиямен: "Бұл мақсатқа автордың қаншалық жеткендігін көруші — оқушы көпшілік" деп қысқаша қайырыпты.

Сәбең айтқан соң Абай шығармаларын қайтадан ықтияттап оқып шықтым. Әсіресе, 1961 жылы Әбіш Жиреншин түсіндірме жазып, жаңа архивтік деректермен толықтырып шығарған Абайдың бір томдығын, содан соң Абай жайында жарияланған зерттеулерді түгелге жақын оқып алып, іске кірістім. "Тартудың" орнына "Кіріспе

орнына” деп автор атынан дәйектеме жаздым. Біртіндеп монографияның ішіне кіре бастадым.

Қазірде де, бұдан кейін де ескерер бір жай бар: Сәбеңнің материал жинауы, оны кітапқа орналастыруы керемет қызық екен. Иненің көзінен өтетіндей жып-жинақы десем, жалған болар еді, ал ағыл-тегіл мол дерек жинайтынына және оқушыны сонымен елітіп тастайтынына ешкім дау айта алмас. Сондықтан да болар, Сәбең қолындағы тарихи деректерге аңыздық сипат дарып, көп реттерде осының өзі рас па екен деген күдік те тудырады. Ал, шындығына келгенде, әсем әңгімеленген деректердің негізінде шындық бар. Сондықтан Сәбеңнің қолынан туғандарға композициялық шырқын бұзып алмайын демей, кесек-кесегімен келтіретін мағлұматтарға қарап, әдеби-мәдени және рухани тарихымыздың қажетіне жаратқанымыз абзал.

Бұлай деуге әзірге менің қолымдағы, түбінде Сәбең музейіне тапсырылатын қолжазба дәлел бола алады. Онда қалың оқырманға әзірше жетпей қалған талай қызықты да құнарлы деректер бар. Олар оқымысты, сыншы Сәбеңнің ғылыми лабораториясын ақтарғандарға таптырмайтын және соны ой өрбітуге мүмкіндік беретін құжаттар екеніне сендіремін.

Сәбең қолжазбасынан сол кезде ойып-ойып алып, қалған беттерді, ойларды жібере салмаған екенмін деп, қазір өкініп отырмын. Соның ішінде көптен бері мазалап жүрген бір жайға тоқталайын, өйткені ол Абай рухынан тарамданады.

Абайдың ақындығын танып білуге Сәбең айрықша үлес қосқан зерттеушінің бірі екендігінде сөз жок. Өйткені ғылыми ой-пікір мен көркемдік тәжірибені сәтті үштастырып, тамаша қисындар, теориялық тұжырымдар айтқаны аян. Қазақ поэзиясының ұлттық табиғатынан туатын екі заң бар: “Бірінші — төрт буыннан артық буыны бар сөзді қазақ поэзиясы қабылдаған емес. Төрт буыннан артық буыны бар сөз қазақ поэзиясына кірсе, ондай сөз поэзияның ырғақтық заңын тас-талқан ғып бұзып, поэзияны прозаға айналдырып жібереді.

Екінші — қазақтың “сөз буыны” дегені, мәселен, орыстың сөз буыны емес. Қазақ сөзінде бес әріпті буын түгіл, “жұрт”, “күрт”, “сырт” сияқты төрт әріпті сөздер сирек кездеседі. Қазақ сөзінің басым көпшілігі үш әріпті буындардан құралады. Қазақ поэзиясы буынында үш әріптен артық әрпі бар сөзді талғап қабылдайды” деген теориялық ойлар Сәбеңнің өте нәзік те терең зерттеуші екендігін

көрсетіп, әдебиеттануға зор үлес болып қосылады. Осы ойын әрі тарамдата келіп: “Абайға шейін қазақ өлеңдерінде үш түрлі түр болатын” деп, “жыр” мен “қара өлеңге” тоқтайды да, үшінші түр деп атағанына терең талдау жасамапты. Қолжазбада:

“Қара кемер,
Қара інгенді айналып ботасы емер.
Өзіндей асыл құрбын кез келгенде
Ағызып тасқын судай өлең жібер.

“Бұл өлеңнің де үйлесі “қара өлең” сияқты. Айырмасы бұның бастапқы жолында төрт-ақ буын бар, қалғандары он бір буыннан” деп жазған екен Сәбең. Маған осы ой өнімді болып көрінді және Сәбеңнің өзі үш түр деп отырған соң, сол үшінші түрдің үлгісіне дәлелдер іздей бастадым. Әрқилы қисын табу шарт болып көрінді. Оған дәйектеме жасаудың да артықтығы жоқ сияқты. Сондықтан “халық поэзиясының қазынасына, ән текстеріне үніле қарасак, қара өлеңнің барлық шарты сақталған, тек алғашқы жолы төрт буын болып келетін, яғни сынақ жол өлең кездеседі. Ән әуеніне салғанда буын саны жетіспей тұрғаны аңғарылмаса да, оқыған уақытта оқушы “дегенге” дейтін дәнекермен бастапқы буындарды қайталаса, он бір буын болып шығады” деп, әлгі өлеңді мысалға келтірсем де, ой дәлелденбегендей, поэзия шындығынан тумайтындай болып көрінді. Талай өлеңдердің сыртқы өрнегіне көз салдым. Сондай бір ізденіс тұсында Біржанның “Ләйлім шырақ” өлеңі көлеңдеп шыға келді. Сондықтан бұл қисынды былайша тұжырымдауға тура келді.

“Қазақтың атақты композиторы Біржан салдың “Ләйлім шырақ”, “Шідер” деген әндерінің өлең құрылысы да жоғарыдағыдай:

Көлбай, Жанбай,
Шідерімді кім алды Ләйлім алмай,
Шідерімнің бағасы қырық қысырақ,
Ақырында қоймаймын сенен алмай.

Бұл өлеңдердің үйлесі “қара өлең” сияқты. Айырмасы — тек бастапқы жолдың төрт буыннан құралуы. Бұған бола, бұны қазақ өлеңінің бір түрі демеуге болмайды, өйткені “қара өлеңнің” құрылысына, үндесуіне қайшы емес. Сондықтан оны он бір буынды “қара өлеңнің” бір көрінісі деп тапқан жөн. Бұл Абайдың шығармасында кездеспейді, “өлеңнің өнімсіз өлшемі ғана деуге тура келеді”

дедім. Күптай отырып, бұлаң күйрыққа салдым. Қисындық сенімім жете бермеді.

Сәбең бар ерікті өзіме берді екен деп, еркінсуге болмайды, өйткені дуалы ауыздан шыққан ой, түйін елеусіз қалмайды. Ертең ғылым орбитасына тартылады. Жұмыс аяқталып келеді, қиналған сәтте бағдар алатын әдетімен телефон соқтым.

— Үшінші түрді таба алмай жатырмын, сынық жол түр бола алмайды, ондайға назар аударсақ, жар-жарды бір түр деуіміз де ғажап емес қой,—дедім.

— Шаршадың ба, Тұрсынбек. Өзінді талай өлкеге сүйреген сияқтымын ғой. Сол екеуімен де тоқтаусыз болар, бірақ не жыр емес, не қара өлең емес өрнектерді кездестіргенің бар ма? Менің үшінші түр дегенім осы аралас буынды өлендер болатын. Оны айтпаппын ба? Дұрыстап қарашы, бір жерден шығып қалуы ғажап емес. Өйткені жадымда сайрап түр, соларды іздеп әлектенгенім,— деді қырылдай сөйлеп.— Тездет, қай бетіне келдің. 416 дейсің бе? Е, онда жақындап қалған екенсің ғой, қиналғанда хабарласып түр,— деп телефонды іліп қойды.

Енді Сәбеңнің аралас буын жайындағы айтқанын таба алмадым. Тегінде Сәбең бұл мәселені басқа бір еңбегінде әңгімелеген шығар деп, “Өсу жылдарымызды” ақтардым. Поэзия мәселесіне байланысты еңбектерінде аралас буынға Сәбең әрқашан назар аударып отырады екен. Сондықтан сол ойлардың сығындысы “Жарқын жұлдыздардың” 334-бетінде былайша тұжырымдалды:

“Қазақ өлеңінің жиі ұшырайтын үшінші түрі — аралас буынды өлең. Ой мен пікірді түйіндеуге келгенде, мұнда “жыр” мен “қара өлеңге” қажетті болған шарттар қатан сақталып отырмайды. Буын саны 7, 8, 9, тіпті кей жағдайда 5, 6, 10, 11 болып келетін кезі де болды. “Алпамыс” жырында:

Құбыладан соққан дауылдай,
Түрленіп бала қағынды.
Майданнан аққан қызыл қан
Өзенге сыймай ағылды.
Қылыш тисе шақ етед,
Мылтық тисе тақ етед,
Мысалы, бала шойын-ды,—

боп келсе, Бұқар жыраудың бір өлеңінде:

Тоқсан бес деген тор екен,
Қарғиын десең, екі жағы ор екен.
Түсіп кетсең түбіне,

Түбі жоқ терең көл екен;
Ел қонбайтын шөл екен,—

боп, буын саны алма-кезек араласып жатса, Махамбеттің “Ереуіл атқа ер салмай” деген өлеңінде ой екпіні аралас буынды талғайды. Ал “Баймағамбет сұлтанға айтқан” өлеңінде:

Ежелгі дұшпан ел болмас,
Етектен кесіп жең болмас,
Хан баласы ақсүйек,
Байеке, сұлтан сен болып,
Сендей нар қоспақтың баласы
Маған оңаша жерде жолықсаң,
Қайраннан алған шабақтай
Кня бір соғып ас етсем,
Тамағыма қылқаның кетер демес ем,—

дегенінен буын ырғақтарының әр қилы үйлесетіндігін көрер ек” дегеннің осы тұсқа сиысып кеткені соншама, әрі қарай жалғастырғанда, Сәбең: “Осы үшеуінен басқа өлең түрі Абайдан бұрынғы қазақ поэзиясында жоқ. Абай осы үш түрдің үшеуін де өзінің шығармаларында үнемі қолданады. Бірақ қазақ поэзиясындағы өлең құрылысындағы бұл үлгілерді Абай бұрынғы дәстүрлі күйінде ғана қабылдамай, ол үлгілерді өңдейді, өнерлендіреді” болып шықты. Менің күні бүгінге дейін қуыстанып жүретінім: “Абай осы үш түрдің үшеуін де өзінің шығармаларында үнемі қолданады” деген қисынға осы уақытқа дейін шүбәланғандар болған емес. Алайда табыла қалса, оны теориялық тұрғыдан дәлелдеп көрсететін болса, осы монографиядағы әлгі ойдың қоюлануына қосқан “үлесім” үшін жауап беруім керек деп, құлағымды әрқашан түрік ұстап келемін.

Алайда бұған Сәбеңнің өзі де ортақтас екенін ұмытпайық. 1939 жылы Абайдың екі томдығына жазған алғы сөзінде: “Абайдан бұрын қазақ поэзиясында екі-ақ түр болды” (яғни жыр мен 11 буынды өлең екеніне қазақ әдебиеттану ғылымы қазір әбден тоқтады.— Т. К.) деп тұжырымдағанын бірнеше жылдан кейін сынық, кетік жолға бола, үшінші түрді шығаруы, әрине тереңірек зерттеуді қажет етері сөзсіз. Қалай болғанда да, ғылыми ойлар әр кездегі ізденіс-топшылауларға байланысты өзгеріп отырғаны жөн, әйтпесе “бір рет айттым, енді қайтпаймын” деп, қасарысу әшейінгі менменсіген пенделік болмақ. Ал өзгеріске ұшырау, дамытып отыру, бірде сәтті, бірде шалыс түсу сөкеттейтін нәрсе емес.

1945 жылы Абай туралы кесек монография жазған С. Мұқанов шығармашылығына тән бір ерекшелікті айрықша

айта кеткен жөн. Ол — Сәбеннің тарихшыл, шежірешілігі, дерек-мағлұматтарға ерекше мән беретіндігі дер ем. Соның арқасында оқушыны қазақ тарихына тереңірек үңіле бастайтын, үндейтін машығы осы монографиядан мейлінше анық көрінеді. Кейбір зерттеушілер Сәбеннің бұл тәсілін “сюжетті ауырлату, артық деталь” деп есептегенімен, өзінің азаматтық тарихы түбегейлеп жазылмаған қазақ сияқты момын халық үшін, әсіресе тәуелсіздік алғаннан кейін айрықша қажет болып жатқанын енді жетесіздер ғана аңғармайды. Сәбен шежірелерінің күні енді туды, халық қажетіне енді мықтап жарайды. Абайды айтқанда, халықтың тарихын қосарлап өткеру, әрине табиғи құбылыс.

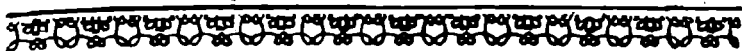
Жалғыз Сәбит Мұқанов қана емес, қолына қалам алған жанның, ел мақсатын айтпақ болған шешендер мен ойлылардың Абайсыз ауыз ашпайтынын ескерер болсақ, онда Сәбеннің жамбасы қара жерге тигенше, ұлы кеменгер ақынның рухын айрықша ардақтап өткенін көреміз. Сондықтан Абай және Сәбит арақатынасын сөз еткенде, Сәбеннің әр кезде айтқан сүбелі ойларымен түйіндеген орынды сияқты.

“Қазағым” дегенді “ұлым” деген мағынада түсінген Абай туған халқының өмір шындығының араламаған түкпірін қоймады және көрген-білгендерінің барлық бейнесін шығармаларына түсіріп отырды. Ол — өмір шындығының тіркеушісі емес, көрген-білгендерінің сыншысы және кем-кетікті қатты сынау арқылы түзетуге тырысушы. Сондықтан ол — ұлт ақыны.

Қазақ халқының ұлт әдебиетін, ұлт тілін өркендетуде Абайға ешкім тең келмейді. Абайға шейін де, Абайдың тұсында да қазақтың ұлт мәдениетін Абайдай көтерген ақын жоқ. Абай жасап кеткен биік — тым шырқау биік. Қазақтың Абайдан кейінгі ақындары идея жағынан болмаса, өлеңнің шеберлігін ол биіктен әлі де асыра алған жоқ.

“Қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, тұңғыш ағартушы-демократ, классик ақын — Абай” деген қорытынды тұжырым — Сәбит Мұқановтың тапшылдықпен айтқандарын түзету мақсатымен ғана емес, ел-жұрты оның дуалы аузына қарайтын әдебиет ақсақалы болған тұста әрқашан қайталап отыратын жан сыры, ғалымдық танымы, жазушылық ары екені айдан анық.

Тұрсынбек КӘКІШЕВ,
профессор, филология
ғылымының докторы.

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ

Монография

Бұл монографиялық еңбегімді 1945 жылы жазып бітірген ем. Сол жылы қазақ халқының ардақты ақыны Абай Құнанбаевтың туғанына 100 жыл толуын жұртшылық зор қуанышпен тойлаған болатын.

Ақындық шеберлігі баршамызға үлгі болған Абайды терең білу, оның мұрасын игеру ісін мен өзіме кезекті міндет тапқандықтан, көлемді еңбек жазумен шұғылданып жүретінмін. Абай творчествосының халықтық мәнін ашып, оның өлең өрнегі мен кестесіне ой жүгірткен еңбегім ақынның 100 жылдық мерекесіне бағышталып шыққан жинағына кіріспе сөз болған. Алайда Абай жайындағы бұл еңбетім түгелдей жарияланбаған еді.

Октябрьге дейінгі әдебиетіміздің саңлақтары жайындағы осы кітабымды дайындау кезінде Абай туралы жазған еңбегіме қайта оралдым. Кейбір жеңіл-желпі редакциялық жөндеулермен сол қалпында жариялауды орынды таптым. Абайды зерттеу саласындағы соңғы жылдары шыққан еңбектерді сөз арасында айтып отыру аздық қылатын болғандықтан, олар жөніндегі көзқарасымды, келісетін-келіспейтін жайларымды осы жолы арнайы әңгіме етуді қажет таппадым.

Мұндай қорытындыға келуіме екі себеп бар. Бірінші — соңғы жылғы еңбектерге өз көзқарасымызды айтатын болсақ, бұл еңбегіміз көлем жағынан өсіп, пікір таласына көп орын берілер еді. Екінші — сол еңбектердің көбі өзінің мән-мақсаты жағынан да, құрылысы жағынан да менің бұл монографияма ұқсастығы аз екендігін байқадым. Марқұм Мұхтар Әуезовтің “Әр жылдар ойлары” мен “Қазақ әдебиеті тарихының” екінші томының бірінші кітабына жазған Абай туралы зерттеуінің құндылығын айрықша атап айтқанның өзінде, менің бұл еңбегім Абайды өз заманымен тұтас көрсетуді көздейді. Сондықтан оқушылар үшін де, Абайды зерттеушілер үшін де пайдасыз болмас деген оймен бұл монографияны бастапқы күйінде жариялауды орынды табам.

Автор.

1. АБАЙДЫ ТАНУ ТУРАЛЫ

Тарихта аты қалған әрбір белгілі ақын-жазушыны кейінгі ұрпақ жақсы тану үшін екі түрлі материал сақталуы қажет. Бірінші — сол белгілі ақын-жазушының өзінен ауызша я жазба түрде сақталған шығармалары; екінші — сол белгілі ақын-жазушымен жақын, тұстас, замандас болған адамдардан ауызша я жазба түрде сақталған шығармалар. Бұл екі түрлі материал сақталмаған күнде, қандай үлкен ақын-жазушы болса да, оның өмірін және жазушылық қызметін толық білу қиын. Ондай ақын-жазушылар не ұмытылып, шығармалары халық қазынасына айналып кетеді де, не шығармалары шалағай өзгерген түрде тарайды. Ыбырай Алтынсарин мен Абайға дейінгі қазақтың ақын-жазушыларын біздің әлі күнге шейін шалағай білетіндігіміз сондықтан. Бұған бес себеп: соңғы бірер ғасырға шейін қазақ халқының көшпелі дәурен сүруі, қаласы, мектебі болмауы, бірен-саран проценті ғана әлдеқалай хат танымаса, жалпы көпшіліктің сауатсыз болуы. Сауатсыз елден әлемді аузына қарататын ақын-жазушы шыға қоюы қиын, жазуы жоқ елде, ақынның өзі өлгеннен кейін, кейбір асқан данасы болмаса, аты да көп кешікпей жоғалады. XVIII ғасырдағы Бұхар жырау Қалқаманұлынан арғы жақта жасаған қазақ ақындарының ішінде ертегіге айналып кеткен Асан қайғы сияқты бірлі-жарымдысы ғана болмаса, өзгелерінен ешкімнің аты сақталмауы да осыдан.

Тарихында ақындарының аты-жөні сақталған бақытты елдер — грек, рим, араб, парсы сияқты отырықшы тұрмысқа көне заманнан ауысқан, жазулары ерте шыққан халықтар. Біздің жыл санауымыздан 559 жыл бұрын жасаған грек ақыны Солонның, 457 жыл бұрын жасаған грек драматургі Эсхилдің, 192 жыл бұрын жасаған Луцианның, 189 бұрын жасаған Рим драматургі Плавттың, 15 жыл бұрын жасаған Пропецийдің, Айсадан 65 жыл кейін жасаған Рим ақыны Сенеканың, 102 жыл кейін жасаған

Марциалдың, IX ғасырда жасаған парсы ақыны Әбілқасым Фердаусидің, XII ғасырда жасаған араб ақыны Әбу-Фирастың, XIII ғасырда жасаған грузин ақыны Шота Руставелидің, XVI ғасырда жасаған өзбек ақыны Науаидің тағы басқалардың өмірлері, шығармалары тарихта сақталуы — осы ақындарды туғызған халықтардың ерте сауаттануынан.

Еуропада XIII ғасырдан басталған Өркендеу (эпоха Возрождения) дәуірінен кейін қолына қалам ұстаған Еуропа жазушыларының өмірі, шығармалық қызметтері айқын. Мәселен, XIV ғасырда жасаған итальян ақыны Дантенің, XVI ғасырда жасаған испан жазушысы Сервантестің, XVIII ғасырда жасаған француз ақыны Вольтердің, XIX ғасырда жасаған орыс ақыны Пушкиннің өмірлерінде қандай кезеңдер болғанын, әрбір жеке шығармалары қандай жағдайда жазылғанын, біз өзімізбен замандас ақындардай білеміз. Себебі: олардың өздері де (әсіресе XVIII—XIX ғасыр ақындары) күн сайын басынан кешкенін жазып отырған, туған-туысқандары да, дос-жарандары да олар туралы көрген-білгенін жаза берген. Сондықтан олардың өмір суреттері тарих айнасына бейнесін айқын түсіріп отырған.

Осы тұрғыдан алып қарағанда, қазақтың Абайдан арғы ақындары былай тұрсын, жазба әдебиеттің классигі саналатын Абайдың өмірі мен жазған шығармаларын тануда да, күні бүгінге шейін біз аса зор қиындықтарға кездесіп жүрміз.

Ең алдымен, Абайдың өмірін тануда кездесетін қиындықтарға аздап тоқталайық. Абайдың өмірбаянын бірінші рет жазған адам — оның туған інісі Ысқақтың баласы Кәкітай. Бұл “өмірбаян” Абай өлгеннен бес жыл кейін, 1909 жылы шыққан Абайдың өлеңдер жинағында басылды.

Онда Абайдың ата тегі туралы да, өз өмірі туралы да айтылған мәліметтер өте аз, берілген материалдар тым қысқа, әсіресе Абайдың өмір кезеңдері туралы мәлімет жоқтың қасы.

Абайдың ғылыми өмірбаянын жасауда бірінші рет негіз салған адам — жазушы Мұхтар Әуезов. 1940 жылы Алматыда басылған Абайдың “Толық жинағының” II томына қосқан оның “Абайдың өмірбаяны” деген еңбегі Абайдың оқушыларын бұрын білмейтін көп мәліметпен таныстырады. Абайдың қоғамдық және жеке өмірінде болған бірнеше бағалы кезеңдерді оқушылар бірінші рет Мұхтардың осы еңбегінен көреді. Бұл еңбектің және бір бағалы жағы — еңбекке негіз болған материалдарды Мұхтар Абайды

көрген, істес болған адамдардың аузынан жазып алған. Осы бағалы жағымен қатар, Мұхтар жазған “Абайдың өмірбаянында” бірнеше елеулі кемшіліктер де бар. Олар:

1. Абайдың шыққан тегі туралы мәлімет толық емес.

2. Абай дәуірін сүрген кездің саяси және экономикалық жағдайлары жөнді айтылмаған.

3. Қазақ жазба әдебиетінің классигі болуда Абайға көп жәрдемі тиген, Абай үлгі алған философиялық, эстетикалық, әдебиеттік мектептер туралы, әсіресе Абай ерекше арқа сүйеген орыстың XIX ғасырдағы қоғамдық және әдебиеттік пікірлері туралы жеткіліксіз айтылған.

4. “Абайдың өмірбаянында” жазушылық бейнесі толық көрінбеген. Өмірбаянды жазушы Абайдың рулық тартыстардағы hareketтерін баяндауға көңілін көбірек бөліп, жазушылық өсу кезеңдеріне аз тоқтаған. Бұл кемшіліктер кейін Абай творчествосы туралы арнаулы жазған еңбектерінде толықтырылды.

5. Абайдың қай шығармасы қандай жағдайда тууын толық ашпаған.

Бұл кемшіліктердің біразы Мұхтардың “Өмірбаянды” жазуда қолданған материалдарының жеткіліксіз болуымен байланысты болуға тиісті. Не Абайдың өзінен қалған күнделік болмаған соң, не Абайдың замандастары жазған естеліктер болмаған соң, бұдан 41 жыл бұрын қайтыс болған Абайдың өмір кезеңдерін, жазушылық кезеңдерін, Абайды көрген бірен-саран адамның ауызша айтуымен толық баяндау қиын.

Абайдың шығармаларын тануда оқушылар мен зерттеушілерге кездесетін бір қиындық — оның шығармаларының көпшілігінің қай жылы, қандай жағдайға байланысты жазылғаны мәлім еместігі.

Абайдың өмірбаянын жазушылардан біздің оқығанымыз және Абайды көргендерден біздің естігеніміз: Абай өлең жазуға жасынан әуестенгенмен, 40 жасқа келгенше өзін жазушы деп танымаған да, жазушы болам деп тырыспаған. Сондықтан ол 40 жасқа шейін, әлдеқандай бір көңіл күйін түсіре қалған жағдайға арнап, әлдеқалай өлең жазатын болса, ондай өлеңдерін, Абайды төңірекейтін әдебиетшілердің бірі — Көкбайдың я сол сияқтылардың атынан таратып, өзінікі екенін жұртқа білдірмеген.

40 жастан кейін жазу жұмысына белсене кіріскен және атын ашып жазған Абайдың қолжазбалары бізге жеткен жоқ. Абайдың бірнеше қолжазбалары достарымен, оқудағы балаларымен жазысқан хаттары және өзі жинаған кітаптары революция жылдарына шейін сақталып, 1919

жылы Қызыл Армиядан қашып келе жатқан ақ бандылардың лаңынан өртеліп кетіпті, Абай шығармалары бізге Мүрсейіттің қолжазбалары арқылы ғана жетті.

Мүрсейіттің кім екендігін және Абайдың өлеңдерін оның қалай жинап жазған тарихын оқушы көпшілік әлі жете біле бермейді, сондықтан ол турады Архам Ысқақов¹ айтқан мына материалды бере кету қажет.

Мүрсейіт Бікіұлы руы Тобықты. Оның ішінде — Әнет. Мүрсейіттің әкесі — Бікі жасында Құнанбайдың қолына көшіп келіп, малшысы болған, Мүрсейіт Ысқақтың балаларымен бірге Жакып молладан мұсылманша оқиды. Зерек, ынталы Мүрсейіт Семейдегі интернатта екі-ақ жыл оқып, орысша аз да болса хат таниды да, аулына қайтып кеп, балаларға мұсылманша және орысша сабақ береді.

Абай тірі кезде, Мүрсейіт оның өлеңдерін жинаумен шұғылданбаған, оған себеп мынау: Абай өзінің қолжазбаларын Махмуд деген молдаға, өз баласы Мекайылға, әйелі Еркежанның інісі Сүлейменге сақтатады екен. Абай өлгеннен кейін Мүрсейіт жинай бастаған және Абай өлеңдерін бастыру мақсатымен Кәкітай Ысқақов жинайды.

Кәкітай Ысқақов — Абайдың немере інісі — 1870 жылы туып, 1915 жылы өлген.

Кәкітайды Абай жақсы көреді екен. Абай 1882 жылы қыстай Семейде жатып кітапханадан кітап алып оқумен шұғылданғанда, Кәкітай Абайдың қасында болған. Осы кезде Абайдың үйретуімен Кәкітай орысша хат танып, жеңіл-желпі орысша кітаптарды өз бетімен оқып, түсініп кеткен.

Жиналған өлеңдерді Кәкітай Мүрсейітке жаздыртады. Себебі, біріншіден, Мүрсейіттің қолжазбасы анық және көркем болады, екіншіден, жыртылған я бас-аяғы жоқ қолжазбалардың жоғалған сөздерінің көбін Мүрсейіт жатқа біледі.

Кәкітай 1906 жылы Абайдың өлеңдерін Мүрсейітке түгел жаздырып алады да, Омбыда бастыру мақсатымен (ол кезде Омбыдан жақын қалада мұсылманша шрифт болмаса керек) Семейге сатуға екі семіз түйе, екі құр атты жетекке алып жүріп кетеді.

Абайдың өлеңіне құмартқан халық ішінен, оның жинағы басылып шығуын күтпей, Тобықтының өз руларынан да, көршілес рулардан да, Мүрсейіт көшірген Абай өлеңдерін қолқалаушылар көбейеді. Осылайша Мүрсейіт

¹Архамның аузынан бұл мәліметті 1944 жылдың күзінде жазып алдым (С. М.)

қолында қалған Абай өлеңдерінің бір данасынан көшіріп беріп, ақысына бір қой, бес сом ақша алады. Осы әдіспен 1909 жылы баспадан шыққанша, Абайдың өлеңдер жинағы Мүрсейіттің қолжазбасымен көп елге тарап кетеді. Мүрсейіттің тарих алдында істегені осы, оның қолжазбасы қазір Абай өлеңдерін текстология жағынан тексергенде негізгі деректердің бірі болып келеді.

Абайдың тұңғыш шығармалар жинағы 1909 жылы Петербургта басылып шықты. Оның жарық көруіне себепші болған Кәкітай Ысқақовтың еңбегін айрықша атап өтпеске болмайды. Омбы мен Қазан қалаларында Абайдың кітабын бастыра алмаған ол, көп қиындықтарды көре жүріп, 1907 жылдың қысында Абайдың өлеңдер жинағын Петербордың бір баспасына тапсырып, көктемде еліне қайтты.

Абайдың жинағына Кәкітайдың қандай редакция жасағаны, жинақты құрастыруда нендей принцип қолданғанын айтпастан бұрын, Абай өлеңін жинау кезінде Архамның есінде қалған мына бір детальді айта кету орынды, ол былай дейді: “Әкем жинағанда, Абайдың көп қолжазбалары жыртылған, сөздері өшкен күйінде табылды. Мынадай бір оқиға болды: 1905 жылдың көктемінде әкем мені ертіп Махмуд молданың үйіне барды. Ас даярланып жатқан кезде, Махмудта қалған Абайдың қолжазбаларын әкем қарап отырса, Абай өлеңмен түгел аударған Лермонтовтың “Вадим” деген әңгімесінің бастапқы екі-үш қана қағазы сақталыпты. “Өзгесі қайда?” деген әкемнің сұрауына, Махмуд күйбендеп жауап бермей отырды да, қазбалап қоймаған соң: “Жыртып тастап еді”, — деп Құтыш атты тентек баласын көрсетті. Бұл қылыққа әкем қатты ренжіді де: “Абайдан көрген жақсылығың көп еді. Оның еңбегіне бұлай қарауың — жаныңның ашымағаны ғой. Сені жұрт имам дейді. Мына ісіңе қарағанда, сен имам түгіл мұсылман да емессің”, — деп, табылған қағаздарды қалтасына сап, даяр асқа карамай аттанып кетті”.

1909 жылы басылған Абай өлеңдерін құрастыруда Кәкітайдың не принцип қолданғанын жинақтың өзі көрсетіп тұр. Кәкітай жинақты: “Халық туралы”, “Өлең туралы”, “Өзі туралы”, “Ғашықтық туралы”, “Ой туралы”, “Насихат туралы”, “Замандастар туралы” деген бөлімдерге бөліп, тақырып жағынан ыңғайлас өлеңдерді кіргізуге тырысқан. “Жаз”, “Күз”, “Қыс”, “Аңшылық” деген өлеңдерді Кәкітай еш бөлімге қоспай жеке берген де, Абайдың аударма өлеңдерін Кәкітай “Перевод” деген бөлімге сыйғызған.

Мүрсейіттің қолжазбаларында да, Кәкітай бастырған жинақта да Абайдың біраз өлеңдерінің жазылған жылдары көрсетілген. Жазылған мезгілін Абайдың өлеңін жинаушылар өзінің қолжазбаларын алды ма немесе сол өлеңдердің жазылу себебін білетіндердің айтуымен мөлшерлеп өздері қойды ма — ол арасы бізге мәлімсіз. Бізге жеткен материалдарға қарағанда, біраз өлеңнің жылы дұрыс қойылған сияқты да, біразы жобамен қойылған сияқты.

Мәселен, Кәкітай 1909 жылы бастырған жинақта “Ем таба алмай” деп басталатын өлеңнің аяғына “1890 жылы” деген мезгіл қойылған. Бұл жылы Абай 45 жаста. Кейінгі редакторлардың айтуынша, Абай “Қартайдық, қайғы ойладық” деген өлеңді 1886 жылы 41 жасында жазған. Бұл дұрыс па, қате ме, ол өз алдына бір мәселе, бұл арада айтарымыз: Абай — өзін ерте қартайдым деп ойлаған кісі. 59 жасқа кеп қайтыс болған оның оригиналдық көп өлеңінен біз “қартайдықтың” сарынын үнемі көріп отырамыз. Олай болса, “Ем таба алмайды” 45 жасында жазған Абай:

Жас жүрегім
Жанды менің
Жай таба алмай, япырым!
Өзің онда,
Жақсы жолға
Ақырын!—

демесе керек еді, “жас жүрегімді” қартайған кезде жазған өлеңінде айтпаса керек еді:

Жас теректің
Жапырағы
Жамырайды соқса жел,—

деп өзін жас терекке ұқсатпаса керек еді. Қартайған кезде жазған өлеңінде Абайдың “жапырағы қуарған ескі үмітпен” дейтіні де бізге мәлім. Қартайған кезде жазған Абайдың өлеңі, аяғында жазылған жылы тұрсын-тұрмасын, мазмұнынан-ақ беп-белгілі. Мәселен, 1895 жылы, 50 жасында жазған өлеңінде ол:

Жігіттік өтті, көрдің бе?
Кәрілікке көндің бе?..
Боталы түйе сияқты,
Корадан шықпай өлдің бе?—

деп жазады. Бұл өлеңнің аяғына “1895 жыл” деген мезгіл көрсетілмесе де, Абайдың кәрілікті мойынға алғанын оқушы өлеңінің мазмұнынан-ақ аңғарар еді. Осыған қарағанда, жоғарыда аталған Абайдың “Ем таба алмай”

деген өлеңі, оның 45 жасында жазған өлеңі емес, одан ерте жазылған өлеңі болар деген ой келеді. Осындай ой Абайдың “Жас өспірім замандас қапа қылды” деген өлеңін оқығанда да туады. Өлеңнің аяғына қойған мезгілге сенсек, Абай оны 49 жасында жазған. Содан бір жыл кейін жазған өлеңінде “кәрілікке көндің бе” деп отырған Абай, 49 жасында “Жас өспірім жастармен” неге замандас бола қалады? Абай бұл өлеңді 49 жасында емес, одан ерте, өзі жас кезінде жазды ма деген ой туады.

Абай ғашықтық, жастық тақырыбына арнаған өлеңдерінің жылы да дұрыс белгіленбегенге ұқсайды. Мәселен, “Көзімнің қарасы” деп басталатын өлеңнің аяғында “1892 жыл” деген цифр тұр. Бұл жылы Абай 46 жаста. 40-тан аса “қартайдықты” аузына ала бастаған Абай 47 жасында:

Жүрегім, ойбай, соқпа енді,
Бола берме тым күлкі.
Көрмейсің бе, тоқта енді,
Кімге сенсең, сол шикі,—

деп торыққан Абай 46 жасында “Көзімнің қарасы” сияқты жастықтың махаббат лебізі жалындаған өлеңін қалай жазды? Бұдан үш жыл кейін жазған өлеңінде:

Ғашықтың тілі — тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішпен біл.
Сүйісер жастар қате етпес,
Мейлің илан, мейлің күл,—

деп кеп, аяғын:

Ол тілге едік оңтайлы.
Қарыпсыз біліп сондайды;
Біліп-ақ, ұғып қоюшы ек,
Енді ішіме қонбайды!

деген кәрінің өкінішімен неге бітіреді? “Көзімнің қарасында” кәрілік өкініштің өзі түтіл көлеңкесі де жоқ. Бұл өлеңнің мазмұны: тұла бойын кернеген жастық, махаббат “жүрегін лүпілдетіп”, кеудесін алқындырғандықтан “сүйегі балқыған” жастық балғын сезімін қозға елестетеді. Сондықтан да өлеңдерінің көпшілігін тақырып, мазмұн жағынан да, сюжет жағынан да бір пікірдің төңірегіне құратын Абай “Көзімнің қарасы” деген өлеңінде, жалпы сарыны ғашықтық болғанмен, әр тақырыптың басын бір шолып, өзге өлеңдеріндегі мазмұны біркелкі келетін заңын бұзады. Соған қарағанда, бұл өлең әлдеқайда ерте, жалыны лапылдаған жастық шағында жазғанына ұқсайды.

Осылар сияқты, Абай өлеңдерінің жазылған жылын белгілеуде, Абайдың 1909 жылы басылған жинағында күдік келтіретін жайттар көп.

1909 жылы басылған Абайдың өлеңдер жинағы 1921 жылға шейін қайталап басылмады. Қазақстанда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, Абайдың жинақтары тоғыз рет қайталап басылды. Солардың ішіндегі толығы — 1939—1940 жылдары шығатын екі томдық. Бұл екі томдықты баспаға даярлаған — КСРО Ғылым академиясының Қазақстандық филиалы. Редакциясын басқарған — Мұхтар Әуезов.

Екі томдыққа кірген Абайдың барлық шығармаларының қай жылы жазылғаны көрсетілген. Бірақ Мұхтардың айтуынша, бұл көрсетулер жаңадан табылған документке сүйеніп емес, Абайды көргендердің, әсіресе Абайдың баласы Тұрағұлдың “осы шығарма осы жылы жазылған болу керек” деген мөлшерлеуімен қойылған. Сондықтан Абайдың шығармаларына жыл қоюда, 1909 жылы жинақта Кәкітай тарапынан болған дәлсіздік, қателік әлгі екі томдықта да бар. Мәселен, Абайдың “Ақылбайға” деген өлеңінің аяғына “1890 жыл” деген мезгіл қойылған. Өлеңде Абай баласы Ақылбайға “Оқу ұқпайсың, ынжықсың, тым болмаса шаруа бағуға да жарамайсың, елге масыл, надан бидің бірі боларсың”, — деп ренжиді. Бұл жылы Ақылбай 27 жаста.

Ақылбай Абайдың 18 жасында туған тұңғыш баласы болғандықтан, атасы Құнанбай асырап ап, соның қолында өскен. Бай атаның үйінде мұқтажсыз, ерке өскен Ақылбайдың балалық шағында сабақ ұқпайтын, ұйқышыл, еріншек, бейғам екені рас болса керек. Бірақ 1885 жылы Құнанбай өліп, Абайдың қарамағына көшкеннен кейін, Ақылбай балалық шағындағы мінезінен өзгереді, ол Абайға еліктеп өлеңдер жаза бастайды. Домбыра, гармонь, күй үйреніп, елдегі белгілі әнші-күйшілердің қатарына қосылады, елді басқару жұмысына араласады. Абайдың ұсынуымен “Генри бай”, “Кәрі Жүсіп” (“Дағыстан”) тағы солар сияқты поэмаларды жазады. Осындай өзіне әдебиет майданында серік болған баласы Ақылбайға 1890 жылы “Сен жамансың, масылсың”, — деп Абайдың ұрсуына жол жоқ. Бұлай ұрысса, Абай әділ де болмас еді. Сондықтан бұл өлең 1890 жылы емес, 1880 жылы жазылу керек. 80-жылы жазылса, өлеңнің мазмұны 17 жастағы Ақылбайдың мінезіне дәл келеді.

Абайдың шығармаларын мезгілдеу мәселесіне бұлайша көбірек тоқталған себебіміз: шығарманың қай жылда жа-

зылуында көп мән бар. Бұл мәнді әсіресе Абайдың шығармалары тілейді. Себебі: барлық оригиналдық шығармаларын тұтас алғанда, Абай шығармаларының жүзден тоқсан тоғызы өзі жасаған заманның шындығынан алынып жазылған. Егер сол өлеңдердің қай жылы, не оқиға, не көрініске арналып жазылғаны ашылса, Абайдың заманын ұғуға да, өзін ұғуға да жәрдемі аса зор болар еді. Бұл жөнде 1933 жылы басылған бір томдықтың редакторы Мұхтар Әуезов біраз еңбектер сіңірген, іздену арқылы кейбір шығармалардың сырын ашқан. Мәселен, “Болыс болдым мінеки” деген өлеңінің (1889 жылы) Күлембай дегенге арналып жазылғандығы оқушыға 1933 жылы шыққан бір томдықта ғана мәлім болды. Осы мәлім болудан өлеңнің мазмұны да, Абайдың бұл тақырыпқа өлең арнау мақсаты да, бұрынғы кімге арналуы белгісіз кезінен әлдеқайда айқындалды, әлдеқайда өсті. Бұрын “Біреуден біреу артылса” деп басталып, кімге арналғаны мәлімсіз болып келген өлеңнің белгілі ақын Әсетке арналғаны анықталудан өлеңнің маңызы күшейе түсті. Бірақ осы сияқты ашулар 1933 жылғы бір томдықта аз айтылған да, 1940 жылдың екі томдығында көбеймеген.

1933 жыл мен 1940 жылда басылған Абай жинақтарының және бір жақсы жағы, бұл жинақтарға Абайдың жана өлеңдері кірген, бұрынғы жинақтарда шала басылған бірнеше өлеңдер толықтырылған, бұрын түсініксіз басылған сөздердің біразы дұрысталған. Абайдың әр жылда шыққан жинақтарын және Мүрсейіттің қолжазбаларын салыстырып отырып, өлеңнен қалып қойған жолдарды, қалып қойған я қате басылған сөздерді дұрыстауда КСРО Ғылым академиясының Қазақстандық филиалының қызметкері Бозтай Жақыпбаевтың еңбегі де біраз.

1939—1940 жылдары басылған екі томдықта Мүрсейіттің әр кезде жазған қолжазбаларын салыстырып отырып, Бозтай Жақыпбаев Абай шығармаларының бұрынғы жинақтарынан қалып қойған 600 жолдай өлеңін қосқан. Олардың ішінде: “Өкінішті көп өмір кеткен өтіп”, “Жастықтың оты қайдасың”, “Күнді уақыт итеріп” деген сияқты жаңадан қосылған өлеңдер де бар; “Алла деген сөз жеңіл”, “Сап-сап, көңілім”, “Масғұт” сияқты толықтырылған өлеңдер де аз емес. Сол сияқты жаңалықтар, өлеңнің кейбір сөздерін дұрыстау да аз емес. Мәселен, “Жаз” деген өлеңде, бұрынғы “шалғыннан жүні қылтылдап” деген жолдағы “жүнің” “жон” боп дұрысталуы; “жүрегім, ойбай, сокпа енді” деген өлеңде, бұрынғы “жетім қозы тас бауыр, түңілер де отырар” деген жол-

дардағы “отырардың” “отығар” боп дұрысталуы; “Зама-нақыр жастары” деген өленде “үйге келіп сүйкенер” деген жолдағы “үйдің” “өре” боп дұрысталуы, әрине, өлеңнің мағынасын айқындауға көп көмекші боп тұр. Рас, бұл түзетулердің бәріне де негіз болған — Мүрсейіттің қолжазбалары.

Абайдың шығармаларын ғылыми меңгеру мәселесінде көп еңбек сіңірген Мұхтар Абайдың “Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай” деп басталатын өлеңін 1933 жылғы бір томдықта толықтырам деп қатеге ұрынған, сол қатені 1939 жылғы басылған жинақта түзетпеген.

Бұл өлең — Абайдың барлық шығармаларының ішінде, сол кездегі ауылда тап қайшылығы барын, қанаушы, қаналушы екі тап барын ең айқын көрсететін өлеңі. Алты шумақты 32 жолдық осы өлеңнің:

Қар жауса да тоңбайды бай баласы,
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы,—

деген шумағының аяғына редактор 1933 жылғы бір томдықта мынадай екі шумақты өлең қосады:

Бай үйіне кіре алмас тұра ұмтылып,
Бала шықса асынан үзіп-жұлып,
Ық жағынан сол үйдің ұзап кетпес,
Үйген жүктің күн жағын орын қылып.
Әкесі мен шешесі баланы аңдыр,
Ол да өзіндей ит болсын, азғыр-азғыр!
Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып өншек жалбыр.

Жаңадан қосылған бұл екі шумаққа редактор мынадай түсіндірме береді: “Осы соңғы екі шумақ 1933 жылғы баспасына шейінгі баспаларға кірмей қалған. Елдегі жаз-баларда да жоқ. Тәңірберді деген ағасының (Абайдың ағасы.— С. М.) бала асырағанын көріп отырып айтқан” (1939 жыл. 1 том. 111-бет).

Бұл екі шумақ Абайдың әр кезде басылған ешбір өлең жинақтарында да, Мүрсейіттен қалған қолжазба жинақтарда да жоғы рас. Ол екі шумақтың қайдан табылып жүргені бізге мәлімсіз. Бірақ мәселе — бұрын басылған өлеңге жаңадан қосылуда емес, қосылған шумақтың дұрыс-бұрыстығында. Мәселен, “Жақсылық ұзақ тұрмай-ды” деген өлеңге

Жел қорығыш желгек шал
Желіп жүріп боздайды,—

деген жаңадан қосылған екі жол, өлеңнің мазмұнын, мағынасын бұзып тұрған жоқ, толықтырып тұр. Осындай толықтырулар 1933—1940 жылдардың жинақтарында әр жерде кездеседі және көбі орынды толықтырулар.

Ал жоғарғы, “Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі айға” қосылған жаңа екі шумақты алсақ, бұл қосу өлеңінің түрінде, стилін де, мазмұнын да, идеясын да бұзып тұр. Түрін бұзатын себебі: жаңадан қосылған екі шумақтың көркемдігі нашар, Абайдың стиліне жатпайды; мазмұнын бұзатын себебі: өлеңді бұрыңғы күйінде тұтас алғанда, кедей мен байдың арасындағы тап қайшылығын көрсетеді, мына жаңадан қосылған екі шумақ негізгі тақырыптан шығып, редактордың түсіндірмесіне сенсек, жаман байдың баласын жаман тәрбиелеуін сөз қылып, басқа тақырыпқа ауып кетеді: мағынасын бұзатын себебі: өзге өлеңдерінің бәрінде айтайын деген пікір айқын, ашық болатын Абайдың мына жаңадан қосылған екі шумағында не айтайын дегені, кімді жамандайын дегені көмескі; идеясын бұзатын себебіне кейінірек тоқталып, әуелі жаңадан қосылған екі шумақтың мағынасы көмескі екендігіне азырақ тоқталайық.

“Бай үйіне кіре алмас тұра ұмтылып”,—

деген жолда байдың үйіне кіруге бата алмайтын кедей баласы екен деп жорамалдайық (жазуда бұл пікір көмескі), сонда байдың үйінен “асын үзіп-жұлып алып шығатын бала” қай бала? Кедей баласы ма? Байдың баласы ма? Байдың баласы болса, неге ол үйінен үзіп-жұлып ас алып шығады? Өйтетін ол аш па? Байдың баласы, үйінің асын үзіп-жұлып ұрлағанда, өзі үшін емес, өзін ойнатқан кедей баласына беру үшін дейік, олай болса, ол неге “үйген жүктің күн жағына жасырынады?”

Кедейдің я байдың баласы екені өлеңде мәлімсіз ұры баланы “әкесі мен шешесі андиды”. Егер байдың баласы болса, Абай оның әке-шешесін: “Ол да өзіндей ит болсын, азғыр-азғыр!”— деп неге сөгеді? Ол Абайдың байға: “Баланды ас ұрлауға үйреткен өзін”,— дегені ме? Баласын бай ас ұрлауға үйрете ме? Ас ұрлайтын байдың баласы емес, кедейдің баласы болған күнде, оның әке-шешесіне Абайдың “ол да өзіндей ит болсын, азғыр-азғыр!”— деуі “кедейдің өзі де ұры” деуі ме?

Бала байдың баласы екен дейік тағы да. Ол бала үйінен “үзіп-жұлып ас алып” шыққанда, өзін ойнатып жүрген кедейдің аш баласын аяп алып шыққан екен дейік. Олай болса, осы өлеңнің бір жерінде: “Жалшы ұлына жаны ашып ас бермес бай”,— деп, мейірімсіз байды

сөгетін Абай оның кедей баланы аяғыш мейірімді баласын “ит” деп неге тілдейді? Байға: “Ол да өзіндей ит болсын, азғыр, азғыр!” — деп неге айтады.

Жаңадан қосылған екі шумақтың соңғы екі жолы:

Асын жөндеп іше алмай қысылады,
Құрбысынан ұялып өңшең жалбыр,—

деп бітеді. Кім бұл “өңшең жалбырлар?” Әрине, кедейлер. Олардың ұялатыны кім? Әрине, бүтін киімді байлар! Байлардан олар ұрлаған асын ішуден қысылып ұяла ма? Болмаса өзінің адал еңбегімен тапқан асын ішуге ұяла ма?

Міне, осы сияқты толып жатқан түсініксіздік, содан туатын толып жатқан сұрау, Абайдың “Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай” деген өлеңіне 1933 жылы жаңадан орынсыз қосылған екі шумақты оқыған кісінің алдында еріксіз қаптай қалады.

Сыртқы түрін алғанда да, ішкі мазмұнын алғанда да жаңадан қосылған бұл екі шумақ Абайдың бұл өлеңімен үш қайнаса сорпасы қосылмайды. Біліп қоссын, білмей қоссын, бұл екі шумақты редактордың “Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі айға” сыналап қағуы дұрыс емес. Бұл сыналау өлеңнің көркемдігін де, идеясын да бұзып тұр, сондықтан 1945 жылы басылған Абайдың академиялық бір томдығынан 1933 жылы қосылған екі шумақ шығып қалды.

Абайдың шығармаларын сын көзімен меңгеру мәселесіне біраз тоқталайық.

XIX ғасырдың 90-жылдарында Көкбайдың атынан Абайдың “Жаз” және “Болыс болдым” деген өлеңдері Омбыда шығатын “Дала уәлаяты” газетінде жарияланған. Осы өлеңінен басқа Абайдың ешбір шығармасы өзінің көзі тірісінде баспасөз бетін көрмегенге ұқсайды. Абай өлгеннен кейін оның баспаға шыққан еңбектері — жоғарыда аталған, 1909 жылы Кәкітай Ысқақов бастыратын жинақ.

Абайдың шығармаларына сын көзімен берілген баға да осы жинақтағы Кәкітайдың өмірбаяндық очеркінен басталады. Кітаптың аяғына қосылған, көлемі сегіз беттік бұл очеркті Кәкітай Абайдың өмірбаянынан аздаған мәлімет береді де, бір мәселені қамтымақ болады, ол - Абайдың гуманизмі. “Абай таза жүректілікті, таза махаббатты, таза достықты сүюші еді, қиянатқа, зұлымдыққа қарсы еді” деген мәселені Кәкітай дұрыс қойғанмен, осы мәселенің тамырын қаза тереңдемей, бетін ғана қалқиды. Абайдың еңбекті сүюі, орыс мәдениетін сүюі туралы да Кәкітай

үстірт қана пікірлер айтады. Абайдың эстетикалық көзқарасын көрсетуде де Кәкітайдың пікірі тым қысқа. Әйткенмен Абайдың қалдырған алтын мұрасын игеруде Кәкітайдың очеркі бірінші адым және негізінде, дұрыс адым.

Осы дұрыс адымды ілгерілету, өркендету, байыту мәселесі соңғы жылдарға дейін ойдағыдай болмай келді. Кәкітайдан кейін Абай туралы, оның шығармалары туралы пікір айтқан — 1913—1918 жылдары Орынборда шығатын “Қазақ” газетінің маңайына топталған байшыл-ұлтшылар. Бұлардың алдына қойған мақсаты Абайды өздеріне рухани әке ғып алу еді. Ұлтшылдыққа үш қайнаса сорпасы қосылмайтын Абайды ұлтшылдардың бұл жаласынан аршып алатын маркстілдік сын қазақ әдебиетінде ұзақ уақыт болмай келді.

Октябрь революциясы халыққа дұшпан барлық ағымдармен қатар қазақ ұлтшылдарының да туын жықты, бірақ олардың бір жүйесі түсін бояп, идеологиялық күрес майданына аттанды. Осы сапарында олар Октябрьден туған қазақ совет әдебиетін өсірмеуге, өшіруге тырысумен қатар, ескі әдебиет мұраларын, соның ішінде Абайды халыққа ұлтшылдық рухта танытуға тырысты. Бұл жүйелі бояма, ұлтшылдардың арам әрекеттері ұзаққа барған жоқ.

Абайдың шығармаларына марксизм көзімен қарау соңғы жылдарда ғана өркендей бастады. Абайдың қайтыс болғанына 30 жыл толуына байланысты 1934 жылы “Әдебиет майданы” журналында жарияланған мақалалардың дені ұлы ақынның мұрасын зерттеу мәселесін бірқыдыру дұрыс көтерді де, Абайды тану жүйесін белгілі бір жөнге сілтеді. Алайда Абайдың туғанына 100 жыл толу мерекесімен байланысты жазылып, әлі жарияланып үлгірмеген бірнеше еңбектер Абайды оқушыларға марксизм-ленинизм ғылымы тұрғысынан танытуда көп жәрдем беруге және ертеректе айтылған кейбір жансақ пікірді түзетуге тиісті.

Бұл күнге дейін Абай туралы жазылған еңбектердің денінде Абайдың ақындық шеберлігі туралы көбірек айтылады да, ойшыл Абай туралы, қоғам қайраткері Абай туралы жеткіліксіз айтылады.

Рас, Абай — ең алдымен, ақын және анау-мынау ақын емес, XIX ғасырда жасаған дүние жүзінің ең алдыңғы қатарындағы ақынның бірі. Олай болса, Абайдың шығармаларын талдау арқылы, оның осындай биік бойын көрсету, Абай туралы әрбір салмақты пікір айтқысы келген адамның міндеті. Осы міндетті өтей тұра, егер Абай-

дың зерттеушісі Абай шығармаларының бірінғай поэтикалық жағына ғана көңіл бөліп, сыртқы көркемдігін ғана талдап, ішкі мазмұнын ақтармаса, ол — Абайды бір жақты ғана тану болар еді, Абайды тұтас, толық көрсетпеу болар еді.

Шығармаларының сыртқы көркемдігіне аса көңіл бөлген және сол көркемдікті өзіне дейінгі қазақ поэзия өнерінің ең биігіне көтерген Абай “өнер — өнер үшіннің”, “поэзия — поэзия үшіннің” пікіріне еш уақытта барған емес. Бүкіл дүние жүзінің қоғамшыл, прогресшіл ақындарының бәрі сияқты, Абай да поэзияны көркемдік әсер алу үшін ғана емес, қоғамды өркендету үшін қажетті құралдардың бірі деп түсінген кісі. Сондықтан ол әрбір шығармаларының сыртқы көркемдігін мінсіз, сұлу жасауға тырысумен қатар, сол шығармаларының мұзмұнында қоғамның өркендеуіне, адамдардың жамандықтан жиренуіне, жақсылыққа ұмтылуына себеп болатын ақылды, пайдалы пікірлер айтады. Оның:

Мен жазбаймын өленді ермек үшін,
Жок-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін,—

деуі де содан. Шығармаларының ішкі мазмұнына Абайдың қандай зор маңыз беретіндігі, оның “өлеңнің іші алтын, сырты күміс болсын” деген сөзінен де байқалады. Алтын мен күмістің қайсысы бағалырақ екенін оқушылар жақсы біледі. Абайдың “іші алтын, сырты күміс” деуіне қарап, мазмұн мен түрдің қайсысына ерекше мән бергенін де айыру қиын емес. “Іші алтын, сырты күміс” болсын дегенмен, Абай өз шығармаларының ішін де, сыртын да алтын ғып жазуына бұл арада ұзақ тоқталмай-ақ қояйық.

Шығарманың мазмұнын Абайдың алға қоюында зор маңыз бар. Ол — өзі жасаған заманның, солардың ішінде өз ұлты — қазақтың ақыны және жалпы қазақтың ғана емес, оның ішінде еңбек иелерінің ақыны. Біреудің еңбегімен күн көретін арамтамақ атаулыға Абай дұшпан.

“Өз ұлты — қазақтың ақыны” деген сөзге сыныққа сылтау іздегіш біреулер: “Е, ол не дегенін? Абайдың қазақтан басқа ұлтқа да жат болғаны ма? Онда гуманист екені өтірік болғаны ма?” деп жабысуы мүмкін. Мұндай күдіктің орынсыз екендігі туралы осы сұрауға толық және дұрыс жауап берген В. Г. Белинскийді сөйлетейік.

“Егер суретші өзінің шығармасында адамдарды көрсететін болса; оның сол адамдары, ең алдымен, көлеңке болмай, кісі-болу керек; ол кісінің келбеті, мінезі, құлқы, өзіне тән әдеті болу керек. Қысқасы, ол кісінің шындықтағы өзге кісілерге ұқсамайтын даралық белгілері болуы керек. Одан кейін, ондай кісілер белгілі бір ұлттың, белгілі бір заманның адамы болуы тиісті. Ұлттан тысқары адам шын адам емес, ол ойдан жасалған адам. Бұдан көрінетін нәрсе: көркем шығарманың ұлттық болуы ақынның зорығып тапқан жетістігі емес, шығарманың белгілі бір ұлттық болуының қажеттілігінен ғана. Сондықтан көркемдік жағынан шығарма неғұрлым мінсіз болса, солғұрлым ол ұлттық. Олай болса ұлы суретшіні ұлттық шығарма жазғандығы үшін мақтау — ұлы астрономның көбейту есебінде жаңылмауын мақтаумен бірдей. Шынында, орыс балаларының кескіні орыстай болуы — орыстың кейбір мақтанарлық жетістігі. Әрине, ұлт ақыны болу үшін, ең алдымен, бүкіл ұлттың рухына бейне бола аларлық ұлы адам бола білу керек. Бірақ бұл арада ескерте кетуге тиісті мәселе: ұлы ақынды ұлт жасамайды, оны ұлт ақыны ғып ұлы талант жасайды; бір адам жаңа туыпты деген хабар естілгенде, оның көзі, қолы бар ма екен, неше аяғы бар екен, мүйізі, құйрығы жоқ па екен деп ешкім де сұрамайды. Егер ол адам болса, көзі, қолы бары, аяғы төртеу емес, екеу екендігі, мүйізі мен құйрығы жоқтығы өзінен-өзі белгілі. Көркемөнерде де сондай: егер шығарма көркем болса, оның ұлттық екені өзінен-өзі белгілі. Бұлай болмаған күнде ол көркем шығарма болмайды. Әсірелеу, нобайлау болады немесе қуыс, салқын көлеңке болады... Гётедің “Фаусты”— дүниелік, жалпы адам баласындық шығарма, солай бола тұра, оны оқығанда, бұл немістің ғана фантазиясынан туған шығарма екенін көресің. Ал Байронның “Манфредінен” “Фаустың” желі есетіні ап-айқын, бірақ сонда да герман рухының исі шықпайды. Шекспир өзінің драмаларында ағылшынды ғана көрсетпейді, французды да, немісті де, итальянды да, римдіктер мен гректерді де көрсетеді. Сөйте тұра, оның шығармаларын оқысаныз, мұндай драматург Англияда ғана туғанын ұғасыз” (“Шығармалар жинағы”, 1914 ж., 923, 924-беттер).

Белинскийдің бұл дұрыс пікірінен осынша ұзақ мысал алғанда айтайын дегеніміз: Абай — сөз жоқ, ұлттық, қазақ ұлтының ақыны, бірақ тар мағынасындағы ұлт ақыны емес, кең мағынасындағы ұлт ақыны, яғни шығармаларында өз ұлты қазақтың тұрмыс шындығын ашу

арқылы, ол өз заманындағы жалпы адам баласының тұрмысына тән шындықтарды да ашады, себебі — қазақ ұлтының тағдыры өзге ұлттардан, әсіресе Ресейдегі ұлттардан бөлек тағдыр емес, бірге тағдыр. Қазақ — жалпы адам баласының бір бөлшегі, сондықтан оның тіршілігіндегі жақсылық, жамандықтардың бәрі өзге ұлттарда да бар. Ендеше Абайдың қазақ тұрмысындағы жамандықтарға қарсы шығуы — сол замандағы жалпы адам баласының тұрмысындағы жамандыққа қарсы шығуы.

Өз заманының, өзімен замандас қазақтардың ақыны болғанмен, Абай заманының да, замандастарының да ба-рымен қанағаттанбайды және ол сияқты прогресшіл ақынға қанағаттануға болмас та еді, себебі — XIX ғасырдағы жалпы қазақ елінің, оның ішінде еңбекші жүйесінің тұрмысы шаруашылық жағынан да, мәдениет жағынан да өте төмен. Осындай төмен халді көрген Абай қазақ еліне ақыл айтып, бастап, қазақты Ресейдегі мәдениеті ең жоғары халық — орысқа жеткізгісі келеді. Орыс халқының мәдениеті қазақтан жоғары екенін көрген Абай “сен ілгері кеттің” деп орысқа күндеп, жек көріп қарамайды, жақсы көре, сүйсіне қарайды. Сондықтан ол қазақ халқын орыс мәдениетіне тартқанда, мәдениеттендіріп алып, қазақты орысқа қарсы қоюды тілемейді, екеуін ағайындастыруды, бауырластыруды тілейді.

Бұл әдемі, прогресшіл ойына, Абай өле-өлгенше жете алмайды, жете алмауына не себеп болғанын оның мына өлеңі көрсетеді:

Атым адам болған соң,
Қайтып надан болайын.
Халқым надан болған соң,
Қайда барып онайын.

Арманына жете алмаған Абай надандықпен, әділетсіздікпен еш уақытта келісімге келмейді. Күресіп, надандық пен әділетсіздік жеңдірмеген соң, болашақ ұрпаққа:

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соктықпалы, сокпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!—

деген өтінішін айтады.

Абайдың шығармаларындағы осындай қоғамдық сарын-дарды, күресті айтпауға бола ма? Абайдың не надандық, не әділетсіздікпен келісе алмауын, солармен күрескенде

нендей әдіс қолданғанын, не нәрсеге күші келгенін, не нәрсеге күші келмегенін, күші келмеуге нелер бөгет болғанын талдамауға бола ма? Бұларды талдамаса зор ақындығымен қатар ойшыл, қоғам қайраткері болған Абайдың бойы көріне ме? Әрине, көрінбейді.

Абайды зерттеуде, тануда, қазақтың сыншылық пікірінде жетімсіз боп келе жатқан жағы осы.

Абай — зор кісі. Ол — зор ақын да, зор ойшыл да, зор қоғамшыл да, зор күресшіл де. Оның осы бейнелерін түгел қамту, әрине, оңай міндет емес. Сондықтан Абайды толық зерттеу, толық ұғу — бір жылдың я бір ұрпақтың ғана міндеті емес, көп жылдардың, көп ұрпақтардың міндеті. Әйткенмен, әр ұрпақ өз қолына түскен материалға сүйене отырып, өз ой-өрісі жеткен пікірді айтуға міндетті.

Оқушылардың алдына ұсынып отырған менің бұл еңбегім әдебиеттегі рухани атамыз Абайдың, оның еңбектерін сүйіп оқушы халықтың алдында Абай туралы біраз жылдан бері жиналып қорытылған пікірді айту мақсатымен жазылды.

Абай және оның шығармалары туралы көпшілік алдында менің алғаш ауыз ашуым — 1923 жыл. Сол жылы “Еңбекші қазақ” газетінің 69 санында “Қара тақтаға жазылмандар, шешендер” деген мақаламда мен Абайды “байлардың Абайы — біздің Абай емес” деген пікірді айтып шықтым. Абай жөнінде қате пікір айтуыма, сол мақаланың шығуына не жағдай себеп болғанын мен 1942 жылы басылған “XVIII—XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихынан очерктер” деген кітабымда (10, 11-беттер) айтқам.

Бұл еңбек монографиялық сипатты болуға тиісті. Мақсатым: Абайдың ата тегін де, өз өмірін де, ақындық таланты мен шеберлігін де, оқу білімін де, жалпы адамдық, өз ұлтының пікірлерін де, өміріндегі, шығармаларындағы күшті я әлсіз жақтарын да түгел қамту. Бұл мақсатқа автордың қаншалық жеткендігін көруші — оқушы көпшілік.

II. АБАЙДЫҢ АТА ТЕГІ

Қазақ халқы Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз боп үш жүзге бөлінгенде, Абай Орта жүзге жатады.

Орта жүзде: Арғын, Найман, Керей, Уак, Қыпшақ, Қоңырат — алты ру бар. Солардың ішінде Абайдың руы — Арғын, оның ішінде — Тобықты.

Қазақ тарихы ғылыми жолға қойылмаған кезде, ислам діні қазақ арасында дәуірлеген кезде, шежіре жазушылар қазақтың ата тегін арабтан таратып, Арғын руын былайша алып келетін: арабтың Ғажам¹ руынан шыққан Әнәстан (Мұхаммед пайғамбардың сахабасы) Жабал, одан Мағаз, одан Саһил, одан Ақшолпан, одан Аққурай, одан Аламан, одан Алаш туады. Алаштан Сейілхан, Жайылхан туады. Сейілханнан сегіз арыс түрікмен тарап кетеді.

Жайылханнан Майқы, одан Өзбек, Сапиян — екі ұл туады. Өзбектен қазіргі өзбектер тарайды. Сапияннан — Айырқалпак, одан екі ұл — Қазақ, Созақ туады. Созақ баласы боп қазіргі қарақалпак бөлінеді.

Қазақтан Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс — үш ұл туып, кейін “үш жүз” деген жеке елдер боп тарайды. Ақарыс — Ұлы жүз, Жанарыс — Орта жүз, Бекарыс — Кіші жүз.

Жанарыстан “Алты Қожа” атанған алты ұл туады; Қарақожа, Ақтемқожа, Дарақожа, Момынқожа, Ысмағұлқожа, Қосымқожа. Қарақожадан — Ақжол, одан Арғын.

Ғылымға сүйенбеген қазақ арасындағы шежіре атаулының бәрі осылай жазылған. Қазақтың арғы атасын арабтан өрбіту — қазақ арасына ислам дінін таратушы қожалардан (Мұхаммед пайғамбардың ұрпақтарынан) бас талуы керек, әйтпесе ғылымға сүйенген тарих кейін “Қазақ” атанған елдерді түрік-монғол нәсілінен деп дәлелдейді.

“Арғын” деген аттың қайдан шыққаны туралы ғылымда мынадай жорамалдар бар: ескі қытай тарихында,

¹ Ғажам — ескі арабтар иран, ауған және түркі нәсілді халықтарды көрсітіп, осылай атаған (ред.)

монғолдардың батысында көшіп жүретін, түрік тұқымдас “Бай-Егу” дейтін ел бар. Қытайлар “р” дыбысын айтпайды және сөздің аякқы дыбысын тастап сөйлейді. Егер “Бай-Егудің” ортасына “р” әрпін қойса, аяғына “н” қосса “Бай-Ергун” боп шығады. “Бай”— қытайда “зор”, “ұлы” (түрікше —“үлуг”) деген сөз. Олай болса “Бай-Ергун”— “Ұлы-Ергун”, яғни, “Үлуг-Ергун” болады.

Ескі түріктерден қалған Орхон жазуында “Үлуг-Ирғын” яки “Үлуг-Ергун” деп отырғаны — осы “Үлуг-Ирғын”.

Орхон жазуынан қазіргі ұйғыр елінің тілі өрбіген. Қазақтың сөз басында “а” дыбысын қолданатын бірнеше сөзінде ұйғырлар “и” дыбысын қолданады. Мәселен: қазақтың “ал” деген сөзін ұйғырлар “ил” дейді. Соған қарағанда “Ирғынның” басындағы “и”-ді “а” әрпімен ауыстырсақ, “арғын” боп шығады.

Ескі қазақ тілінде “ар” деген сөз “аман” деген сөздің орнына қолданылады. “Ар ма?” деген сөз — тілде “аман ба?” деген сөз.

Кобыланды келді: “Ар ма?— деп,
Алдында кісі бар ма?”— деп,—

деген сөз осыдан қалған. Қазіргі Жетісу елінде “ал”, “бар”, “бол”, “жүр”, “кел” деген сияқты бұйрық райлардың орнына “барғын”, “болғын”, “жүргін”, “келгін” деу бар. Осы “ғын” жалғануы қазақта ескіден қалған сияқты. Соған қарап, “арғын” деген сөз “аман болған”, я “аман бол” деген сөз бе екен деген ой келеді.

Түріктің “үлуг” деген сөзінің орнына қазақ “ұлы” деген сөзді қолданады. Бірақ қазақ “Үлуг-Ирғынды” “Ұлы Арғын” деудің орнына “Аға Арғын” дейді. Ғылымға сүйенбеген қазақ шежіресінде, кейін Орта жүз елі боп өрбіген Жанарыстың үлкен баласы Қарақожадан Арғын туған, сондықтан “Арғын — аға баласы” дейді. Халқымыздың ескі дәстүрінде Орта жүзге қарайтын алты ру — Арғын, Найман, Керей, Уак, Қоңырат, Қыпшақ жиналып бас қосқанда, кәде үлестірсе, бас кәдені “аға баласы” деп Арғынға беріп, ас бергенде, бас табакты Арғынға тартады екен.

Тарихта Арғын-аға деген кісі болған. 1262 жылы Шыңғыс ханның кенже баласы Толы Харасан деген елге Ойрот атанған елден Арғын-аға деген кісіні хан сайлаған. Кейбір тарихшылар қазақ ішінде Орта жүзге кіріп “аға” аталған Арғынды, Арғын-ағадан тараған деп жорамалдайды. Бірақ бұған келтіретін дәлелі мынадай: Шыңғыстан әртін заманда монғолдар түрік тұқымдас татар және ұйғыр

елдерін Алтай тауынан және Енисей өзенінен қуған. Сол кезде қамауда қалып, кейін монғолданып кеткен ойрот, қалмақ деген елдер бар. Бұл қисынға да соғады. Себебі: орыс оқымыстысы Петровтың айтуынша, Тобыл, Том, Енисей губернияларында (1911 жылдары) Арғын аталатын, бірақ қазаққа жатпайтын бірнеше монғол тұқымдас елдер бар. Мәселен, Том округінде Чулым болысын екінші атпен Үлкен Арғын болысы деп атайды. Монғолдар арасында “Арғын” яки “Ариқан” руы барын атақты тарихшы Рашидад-дин де айтады.

Алайда бұл тарихшылардың “Арғын-аға” деген пікірі шындыққа жанаспайды. Себебі: 1219 жылы Шыңғыс хан Жетісу, Сырдарияны өзіне қаратып, Алатаудың етегін түгелімен Шағатай деген баласына билеткен. Сол Шағатай ұлысындағы іргелі елдің біреуі — Арғын. Арғынның ол кездегі мекені — Балқаш көлінің күнгей жағы, Қаратал, Қапал өлкелері.

Осы мекенде Шағатай ұлысына қарап отырған Арғынды Ақсақ Темір 1376 жылы. 1389 жылы, 1390 жылы үш рет жаулайды. Одан кейін XV ғасырдың басында Жоңғар хандығы жаулаған Арғын мекенінен сырғып Қаратауға барып, Барақ ханға бағынады да, 1420 жылы Барақ Ташкентке, Ходжентке шабуыл жасағанда бірге қатынасады. 1455 жылы Барақтың баласы Жәнібек хан өзбектің ханы Әбілқайырмен араздасып Балқаш көлінің батысына көшкенде, Арғынды ертіп ала кетеді. Одан кейін Жәнібек Еділ өзенінің Каспий теңізіне құйылатын жеріне барып Астрахань қаласын салғанда, Арғын қасында болады.

Орыс тарихшысы Карамзиннің айтуынша, Алтын Орда ханы Ахмед — Жәнібекті Қырымға хан қойған. 1475 жылы Қырымға хан болған Меңдігерей Жәнібекті қуады да, қашқан Жәнібек Ресей патшасы ІІІ Иоанға паналап, 1480 жылы Россияда өледі. Жәнібек қашқанда Қырымда қалған Арғын — Меңдігерейдің 1475 жылы Түркияға бағынуына көнбей, араздасып көшкен Ахметкерейге еріп, Қырымнан Кубань өзенін бойлап Кавказға ауады. Арғынның Кавказда тұрғанына дәлел болатын жер аттары бар: Сунжу өзеніне құятын бір жылғаның аты, ол жылға ағатын сайдың аты, сол сайда отыратын бір ауылдың аты күні бүгінге дейін “Арғұн” аталады. Бұл сөз “Арғын” болу керек. Оған көп тарихи дәлелдер бар.

1554 жылы Ресей патшалығы Астраханьды бағындырып, Қырым мен Кавказға қарай жылжығанда, арғындар қазақ даласындағы Қаратауға аууы керек. 1629 жылы қазақ ханы Еңсегей бойлы Ер Есім Ташкент хан-

дығына бағынып тұрған Түркістан қаласына шабуыл жасағанда, оның әскерінде арғындар болған. Осы жорықта Түркістанның ханы Тұрсын өліп, оның қызы Қоңырбикені арғындар алып кетіп, Сары деген кісіге қосқан деседі. Бұл — Абайдың сегізінші атасы.

Осы бетімен Қаратауда тұрып қалған арғындар 1723 жылы Жоңғар хандығы қазақты шапқанда, сырғып, қазіргі “Арқа” аталатын қазақ даласына көшіп, сол күннен бүгінге дейін орнығып отырып қалған.

1723 жылдың шабыншылығында, қазақ тарихында “Ақ табан шұбырынды, Алқа көл сұлама” аталатын қырғында жұтқа ұшырап, Қаратаудан Арқаға көшкен Арғын руларының біреуі Абайдың он екінші атасы — Тобықты елі. Сол бүліншілік жұтта Тобықты руының атақты “Әнет бабан” атанған биі — Әнеттің алты баласы соғыста өліп, өзі 97 жасында жаяу шұбырған елге ере алмай, тірідей ел көшкен жұртта қалыпты.

Тобықтының қай жерлермен көшіп барып, қазіргі мекені — Шыңғыс тауына орнауына мынадай деректер бар: Абайдың үшінші атасы Ырғызбай — Ырғыз өзенінде туған, Ырғызбайдың інісі Торғай — Торғай өзенінде туған. Абайдың екінші атасы Өскенбайға билігін берген Кеңгірбай (Абайға төртінші атадан кеп қосылады) — Кеңгір өзенінің бойында туған. Кеңгір өзенінен Тобықты елін Шыңғыс тауына көшіріп әкелуші Абаймен сегізінші атадан кеп қосылатын Мамай батыр. Содан бастап Тобықты елі Шыңғыс тауында отырып қалған.

Арғын руының басынан кешкен тарихын және көшкен, қонған тарихын осымен доғарып, енді Абайдың аталары Арғыннан қалай ұштасып келетіндігіне тоқтайық.

Тобықты елінің шежірелері Абайдың аталарын Арғыннан былай тартады:

Арғын,	одан — Тобықты,
одан — Қодан,	одан — Рыспетек,
одан — Дайырқожа,	одан — Мұсабай,
одан — Қарақожа,	одан — Сүйірбас,
одан — Кенжесопы,	одан — Сары,
одан — Күшік,	одан — Ырғызбай,
одан — Әйтек,	одан — Өскенбай,
одан — Олжай,	одан — Құнанбай,
одан — Айдос,	одан — Абай.

Сонда Абай Арғыннан 18 атаға келген. Осылайша өрбіген Абайдың аталары туралы ел ішінде қандай аңыздар барлығына аздап тоқталайық.

Қазақ арасында “Арғын атасы — Қотан ақын” дейтін мәтел бар, сол “Қотан” дегені осы Қодан, Қоданның ақын болғандығы туралы ХІХ ғасырдың ортасында жасаған, Арғын руынан шыққан Жанақ ақынның бір ауыз өлеңі бар. Уақ руынан Жарқын деген би Жанақ ақынға “Атанда ақын болған кім бар?” деп сұрау қойғанда, Жанақ:

Алашта Арғын ата туған зерек,
Өзгеден сол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Қотан,
Өлеңге бізден ұста болса керек,—

депті. Қотанды тарихта “Қодан тайшы” деп те атайды. “Тайшы” — монғолша “өлеңші” деген сөз.

Қоданнан жалғыз Дайырқожа туады. Дайырқожа ХV ғасырдың орта шенінде Ташкентте өзбектерді билеп тұрған Әбілқайыр ханның (1465 жылы өлген) тізелі биінің бірі және әділ би болды, сондықтан “ақ жолға тартатын би” деп, халық оған “Ақжол” деген лақап ат қосады. Арғын руынан тарайтын елдердің бәрінің ұраны — “Ақжол”. Ақжолды Қара Қыпшақ Қобыланды батыр өлтіріпті. Бұл өлімге арналған Қодан ақынның жоқтауы (“Қара Қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным” деп басталатын) соңғы кездерге шейін ел аузында айтылып жүрген.

Бұл аңыз тарихи шындыққа жатпайтын сияқты. Себебі: Дайырқожаны Қобыландының өлтіруі — 1440 жылдардың шамасы болу керек. Бұдан жиырма жыл бұрын, 1420 жылы Жәнібек хан Ташкентке шабуыл жасағанда, оның әскерінде Арғынның бір бұтағы — Қанжығалы елі бар. Шежіренің айтуынша, Дайырқожадан Қарақожа, одан Кенжесопы, одан Қанжығалы туады. Егер Дайырқожа Арғынның баласы екені рас болса, Қанжығалы Дайырқожаның төртінші ұрпағы болатын болса, 1420 жылы шабуылға Қанжығалы елі ру боп қатынасса, Дайырқожаның жасауы әртіңгі заманға кетіп қалады.

Ауыздан-ауызға көшіп, қағазға жазылмаған шежіреде мұндай қайшылықтың кездесуі ғажап емес.

Шежіремізге қайта оралайық. Дайырқожаның бәйбішесінен Қарақожа туған, токалынан Сұмдық туған. Сұмдыктан туған Бержетім мен Шақшақ, өзге арғындар Арқаға көшіп, Орта жүзге қосылғанда, Кіші жүз ішінде қалып, содан бері “Тоқал Арғын” атанып кеткен.

Қарақожаның бәйбішесінен — Мейрам, Момын атты, токалынан — Қарасопы, Кенжесопы, Бәсентиін деген үш бала туады.

Кенжесопыдан екі бала туады: Қанжығалы, Тобықты. “Тобықты” деген сөз — “тәуфихты” деген сөз, арабтың “тәуфих” деген сөзінен алынған деген жорамал бар. Бұл — дәлелсіз жорамал сияқты. Қазақ арасында сақталған аңызда Қанжығалы мен Тобықтыны Арғын руына кірме деген де сөз бар. Ол аңыздың баяндауынша: жаугершілік заманда, Қанжығалы қанжығаға байланған қоржынмен жаудан алып келген жас болғандықтан атанған; Тобықты “Ақтобық” атанған жүйрік аттың бәйгесіне келген құлдың баласы болғандықтан атанған; осы екі келімсек баланы баласыз Кенжесопы асырап ап, өсіріп өрбіткен. Ескі ауылда бұл аңызды айтса, Қанжығалы мен Тобықты руларының адамдары намыстанады. Абайдың атасы — Тобықты.

Тобықтыдан Рыспетек, Дәулетек туған. Дәулетек жанжалқой, төбелескек боп, бір тойда ет асқан жер ошақ басына келгендерді жуан таяғымен сабағандықтан “жуан таяқ” атанып, одан өрбіген ұрпақтар күні бүгінге дейін “Жуан таяқ” атанады. Абайдың атасы — Рыспетек.

Рыспетектен Мұсабай, Көкше, Дадан туады. Ел аңызында Мұсабай би, атақты Әз-Жәнібек ханның белді және шешен биінің бірі болған деседі. Жыл мөлшеріне бұл аңыз қабысады. Абайдың атасы — Мұсабай.

Мұсабайдан Талынқожа мен Сүйірбас туады. Ынжық адам болғандықтан, Талынқожа “Жаман” атанып, одан өрбіген ұрпақты күні бүгінге дейін “Жаман Тобықты” деседі. Абайдың атасы — Сүйірбас.

Сүйірбастан — Әлі, Қожаберген, Сары. 1629 жылы Есімханға еріп барып Түркістан қаласын жаулайтын арғындардың бір батыры Әлі. Сол жолы өлтірілген Түркістан ханы — Тұрсынның қызы — Қоңырбикені Әлі еліне алып кеп, інісі Сарыға қосқан. Абайдың атасы — Сары.

Сарының бәйбішесінен — Мәмбетай, Үмбетай; токалы Қоңырбикеден — Мәмбетсопы мен Кішік туады. Кішікті кейін “Күшік” деп атап кетеді. Абайдың атасы — Күшік.

Күшіктің бәйбішесінен — Саңмұрын, Бәйімбет; токалынан — Әнет, Әйтек. “Әнет бабаң” атанатын Тобықтының атақты биі, 1723 жылғы шабыншылықта 97 жасында ел көшкен жұртта қап өлетін, алты баласы жаудан өлген Әнет осы. Әнеттің бір баласынан іште бір бала қалып, бала туғаннан кейін жақсының бақайы ғой деп, атын Бақай қойған. Бақайдың ұрпақтары Тобықты ішінде бір ру ел. Абайдың атасы — Әйтек.

Әйтектің бәйбішесінен — Олжай, тоқалынан — Байбөрі, Қалқаман. Байбөрі елде беделді кісі болғандықтан “Бәкең” атанып кеткен. Оның ұрпақтарын әлі күнге дейін “Бәкең” деседі. Абайдың “Қыздарға” деген өлеңінде “Қойдан қоңыр, жылқыдан торы Бәкең” деп бастайтын өлеңі, осы Байбөрінің адамдарына арналған. Абайдың атасы — Олжай.

Қалқаман — “Қалқаман — Мамыр” аталатын ел ішіндегі атакты халық жырының геройы. Қалқаман ғашық болған Мамыр — өзінің немере қарындасы (Мәмбетбайдың немересі) болған. Ол кезде өз руынан қыз алу — әсіресе немерелестерін алу, қазақ ғұрпында масқара. Осы масқараға ұрынған Қалқаманды сол кезде 85 жасқа келген Әнет би өлім жазасына бұйырған. Үкім: Қалқаман салт атқа мініп, жазалауға жиналған көптің алдынан шауып өтеді, сонда оны бір батыр садақпен атып өлтіруге тиісті болған. Осы өкім орындалғанда, атылған садақ оғынан жараланып, өлмей қалған Қалқаман Тобықты еліне өкпелеп, Алатау баурында отырған Үйсін руындағы нағашысына кетіп қалады. Сол кеткеннен қайтпаған Қалқаманның тұқымдары қазіргі Алматы облысының Жамбыл, Каскелең аудандарында бірнеше жүз үй.

Абайдың атасы Олжай мал баққыш, момын ғана адам болған.

Олжайдан Айдос, Қайдос, Жігітек туады. Жігітектің бәйбішесінен Қабекең атанатын Кеңгірбай би туған. Кеңгірбайға шейін Арғын руларының ішінде Тобықты еселі ел болмаған көрінеді. Оған шейін Тобықтыны көршілес отырған Матай да (Найманның біреуі), Керей мен Уак та теңдікте ұстамаған. Кеңгірбай тізгініне ие боп, би атанғаннан кейін, Тобықты көршілес руларымен теңдесу былай тұрсын, зорлықпен көбін сырғытып, Тобықтыға тиісті жерді кеңіткен, Тобықтының үстемдігін күшейткен.

Абайдың атасы Айдостың өзі емес, әйелі Айпара — атакқа шыққан ақылды, қайратты, беделді және акын болған адам. Айпара туралы елде мынадай бір аңыз бар: 1723 жылдың жұтында босып көшкен Тобықты, мал-мүліктен айрылып, жаяу қаңғырып келе жатып, бір бай елге кездеседі. Бай ел ашыққан бұлардан үркіп көше қашқанда, жұртында аяғы сынған бір семіз түйе қалып қояды. Осы түйені союға өзге аштар қорыққанда, Айпара бауыздайды да, етін қырық жілік қып (үй сандары қырық болса керек) бөліп бергелі жатқанда, түйені іздегендер келе жатыр деген хабар естіледі. Сасқан жұртқа Айпараның тапқан ақылы: жерді қазып, түйені түгелімен жерге

көмеді де, үстіне күрке тігіп, күйеуі Айдосты (қартан тартқан кезі болса керек) төсек сап күрке ішіне жатқызып, өлген адамдай бетін жабады. Түйені іздеп келгендер күркеге жақындағанда басына қара сап, шашын жайып, бетін тырнап қанатқан Айпара:

Түйелі елдің түйесі-ай,
Түйесін іздеп жүргені-ай,
Түйедей менің арыстаным
Төрде сұлап жатқаны-ай!—

деп, дауыс қып отырады. Өзге күркені тінткен түйені жоқтаушылар дауыс қып отырған Айпараның күркесін тінтуге ұялып қайтып кетеді. Сөйтіп, Айпара 40 үйді түйенің етімен бірнеше күн асыраған екен деседі.

Босқан Тобықтыға қоныс қарауға Мамай батыр аттанғанда, Айдоспен туысқан кенже қайынысы — 13 жасар Жігітекті “Кішекең ере барсын” деп Айпара бірге жіберіп, Мамай Шыңғыс тауын тауып қайтқанда, Жігітек қасында болған деседі. Сол Айпара қойған атпен Жігітек руы күні бүгінге дейін Тобықты ішінде “Кішекең” аталады. Абайдың көзін көргендер: “Абай ағам Айпараны өте мақтап отыратын еді”,— дейді.

Айпарадан төрт ұл туған: Ырғызбай, Торғай, Көтібақ, Толай. Осы балаларын Айпара былайша сынаған екен:

Шынжыр балак, шұбар төс Ырғызбайым,
Тоқпақ жалды торы айғыр Көтібағым,
Әрі де кетпес, бері де кетпес Торғайым,
Сірә да оңбас Толайым.

Тобықты елі: “Айпараның балаларына осы айтқан сыны дәл келді”,— дейді.

Абайдың ұлы атасы Ырғызбай — XVIII ғасырдың орта кезінде жасаған Абылай ханның беделді биінің бірі болған.

Ырғызбайдан Өскенбай, Өсер, Мырзатай, Жортар туады.

Жоғарыда аталған Кеңгірбай би қартайған кезде, өз балалары Ералыға, Төлеуге. Қотанбұлаққа, Қалбайға “елді ұстай алмайды” деп сенбей, билігін өз еркімен “елді ұстауға осы жарайды” деп Өскенбайға берген. Өскенбай Кеңгірбайдың ойынан шығып, елді жақсы бастаған адам, би болған. Сондықтан Тобықты елінде: “Ісін адал болса, Өскенбайға бар, арам болса, Ералыға (Кеңгірбайдың баласы) бар”,— деген мәтел қалған. Өскенбай 1850 жылы 72 жасында өледі. Өскенбайдың бес әйелі болған:

1. Зере — одан Құнанбай (Абайдың әкесі) мен Құтпамбет туған.

2. Таңшолпан — одан Төлепберді, Шыбар, Елеусіз, Ақмағамбет туған.

3. Мақып — одан Жақып туған.

4. (аты белгісіз)— одан Майбасар туған.

5. Күнше — одан Бейсенбі, Сұлтанбек, Кенжебай туған.

Абайдың әкесі Құнанбай 1804 жылы туады. Аяғын апыл-тапыл басқан кезде, оған шешек шығып, оң көзін ақ шел қаптап соқыр болады. Кейін Құнанбай атақты кісі болғанда, “Түйені соқыр десең Құнанбайға тиеді” деген сөз осыдан айтылған. Құнанбаймен тұстас, Тобықтыдан шыққан Балта ақын Қуандық руынан шыққан Шөже ақынмен айтысып, екі көзі де жоқ Шөжені Балта былай деп кемітпек болған:

Кенде соқыр деген соң, кенде соқыр,
Осы сөзің өзіңе жөн бе, соқыр?
Тәрде отырған хан, қара — бәрін мінеп,
Ел түзетіп жүруші сен бе, соқыр?

Үйде айтысты тыңдаушылардың ішінде Құнанбай да отыр екен дейді. Балтаның әлгі сөзіне ащы тілді тапқыр Шөже былай деп жауап беріпті:

Ұры шіркін, қорықпайсың бір құдайдан,
Салымым бар бұрыпнан осындайдан.
“Соқыр, соқыр” дейсің де, еш тынбайсың,
Соқыр десең құтылсайшы Құнанбайдан.

Бұл сөз намысына тиген Құнанбай “ойда жоқ сөзді қозғайсың” деп Балтаны қуып шыққанда, Жұрт: “Шөже жеңді”,— дескен екен дейді.

Құнанбайды әкесі Өскенбай молдаға сабаққа бергенмен, жасында тентек болған Құнанбай оқымай, бертін, ересек бола, әкесіне келген хаттарды ежіктеп оқу арқылы мұсылманша жазуды өз бетімен жақсы танып кеткен.

Құнанбай ел билігіне әкесінің көзі тірісінде, жас күннен-ақ араласады және сол алғаш атқа мінген күннен бастап айтқанынан қайтпайтын қайсар, алысты болжайтын ақылды, алысқанын жығуға тәсілді, ойға алғанын орындамай қоймайтын өжет, жауласқанын аямайтын рақымсыз адам болады.

Құнанбайдың әлеумет тұрмысындағы істерін баяндаудан бұрын, оқушыға оның жасаған дәуірін елестетіп өту қажет.

1822 жылы Ресейде патша үкіметінің “Сібір қазақтарын басқарудың уақытша ережелері” деген заңы шықты. Сол “Сібір қазақтарының” біреуі Құнанбайдың елі

Тобықты еді. Бұл “Ережелер” бойынша “Сібір қазақтарының хандығы жойылды, Ресейге қарап болды, ендігі билік Ресейдің қолында, Ресей үкіметі Сібір қазақтарын бірнеше округке бөліп, бұрынғы ханның орнына сұлтан-правительдер сайлады, правительдер округтің приказ басындағы өкімге бағынады деп жариялады. Құнанбайдың елі Қарқаралы округіне (қазақша — дуан) бағынды.

Хандықты жойғанмен патша үкіметі алғашқы кезде сұлтан-правительдерді хан тұқымдарынан ғана белгіледі. Бұлай істеуі — сол кездегі қазақ халқының ішкі әлеуметтік құрылысын жақсылап біле алмағандықтан еді.

Патша үкіметіне бағыну мәселесінде қазақ халқы да, оны бұрын басқарып келген хан тұқымдары да екіге бөлінді: бір жүйесі жанжалсыз қосылуды мақұл деп тапты, екінші жүйесі бұрынғы заманын көксеп, отарлау саясатына қарсы шықты, көтеріліс жасады. Құнанбай осы екі жүйенің көнушілер жағында болды.

Жалпы Орта жүздің де, оның ішінде Тобықты елінің де Россияға біржола қосылуы — Абылай ханның баласы Уәлі ханның тұсында, 1802 жылы. Бірақ қартайған Уәлі 1821 жылы өлгенше патша үкіметі оны хан деп таниды да, хандық дәрежені Уәлі өлгеннен кейін жойылды деп жариялады. 1822 жылы жоғарыда аталған “Сібір қазақтарын басқарудың уақытша ережелерін” шығарады. Бұл ережеге наразы болғандар, Ресейге бағынбаған жаққа көшуге қобалжып, кейбір елдер көшіп жатқанда, Балқаш көліне құятын Тоқырауын өзенінің бойында отырған Тобықтының Дадан дейтін руының биі Қараменде Шыңғыс тауында отырған Мұсабай руының биі Кеңгірбайға өлеңмен былайша сәлем айтады:

Басында Сырдан шығып Орға келдік,
Табан тиіп жүре алмай зорға келдік,
“Қол алдынан құрулы талқы” деген,
Бұл жакқа баққа келмей, сорға келдік.

Сәлем де Кеңгірбайға, кел, кетелік,
Мықты сабаз атанды терлетелік.
Мұсылманның жұртына маңдай қойып,
Аты жаксы дариядан әрі өтелік.

Кеңгірбай бастаған Шыңғыс тауындағы Тобықты Қараменденің ол сәлеміне қызбайды.

Ресейге бағынған жүйенің басшыларын өзіне сенімді серік қып алу үшін патша үкіметінің бір қолданған саясаты — бұрын мал шаруасымен шұғылданған көшпелі

қазақ аулының беделді байларына, орыс феодалдарындай жер иелендіру, оларға “дворян” деген атақ беру, қоныстандыру болды. Осы саясаттың арқасында, қазақтың хан тұқымдарынан ғана емес, қара қазақтардан да XVIII ғасырдың жартысы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында дворян атағын алғандар аз емес және кей жерде бұл дворяндарға орыс помещиктеріңдей арнаулы мол жер берілген. Мәселен, Бөкей ордасында Жәңгір хан мен оның оң қолы — Қарауыл қожаға, Ор өзенінің бойында Дербісәлі Беркімбаевқа, Есіл өзенінің бойында Зілғараға, Баянауылда Шорманға берілген.

Сол заманның үлкен феодалының біреуі Құнанбай патша үкіметінен арнаулы жер кестіріп алмағанмен, жалпы заман ырқымен Тобықты елі мекендеген Шыңғыс тау өлкесіндегі ең шұрайлы жерлерді басып алып, иелерін тіл алса еркімен, тіл алмаса зорлықпен көшіру әдісін қатты қолданған.

Құнанбайға шұрайлы кең жердің неге керек болғанын, Құнанбаймен тұстас, Тобықты руының белгілі ақыны Қуанышбай жақсы сипаттаған. Найман руының ақыны Әріп Құнанбай мен Абайды жамандап өлең шығарды дегенге Қуанышбай намыстанып, Құнанбайды да, Абайды да мықты көрсету ниетімен Құнанбайдың өзгеден жер тартып алуын былайша баяндаған:

Сөзімді көп айтпаймын саған қимай,
Орынсыз өтірік айттың аузың тыймай.
Мың-мыңнан ауыл басы жылқы өреді,
Малы жүр Қүнекемнің жерге сыймай.
Тұрар ма сыймаған соң жер іздетпей,
Садаға сен қайтесің одан кетпей.
Уак, Керей, Найманға отарлайды.,
Төрт болыс Тобықтының жері жетпей.

Қуанышбай шындықты айтқан. Құнанбай көршілес рулардың жерін өз жері көп малына жетпегендіктен алған. Құнанбайда 2000-дай жылқы, 2—3 мың қой, жүзден аса түйе болды деседі. Өскенбайдың өзге алты баласы да, жалпы Ырғызбай тұқымдары да бай болған.

Құнанбайдың әр түрлі себеп тауып, аталас көрші руларын, әсіресе Жігітек руын, қонысынан қуып алған жерінің көлемі ұзындығы 100—150 шақырым, көлденені 50—10 шақырым.

Мұнша мол жерді иемденуге Құнанбай екі әдіс қолданған.

Бірінші, тілін алатын, әрі сойылшысы, әрі жалшысы болатын қарашыларды көп жинап, басып алған жерлеріне

соларды шашырата қондырған. Мұндай қарашыларды ол көбінесе тұқымдас Тобықты руларынан емес, көршілес Керей, Уақ, Найман руларынан, қашқын татарлардан, діншіл қожалардан жинаған.

Құнанбай қарашыларының біреулерін елге дін үйретуге, біреулерін ру таласында сойылын соққызуға, біреулерін малшы, жалшы етуге пайдаланады. Қарашыны былайша жаттан жинау, жалғыз Құнанбайдың ғана емес, казак феодалдарының көбінің қолданған әдісі, орыс ұғымына айналдырғанда, бұл қарашылар — крепостнойлардың бір түрлері.

Екінші, Өскенбайдың әйелдерінен туған, Құнанбайдың інілері көп екені жоғарыда айтылды. Бұларға Құнанбайдың өзінен туған жеті бала қосылады. Құнанбай ол балаларын жасынан үйлендіріп, әрқайсысына бірнеше әйел әпереді.

Балаларын үйлендіргенде, Құнанбай әлдеқалай кісілермен құда болмай, Тобықтының өз руларынан да, Найман, Керей, Уақ руларынан да елде беделі күшті, атақты байларды, билерді таңдап құда болды. Мәселен, Тәңірбердінің қайыны — көршілес Сыбан руынан Кенжегүл дейтін беделді кісі, Абайдың бәйбішесі Ділдә — Қаракесек руынан Алшынбай бидің қызы, екінші әйелі — Айгерім — Тобықты ішіндегі Мамай руынан Бікей деген беделді кісінің қызы. Ысқақтың қайыны — Найман руында Тана дейтін, “мырза” атанған кісі. Оспан-ның әйелі Еркежан — Мәмбетай руынан Ибақ дейтін беделді кісінің қызы.

Ондай беделді адамдармен Құнанбайдың құда болатын себебі — маңайдағы рулардан өзіне тірек іздеу. Бұл мақсатына Құнанбай жетіп, талай тар кезеңде мықты құдалары оны сүйеп шығарған.

Өрісі осылай кеңіген Өскенбай тұқымы Құнанбай кезінде 40—50 үйге жетеді, осылардың бәрін Құнанбай шашырата қоныстандырады. Мәселен, Құнанбайдың алты баласы алты ауыл боп, әр ауылдың арасы 20—30 шақырымнан жайыла қоныстап отырған.

Құнанбайдың елге үстемдігі экономика мен жер мәселесінде ғана жүріп қоймайды. Бір кезде (XIX ғасырдың 50-жылдары шамасында) патша үкіметі оны Қарқаралы округіне сұлтан-правитель сайлайды. Осы қызметте тұрғанда ол Тобықты елін билеуге інісі Майбасарды сайлатады. Майбасар өте зорлықшыл, паракор адам болады.

Қанаушы таптың халықты қанауда бір тұтынатын құралы — дін. Ресейге қосылғанға дейін-ақ мұсылман сан-

алатын қазақ халқы көшпелі дәурен сүргендіктен және ауылда мешіт, медресе болмағандықтан түгелдей дерлік сауатсыз, ислам дініне шалағай, аты ғана мұсылман болған. Қазақ елін бағындырғаннан кейін патша үкіметі ауылға татардың молдаларын көп жіберіп, ислам дінін мықтап тарату саясатына кіріскен.

Осы саясатты қолданғандықтан ба, я өзінің діншілдік фанатизмі күшейгендіктен бе, елдің әкімшілік және шаруашылық тізгінін қолына мықтап ұстаған Құнанбай ел арасына ислам дінін тарату мәселесін де қатты жүргізеді: намаз оқымаған кісіге дүре соққызады, Қарқаралы қаласына мешіт салдырады, ескі ғұрыпты сақтап, насыбай атқандардың танауын тіледі, елдің малдан беруге тиісті зекетін еріксіз орындатады. Ораза тұтуға міндеттендіреді, кейін “Ескі там” атанған өзінің қонысына медресе салдырып, Қазан жақтан солдаттық міндетін атқарудан қашып келген Ғабитхан деген татарды сол медресеге молдалыққа алдырып, өз балаларын да, елдің балаларын да оқыттырады. Бұл медресе бүкіл Қарқаралы округіне қарайтын қазақ ауылдарында бірінші салынған медресе еді деседі. Мұсылманша болса да, аздаған ғана бала сыйғызса да, Тобықты еліне ең алғаш оқу, жазуды үйреткен — осы медресе. Абай да алғашқы сауатын осы медреседен ашқан.

Құнанбайдың ислам дінін күшейту мәселесін ел ішінде қалай жүргізгендігі туралы, жоғарыда аты аталған Қуанышбай ақын былай деген:

Кешегі елден озған біздің қажы,
Молда алып, дін үйретті қысы, жазы...
Зекет, қайыр бергізді Наймандарға,
Жүгенсіз тіл үйретті айуандарға...

Құнанбай өз балаларын ауылда оқытумен қанағаттанбай, Абай он жасында Семейдегі Риза қазіреттің медресесіне оқуға беріп, Абай медреседе 4 жыл оқып, арабша, парсыша сауатты боп қайтады және приходская школада төрт ай оқып, орысша да хат танып келеді.

Абайдың орысша оқығанына қанағаттанбаған Құнанбай, үшінші әйелі Айғыздан туған Халидолла дейтін баласын (Абайдан екі жас үлкен) Омбыдағы кадеттік корпусқа беріп, оны бітірген соң, Мәскеудегі Павлов атты әскер училищесіне жібереді. Халидолла оны бітіріп, корнет дәрежесінде қызмет атқарып жүргенде сырқаттан өледі.

Баласын орыс мектебіне беріп, Еуропа біліміне қазақтан алғаш ұмтылған кісінің бірі болғанымен, Құна-

нбай — өле-өлгенше мұсылмандық фанатизмді бұлжытпай қатты ұстаған адам.

Әкімшілік, шаруашылық, рухани жақтан Құнанбайдан қатты қысым көрген көршілес Тобықты рулары бас көтеріп қарсыласады. Шиеленіскен тартыстың аяғы қол күші — төбелеске соғады. Бірақ үкімет алдында да, ел арасында да салмактасып келгенде, Құнанбай жағы басым бола береді, қарсы жағы жеңіле береді. Қарсы жақтың қапдатқан арызымен Құнанбайды Омбыдағы Сібір қазақтарын басқаратын губернатор тергеуге шақырады. Бірақ Құнанбай жазаға тартылмай, әкімдерге пара беріп, құтылып кетеді. Ақыры Құнанбай өзімен қарсыласқан Жігітек руының он жеті басшы адамын тұтқынға алдырып соттатып, “Ит жеккенге” айдатады. Осыдан кейін Құнанбай дұшпанына күш бермей, балалары ер жеткен соң ел билеу жұмысын балаларына беріп, өзі 72 жасында Мекеге қажылыққа кетеді. Ертіп апарушы Найманнан ұрлық қып қашып кеп Құнанбайды паналаған, қоңсы болған — Ызғұтты деген кісі. Кейін ол елде “Кіші қажы” атаныпты.

Тобықты елінен Құнанбай — Мекеге бірінші барған кісі. Мекеде ол қазақ қажыларына арнап “тақия” (жолаушы түсетін үй) салдырып, соны басқаруға өзімен еріп Мекеге барған Қанатбай сопы дегенді қойып кеткен. Кейін барған қазақ қажылары сол “тақияға” түсіп жүрген.

Мекеден қайтқан соң Құнанбай дүние ісіне араласпай, сәлемдесе келген біреу болмаса, үйіне кісі кіргізбей, түсірген шымылдық ішінде жатып құлшылық қылумен шұғылданған. Осы қалпын өзгертпеген ол 1885 жылы (қазақша тауық жылы) тамыз айында, 81 жасында қайтыс болған.

Құнанбай — үш әйел алған кісі:

I. Күнке — Найман руынан, Ағанас батыр деген кісінің қызы. Бұл әйел Құнанбайдан 4—5 жас үлкен екен. Одан туған жалғыз Құдайберді (1829—1866).

II. Ұлжан — Қаракесек руынан, Тұрпан деген кісінің қызы. Ұлжанды алғаш Құнанбайдың туған інісі Құтпамбетке атастырады. Құтпамбет жаугершілікте найзаға ұшып өліп, қалыңдығы Ұлжан оң жақта қыз күйінде қалған соң, оған Құнанбай үйленеді. Ұлжаннан туған ұлдар: 1. Тәңірберді (1842—1907), 2. Абай (1845—1904), 3. Ыскак (1847—1901), 4. Оспан (1850—1891).

III. Айғыз — Тобықты руынан, Жуан таяқ бұтағынан Қарабатыр дегеннің қызы. Одан туған ұлдар: 1. Халидолла (1843—1870), 2. Смағұл (1860—1931).

Құнанбайдың жеті ұлынан Халидолла ғана жасында өлген. Өзгелері тетелес, қатар өскен. Абайдың “Сегіз аяқ” атты өлеңінде:

Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ,—

дейтіні осыдан.

III. АБАЙДЫҢ ӨМІРІ

Абай 1845 жылы туған. Абайдың азанмен қойған аты — Ибраһим. Ибраһим — дін кітаптарынан алынған, пайғамбардың аты. Бұл атты баласына жалғыз Құнанбай ғана емес, ислам діні өріс алған кезде көп қазақ қойған. Бірақ бірен-саран араб-парсы тілін білетін кісі болмаса, “Ибраһим” деген атты ешбір қазақ арабша түрінде айтпай, “Ибырайым” немесе “Ыбырай” деп атайды. Абайды өз тұсының ақындары “Ыбырай жас жолбарыс білектенген” (Біржан сал) деп, “Баласы Күнекеңнің Ыбырайым” (Қуанышбай ақын) деп мадақтаған. Ескі ауылда “Құнанбайдың Абайы” дегеннен гөрі “Құнанбайдың Ыбырайы” деген ат көп жайылған.

“Ибраһимді” “Ыбырай” демей, “Абай” деп алғаш атаушы, оның туған шешесі Ұлжан деседі. “Абай” — қазақта бар сөз. Бұл сөзді қазақ “пана”, “бақылаушы” деген мағынада қолданады. Қазақта “малыңа абай бол” деу, “малыңа бақылаушы бол” деудің, жақсы кісіні “елдің абайы” деу, “елдің панасы” деудің орнына жүреді. Бесік жырында ана өз баласын:

Әлди, әлди, абайым,
Атқа тоқым жабайын.
Ел қыдырған әкенді
Қайдан іздеп табайын,—

деуі “панам, бақылаушым” деген ұғымнан шыққан. Сондықтан “Абай” есімі — қазақта ерте заманнан көп кездесетін ат.

Құнанбайдың бәйбішесі Күңке күйеуінен үлкен екендігі жоғарыда айтылды. Жалғыз баласы Құдайберді ер жетіп, немере сүйген кезде Күңке Құнанбайдан бөлек ауыл боп кетеді. Құнанбайдың өзге екі әйелі — Ұлжан мен Айғыз — қасында болады. Абай қара кескінді, үлкен көзді адам екен. Жас күнінде ерке боп, екі шеше бірдей жақсы көргендіктен Абайды бала кезінде ел Телқара деп атаған.

Осындай ерке өсіп, балалық шағын бай баласының болмашы қызығына сарып қылғанына Абай есейе келе өкінеді

Тайға міндік,
Тойға шаптық,
Жақсы киім киініп,
Үкі тақтық,
Күлкі бақтық,
Жоқ немеге сүйініп,
Күйкентай күтті,
Күс кетті,
Не бітті?

Өзінің туған шешесі Ұлжан мен өгей шешесі Айғыздан басқа, Абайды еркелеткен және көп ертегілер, ескі сөздер айтып, болашақ ақынның ел әдебиетін тануына ең алғаш жол ашқан, оның ұлы әжесі, Құнанбайдың туған шешесі — Зере деседі. Зере аса ақылды, әңгімешіл, ескілікті көп білетін, балаға мейірімді, ағайынға қамқор, елге сыйлы адам болған.

Құнанбай Абайды Ғабитхан дейтін татар молдаға сабаққа береді. Ғабитхан Қазан жақтан 1850 жылдары солдатқа алынуудан қашып, қазақ даласына келеді де, Балқаш көлінің шығыс жақ жиегін мекендеп отырған Керей руында Шүршіт атты байға көп тоқырайды. Келесі жылы Көкшетау дейтін жерде Құнанбай көршілес көп руларды шақырып, өлген әкесі Өскенбайға ас береді. Сол асқа Шүршіт Ғабитханды ала келіп: “Біздің ел дін жолына шоркак, дінді жақсы ұстап тұрған Құнанбай, сен осының қолында қал”,—дейді. Ғабитхан бұл сөзге көнген соң, Шүршіт Құнанбайға Ғабитханды қалдырып кетеді. Құнанбай Ғабитханды аулына алып келіп, қазір Ескі там аталатын жерге медресе салады. Абайды және ауылдың басқа балаларын сол медресеге сабаққа береді. Бұл — Шыңғыс тауының өлкесіне бірінші орнаған медресе.

Ғабитханның мұсылманша білімі қаншалық болғандығы туралы сақталған материал жоқ. Бірақ Құнанбай Абайды одан екі-үш жыл ғана оқытып, Семейдегі медресеге жіберуіне қарағанда, Ғабитхан оншалық мол білімді адам болмау керек.

Оған Абайдың кейініректе:

Жазу жаздық,
Хат таныдық,
Болдық азат молдадан.
Шала оқудан
Не жарыдық,
Қалғаннан соң құр надан?
Бағасыз жастық
Бозбастық,
Адастық,—

деуі дәлел. Абайдың бұл сөздерінен Ғабитханның “тіл сындырғыш” қана молда екені көрініп тұр.

Шала білімді молданың “инемен құдық қазғаннан киын” оқытқан сабағының өзін екі шешенің арасында ерке боп тел өскен Абай дұрыс оқымаған сияқты. Оған оның:

Атамыз бар,
Молдамыз бар,
Айтқанына көнбедік.
Арт жағында
Біз соған зар
Боламыз деп білмедік.
Ұрланып қаштық,
Жолғастық,
Шуластық,—

деуі куә. Осы шалдуар кезінде ақынның өлең шығаруға бейімделе бастағаны байқалады. Қазіргі бізге мәлім Абай өлеңдерінің ең басында тұратын:

Кім екен деп келіп ем түйе қуған,
Қатын ғой күлдәрімен белін бұған,
Төркінінің бергені жауыр айғыр,
Бауырыңды ұрайын бірге туған!—

деген бір ауыз өлең оның он жасында бір әйелге ауызша суырып сап айтқаны деседі.

Баласы да жарымаған, өзі де қанағаттанбаған Құнанбай Ғабитханнан Абайды он бір жасында шығарып алады да, мұсылманша мол білім беру мақсатымен, Семейдегі мешіті, медресесі бар Ахмет Риза қазіретке әкеп береді.

Абайдың өмірбаянын алғаш жазған Кәкітай Ысқақовтың айтқанына сенсек, Ахмет Ризаның жаңа пікірлі адам болғанын, оның медресесінде оқу жүйесі Араб пен Иранның бай әдебиетімен шәкірттердің танысуына жағдай жасағандығын көрер едік.

Ахмет Риза медресесінде оқып жүрген кезінде, 1858 жылы 13 жасар Абай:

Физули, Шамси, Сайхали,
Науаи, Сағди, Фирдоуси,
Хожа Хафиз — бу һәммаси,
Мәдет бер я шағири фәрияд,—

деген өлең жазды. Бұл — шынында өлең емес, Иран әдебиетінің тарихында болған атақты ақындарды тізбектеп айтып, солардан өлең жазуға мәдәт (жәрдем) сұрау. Бізге қажеті — бұл төрт жолдың өлең я өлең еместігі емес, Риза медресесіне барған Абайдың, ол медреседе үш жыл

оқығаннан кейін, мәдетті әулие, әнбиелерден сұрамай, ақындардан сұрауы.

Сол 1858 жылы Абай шағатай ақындарының үлгісімен, араб пен түрік сөздерін араластырып мынадай өлең жазады:

Иузи — раушан, көзі — гауһәр,
Лағылдек бет үші әхмәр.
Тамағи қардан һәм биһтар,
Кашың құдрәт, қолы шигә
Өзәң гузәлләра раһбар...

Риза медресесінде оқып жүрген кезінде Абай орысша приходская школадан төрт ай сабақ оқиды. Мүмкін ол осы бетімен медресе оқуы мен орысша оқуды қатар алып кетер ме еді, болмаса, медресе сабағынан сабағы дәмді школага ауысып, шын мағынасындағы ғылыммен суарылып шығар ма еді, егер оны 1859 жылы 14 жасында әкесі Құнанбай Семейден шақырып ап, қайтып жібермей қоймаса.

Медреседен “ғылмо-ел ғарабиятқа” еркін суарылмағанын, орыс білімінің тәтті дәміне тілінің үші ғана тигенін, сөйтіп Семейден ауылына, не ғылым иесі боп қайтпай, не надан боп қалмай, әкесінің тартпағымен әредікте әуре болғанын Абай кейінірек жазған бір өлеңінде былай көрсетеді:

Білгенге жол бос,
Болсайшы қол бос,
Талаптың дәмін татуға
Білмеген соқыр,
Қайғысыз отыр,
Тамағы тойса жатуға,
Не ол емес, бұл емес,
Менің де күнім — күн емес.

Абайдың ауылға келуі, әкесінің көршілес елдермен, әсіресе аталас Жігітек руымен қырқысып дауласып жатқан кезі болады. Ру таласының ұлғайғанын және көпке созылатынын шамалаған Құнанбай өзіне серік іздегенде, ақылды, зерек, тұтымды, әрі аз да болса оқығаны бар Абайдан дәмеленіп, келешекте орнын басуға баулиды.

Семейден елге келе, Абай әкесінің баулуымен елдің билік сөзіне араласа бастайды. Бірақ ол даурыққан даудың құрғақ айғайымен кетпей, сол кездегі шешендерден, ақындардан үлгі алып, сөз үйреніп, 15—16 жасынан-ақ өзі де шешендік, тапқырлықпен елдің көзіне түседі, аузына ілігеді. Ел билегендермен тұтымдылық жағынан да, білімпаздық жағынан да, қатар түсіп, жиырма жасқа жет-

пей, үлкен даулардың қисынын тауып шешетін шебер бидің бірі болады.

Бұл кезде Абай өлең жазуды да ұмытпаған сияқты. Оған дәлел — 1864 жылы “Әліп-би” деген өлең жазуы. Бірақ бұл өлеңіне қарағанда, Абай қазақ билерінің тақпақ сөздері мен ақындардың шебер жырларымен танысса да, өзінің ақындық өнеріне онша мән бермеген, үлкен міндет жүктемеген. Оның бұл “Әліп-биі” мазмұн жағынан да, түр жағынан да, стиль жағынан да, сөздік жағынан да араб пен иран ақындарының көлеңкесінде жатыр. Әйткенмен бұл өлең — оның ақындық сапарының алғашқы қарлығашының бірі.

Осы өлеңде байқалған ақындық өнер 1882 жылы жазған “Қан сонарда” деген өлеңіне шейін көмескі қалып қояды. Ол екі арада жазған оның “Шәріпке” (1870 жыл), “Абыралыға” (1876 жыл), “Жақсылыққа” (1880 жыл) деген өлеңдері күшті ақындықтың құлаш серпініне куә боларлық шығармалар емес.

37 жасында “Қан сонарданы” жазған Абайдың бойындағы ақындық қасиетін бұған дейін жарыққа еркін шығармауына екі себеп бар ма деймін.

Бірінші. XIX ғасырда екі жақты қанауға түскен қазақ еңбекшілерінен шыққан ақындардың біразы Абай тұсында сұраншақ болғаны, өлеңін кәсіп етіп, байларды мактап, тамақ асырағаны көпке мәлім. Соған қарап Абай қазақ ақындарын:

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап, біреуді алдап, біреуді арбап,
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін “бай” деп мактап құдай қарғап,—

деп сөгеді. Абайдың бұл сөзіне түгел қосылуға, қазақ ақындарының бәрі сондай еді деуге болмайды. Ақынның бәрі қайыршы емес, олардың бәрі бірдей байды мактай бермеген. Сүйінбай ақынның Тезек төреге:

Ассалаумағалайкүм, Тезек төре,
Елде жылқы қоймаған кезеп төре,—

деген өлеңі сияқты, қанаушы тап өкілдерінің зорлықшыл қылықтарын пышақпен тілген ақындар қазақтың барлық руларынан да кездеседі. Қазақ әдебиетінің тарихында, мемлекет билігіне жетекші ақындар да (Бұхар), ел басына күн туғанда жыры халықтың күрес туы болған ақындар да (Махамбет) аз емес.

Абай жасырақ шағында, ақындардың осындай қымбат бағасын аңғармай, Құнанбай сияқты байларды мактап,

тамағын асыраған кейбір ақындарды көріп, “Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап” деп кейіп, “соларға ұқсамайын” деген оймен, өзі ақын бола тұра, өлең жазбаған сияқты.

Екінші. Семейдегі оқудан қайта, әкесінің баулуымен елдің ру таласына кіріскен Абай осы ағынның иірімінде бірнеше жыл үйіріліп, ақындықтың қырына шыға алмаған. Кейінірек ел кісісі, әлеумет кісісі, ұлт ақыны, халықшыл ақын болған кезінде өкініп, өзін: “Қаны қара бір жанмын, жаны жара”, — деп налыған.

Абай әкесіне жәрдемші боп жүрген кезде, Құнанбай Жігітек руын жеңіп, басты адамдарынан он жетісін соттатып, жер аударып жіберген. Осы кек Жігітектің есінен кетпей, Құнанбай өлген соң да, Абай ру таласына араласудан тоқтағаннан кейін де, етегінен жармасып қалмаған. Бұған кейін ораламыз.

Абай 1870 жылдар шамасында Тобықтының Қоңыр Көкше деген еліне өкіметтің сайлаусыз тағайындауымен болыс болады. Жасы ол кезде 25-терде еді. Ол сол кезде елде белең алған ұрлық-қарлыққа, барымтаға, тағы сондай қиянаттарға қатты тыйым салған. Қиянатшыларға мейірім істемейтін қатал болған. Бұл күндерде, одан кейін де Абайдың жанында ақындар, әншілер, күйшілер, аншылар да көп еріп жүрген. Абай жүйрік ат, алғыр бүркіт, жақсы итке құмар болған. Мәселен, көршілес Найман руындағы Тулақ деген кісінің “Қарашолақ” атанған бір атақты алғыр бүркітін Абай сұрап, анау еркімен бермеген соң, Елеусіз деген ағасын (Өскенбайдың баласы) жіберіп ұрлатып алып, артынан қуғын кеп сұрағанда бермей, құнына он түйе төлеп, иесін разы ғып қайтарған. Бір аста бәйгеден озып келген “Кедейқұла” деген жүйрікті иесінен зорлағандай сұрап алып, төлеуіне бес түйе, бір ат берген. Осы сияқты өзінің жарым көңілін аулайтын қылық Абай өмірінде аз кездеспейді.

Абай — тапқырлықты өте сүйген адам. Оған бір мысал: Көкше елінде болыс боп тұрған кезінде, сол елдің атақты Байгөкше деген кедей ақыны күштілерден көрген зорлығын шағып, теңдік сұрауға Абайға келеді. Абаймен ол бұрын кездеспеген адам екен. Отырған үйіне Байгөкше кіре бергенде, біреудің сыбырлауымен Абай оны біліп:

“Тақыр жерге қуарып шөп бітеді,
Кей жерге аз, кей жерге көп бітеді.

Осы өлеңнің кейінгі екі жолын қосып жіберші”, — депті. Сонда Байгөкше:

Кей жігітті пысық деп болыс қойсаң,
Қашан түсіп болғанша жеп бітеді,—

депті. Ақынды әбден сынамақшы болған Абай алдында жатқан тоқпақты көтеріп аң: “Тарт тіліңді!”— деп ұмтылғанда, Байгөкше ақын:

Ұрасың неге мені тоқпақпенен,
Жүрсеңші әкең жүрген соқпақпенен,
Үйге келген кісіні ұрамын деп,
Боласың неге бірге ақмақпенен!

депті. “Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқтың” заңына бағынатын Абай тоқпағын жерге тастай салып: “Тілің осынша неге ащы болған?”— деп сұрапты. Сонда Байгөкше:

Атам Қабас, Борабай — туысым зор,
Мырза менен Мамайдың зорлығы мол.
Екі өкпемнен екеуі қысқаннан соң,
Тілім ащы болатын себебім сол,—

деп жауап беріпті. Байгөкшенің өткір сөзділігіне разы болған Абай оған зорлық көрсеткендерден есесін алып беріп, содан кейін қасына үнемі ертіп жүріпті.

Абай Көкше елінің болыстығынан босанып, өз еліне келгенде, Байгөкше одан қол үзбей, үйіне ұзақ жатып, ат мініп, киім киіп жүретін бопты.

Қоңыр Көкшенің болыстығынан Абай 1872 жылы босанады. Сол жылы Көкшенің елінен қастасқандар бар, Жігітек руынан кекшілдер бар, бәрі қосылып Абайдың үстінен Семейдегі уездік әкімге арызды жаудырады. 1872—1873 жылдың қысында Абай Семейге шақырылып, 12 түрлі іспен тергеледі. Өтірік жалалардан құтылып, 1873 жылдың көктемінде Абай еліне қайтады. Абайдың көзін көрген, сырын білген Қатпа Қорамжанов, Абайдың немере інісі Архам Ысқақов тағы басқалар: “Семейден Абай осы жолы орысша және мұсылманша көп кітаптар алып қайтып, соларды оқумен шұғылданды. Ол кітаптарды оқып бітірген соң, Семейге кетіп, тағы да кітаптар әкелді. Осылай Семейден кітаптар әкеп оқу 1873 жылдан бастап Абайдың дағдысына айналды”,— дейді. Бұған себеп, әрине, Абайдың Семейде оқымысты адамдармен, әсіресе орыс ғалымдарымен кездесіп, өзінің білімі олқылығына көзі жеткендіктен болу керек.

Ел билігіне ерте араласып қарсы жақты да, “қарсы емес” жақты да не қорқытып, не ұялтып тыя алмаған Абай бұл дау-шарды тұтататын себеп — елдің надандығы, оқымағандығы деп түсініп, өз алдында елді оқыту арқылы

мәдениетке жетектеп, надандықтан бездіру мақсатын қояды.

Қазақ халқын мәдениеттендіру мәселесінде Абайдың қажетті деп тапқан құралы — орыс оқуы, орыс білімі.

Қазақ елін орыс мәдениетіне тарту керек екенін ұғынған Абай өз балаларын да, тілін алатын басқа адамдардың балаларын да орысша оқытпақ болады.

Абайдың 18 жасында туған Ақылбай деген баласы ер жете ақын, музыкант болса да, жас кезінде өте момын және мұсылманша оқуға зердесіздеу болса керек. Сонда Абай:

Оқытарсың молдаға оны,
Үйретерсің әрнені.
Медеу етіп ойы соны,
Жаны тыныштық көрмеді,
Жасында күтті,
Дәме етті,
Босқа өтті.
Ата көңілі жанбаса бір,
Артық өнер шықпаса,
Ел танымай, үй танып құр,
Шаруасын да ұқпаса.
Үміті қайда?
Соны ойла,
Абайла!—

дейді. “Бала — ата-анаға зор қуаныш” дейтін Абай осы өлеңінде қандай баланың қуаныш, қандай баланың реніш екенін де айтады. Ол:

Сүйер ұлың болса, сен сүй,
Сүйінерге жарар ол,—

деп, “үйді ғана танымай, елді таныған”, елге пайдалы болған ұлды сүйерлік ұл деп біледі. Өз ұлына көңілі толмаса да, Абай “масыл бидің” бірі боп қалмасын деп, оқуға береді, өтер күннің өкінішінен сақтандырады:

Зарланарсың, ойланарсың,
Не болам деп енді мен...
Құрбылардан қорланарсың
Тәңірі ісіне сен де көн.
Қайғысыз беңде
Көрдің бе
Өмірінде.

Абайдың жақсы адам болар деп дәмеленген Әкімбайы тоғыз жасында қайтыс болады. 1879 жылы он бір жастағы үшінші ұлы Әбдірахманды Семейдегі орысша қалалық учи-

лищеге сабаққа береді. Балаларын орыс мектебіне беруде алдына не мақсат қойғанын Абай мына өлеңінде айтады:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағым кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім.
Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Шен алсын, шекпен кісін деп бермедім...

“Оқындар, орысша оқындар” дегенді Абай сөз жүзінде ғана айтып қоймайды, өз балаларын оқытумен ғана қанағаттанып қоймайды, орысша оқуға талапты қазақ жастарына шамасынан келген қаражат жәрдемін береді. Бұған дәлел ғып мына оқиғаны еске алсақ та болады. 1885 жылы Құнанбай өлгеннен кейін оның өзге балалары, қазақ әдетімен, “әкемізге ас берейік” дегенде, Абай: “Асқа мал бөлейік, бірақ ол малды сойып жұртқа жегізбейік, орыс школасындағы оқитын қазақ балаларына жәрдемге берейік”,—дейді және осы айтқанын істейді де. Құнанбайдың асына шығарған малдарды (саны мәлім емес, бір хабарда 100 жылқы, 200 қой) Абайдың сатып, Семейдің интернатында оқитын қазақ жастарына беруі Құнанбайдың өзге балаларына да, ағайындарына да, көршілес елдерге де ұнамаған, “Қүнекенді атаусыз қалдырды”,— деп талайлар ренжіген. Мәселен, көршілес Найман руынан, Абайдың туған бөлесі Кемелбай Абайға осы жөнінде былай деп өлеңмен сәлем айтады:

Сәлем де Ыбырайға, бөлем еді,
Ас беріп, Қүнекемді елемеді.
Жер ошағын тастады-ау қоңырсытпай,
Екі күн ел күткеннен өлер ме еді?

Абайдың туған ағасы Тәңірберді де Абаймен осы жөнінде араз бопты деген сөз бар.

Абай өз балаларын да, ел балаларын да оқытумен қатар жасында ала алмай қалған білімін толықтыру үшін өзі де орыстың, Еуропаның өмірге керекті кітаптарын оқуға кіріседі.

Бұл күнге дейін Абайдың өмірбаянын жазушылар оның орыс біліміне жанасуын өз бетімен емес, көлденең кісілердің ақылымен болған жанасу деп келді. Олардың айтуынша, 1880 жылдан бастап, Абайдың аулына саяси

кылмыспен Михаэлис, Долгополов, Гросс тағы басқалар келеді, солардың ақылымен Абай орысша кітап оқуға кіріседі.

Абайдың орысша кітаптарды оқумен шұғылдануына жоғарыда аталған адамдар ғана себеп еместігін дәлелдейтін факті — 1880 жылы Семейге жер ауып келген Петербург университетінің студенті, Чернышевскийдің жолын қуған, белгілі халықшыл Михаэлистің Абаймен бірінші рет Семейдің орыс кітапханасында танысуы. Михаэлис кітапханаға келсе, сонда қазақша киінген Абай кітапханашыдан Лев Толстойдың шығармасын сұрап тұр екен. Қазақша киінген, сақалды, жуан денелі Абайға Михаэлис көңіл аударады да, сонымен сол арада танысып, содан кейін екеуі дос боп кетеді. Өскемен қаласына орнығып, Алтай тауының кені, өсімдігі туралы бірнеше еңбектер жазған Михаэлис Абайдың аулына сан рет қонақ боп, ауылда да, Семейде де онымен жолығып жүреді. Осы жолығысуларында ол Абайға білімін тереңдету туралы, дүниеге, қоғам құрылысына қандай көзқарасы болу туралы көп ақылдар айтқан, ол ақылдардың ойына қонғанын Абай алған. Сондықтан Абай: “Менің дүниеге көзімді ашқан Михаэлис еді” (Кәкітай) дейді екен.

Нифонт Долгополов Абайдың аулына бірінші рет 1885 жылы шілде айында келген. Семей архивінде сақталатын 120 санды (1884—1886 жылдар) істе Долгополовтың кім екендігі ашық айтылады: ол — Харьков университетінің студенті. 1880 жылы саяси айыппен университеттің медициналық факультетінің соңғы курсына Сібірге жер аударылады. Бес жылдай Сібірдің әр қалаларында айдалып жүріп, 1885 жылы Семейге тоқырайды да, сол жылдың 15 шілдесі күні үкіметтен сұранып Абайдың аулына келеді. Абайдың үйінен Долгополов Семейге 10 тамызда қайтады. Одан кейін Абаймен араларында қандай қатынастар болғаны туралы мардымды мәлімет жоқ. Мәскеудегі орталық архивте сақталған материалға қарағанда (1935 жылы архивтен тауып оқып ем, номері есімде қалмаған.— С. М.). Долгополов үкіметке қарсылығын доғармаған. Сол материалдың ішінде Долгополовтың Алексей Максимович Горькиймен байланысы болғанына фактілер бар.

Еуропаның, орыстың ғалымдары, жазушылары жазған еңбектермен танысқаннан кейін, Абай дүниеге өзгеше көзбен қарай бастайды. Енді оған ел қамқоршысы, халық жақтаушысы болу керек деген идея туады. Осы идеясын жүзеге асыру үшін ол ел ішіндегі дау-шарды сөндіруге, халықты бірлікке шақыруға кіріседі. Абайдың бұл жаңа

бет алысын сынағысы келген жұрт 1881 жылы жиылып кеп, болыс боп тұрған Ысқақтың үстінен “мынау елді талап барады” деп арыз айтады. Бұл арызды мақұл көрген Абай сол жылы болған сайлауда Ысқақты түсіріп, орнына екінші інісі Оспанды сайлатады.

Оспанды болыс сайлағаннан кейін Абай ел билеу жұмысынан біржола баз кешіп, орысша кітаптарды оқуын молайтады, терендете түседі.

Абайдың өмірбаянын бірінші жазған Кәкітай Ысқаков: “Абай орыс жазушыларынан Крыловты, Пушкинді, Салтыков-Щедринді, Некрасовты; орыс сыншыларынан Белинскийді, Добролюбовты, Писаревті, Чернышевскийді; Европа ғалымдырынан Дрэперді, Спенсерді оқыған еді”,— дейді.

Америка саяхатшысы Джорж Кеннан жазады: “Менің сұрауларыма Леонтьев (Семейдегі кітапхананың бастығы.— С. М.) жауап беріп, Семей кітапханасының құрылуы тарихын баяндайды да:

“Кәтгә қазақтар да мұнымен пайдаланады,— деді.— Мен білетін Ибрагим Кононбай деген қарт қазақ бар, оның кітапханаға келіп жүруі былай тұрсын, Милль, Бокль, Дрэперді де оқиды” (“Сибирь и ссылка”, 140-бет, 1906 ж).

Г. Г. Льюис пен Д. С. Милльдің талқылауы арқылы орыс тілінде 1867 жылы шыққан Огюст Конттың “Позитивтік философиясын” Абайдың оқығандығы оның дін туралы пікірлерінен байқалады (Бұл мәселеге кейінірек ораламыз). Дж В. Дрэпердің “Европа пікірінің өркендеу тарихы” (бірінші рет орыс тілінде XIX ғасырдың 60 жылдарында шыққан болу керек. Біздің қолға түскені 1896 жылы басылғаны. Абай алғашқы шыққанын оқыған сияқты) атты кітабының кейбір пікірлерін Абай өлеңге де аударды. Мәселен, Абайдың:

Өмірдің алды ыстық, арты суық,
Алды ойын, арт жағы мұңға жуық,—

деп келетін өлеңдері мен Дрэпердің мына сөздері дәл келеді: “Жас шағында өзінің күшіне еркін сенген адам қартайғанда күшінен көңілі суып, басқаша ойлайды. Уақыт өткен сайын, жастықтың елікпе қиялдары да бәсеңсиді, одан кейін адам әр ойын тізгіндеп, тілегінің өрісін тарылтады. Ақырында шын тұрмыс оның көзінен пердесін сыпырады, қартайған оның ойына адам үмітінің болмашы екендігі ұялайды. Оның тапқаны табам деп ұмтылғанына аз ұқсайды” (2-бет).

Өмірдің алдындағы үміт пен артындағы өкініш туралы айтқан Дрэпердің пікірі Абайдың бірнеше өлеңінде әр қилы жүйеде кездесіп отырады.

Европаның атақты ғалымдары мен жазушыларынан Абайдың оқыған кітаптары, оның биографтары атаған тізімнен әлдеқайда көп болу керек.

Бұл арада бізді де, Абайдың басқа оқушыларын да таң қалдыратын жағдай — төрт жыл ғана мұсылманша, төрт ай ғана орысша оқыған Абайдың өз бетімен оқу арқылы осынша зор білімге жетуі. Оның әсіресе орысша кітаптарды және ұғу үшін көп даярлық тілейтін кітаптарды өз бетімен оқып кетуі ғажап!

Абай өскен Тобықты руы — орыс қалаларымен көрші тұрмаған ел. Абайдың ауылына ең жақын қала — Семей 200 шақырымдай, Аягөз де, Қарқаралы да сол шамада. Абай он жасына шейін орыс тілін білмейтін ауылда тұрды. Оннан он төртке дейін Семейде мұсылманша оқыды. Орысша сабақты ол Семейден еліне қайтар жылы ғана оқыған. Төрт ай оқу деген немене ол?! Төрт айда басқа тілден кісі не біліп жарытпақ?!

14 жасында Семейден ауылына келген Абай 1872 жылы 27 жасында тергеуге шақырылғанда болмаса, Семейге аз араласқан, он үш жыл өмірін өзінің ауылында өткізген және ол кезде орыс кітаптарын оқымаған. Сондықтан орыстың әрпі ғана болмаса, төрт ай оқығанда үйренген аз ғана тілінің денін ол ұмытып қалуға тиісті.

Сөйтіп жүріп, 1873 жылдан кейін өз бетімен орыс кітаптарын оқып кетуі және ғылымдық, философиялық, көркемдік қасиеттеріне еркін түсініп оқуы ғажап. Барлық елдердің әдебиет тарихын тұтас алғанда, бұл — өте сирек кездесетін көрініс, табиғатында аса данышпан боп туған адамның ғана қолынан келетін іс.

Бойында ақындық дарын барын ұққан, сол дарынын халқы қазақты өнер-білімге жеткізуші құрал ғып жұмсағысы келген Абай өз тұсындағы қазақтың сауатсыз ақындарының, шала сауатты жазушыларының бірі болғысы келмеген. Солардың бірі бола қалған күнде, өз халқын өрелі өріске бастап апара алмайтынын түсінген.

Көшпелі тұрмыста көпшілігі сауатсыз өмір кешкен қазақ халқын Еуропа мәдениетіне бастау үшін, өзі еуропаша мәдениетті болу керек. Осы мәдениетті біраз меңгеріп, өзіне керегін одан алған Абай халықты сол мәдениетке жеткізуші құрал ғып, көркем әдебиетті қолданғысы келгенде, жаңа мәдениетке лайықты жаңа

мазмұнды, жана түрлі әдебиет жасауға тырысады. Орыстың, Еуропаның жазушыларын ол осы мақсатпен оқиды.

Еуропалық поэзияның стилімен Абайдың өлең жазуға кірісуі 1882 жылдан басталады. Сол жылы ол “Қан сонарда бүркітші шығады аңға” деген өлеңді жазады. Бұл өлеңде Абай қазақ поэзиясының ұлттық түрін бұзбағанмен, мазмұнын Еуропа ақындарының өлең жазу әдісімен құрған.

“Қан сонарда” жазылғаннан кейінгі жылдарда Абайдың өлеңді өндіріп жазбаса да, оның шығармашылық өмірінің мәнсіз болмағандығын, өзінің ақындық бетін айқындап, өнерін жетілдіре беру үшін ұзақ сонарлы іздену жолына түскендігін аңғарамыз. Ел ішіндегі әр қилы істерге араласа жүріп, Абай 1884 жылы “Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы”, 1885 жылы “Жасымда ғылым бар деп ескермедім” деген өлеңдерін жазады. Қалам ұстағаннан кейін Абайдың ең өндіріп жаза бастаған жылы — 1886 жыл. Бұл жылы Абай 18 өлең жазған.

1886 жылдың өлеңдері “Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек” деген өлеңінен басталады. Абай бұл жылы 41 жаста. 41 жасында Абайдың “қартайдық” деуі “елге аға болатын, ақылшы болатын, ел бастайтын жасқа жеттік” деген мағынада айтылады, әйтпесе дүниеден, өмірден түңілген адамның сыңайы байқалмайды, қайта елді татулыққа, бірлікке, өнерге шақырған ақынның өр даусы естіледі.

1887 жылы Оспан болыстықты қолына қайта алады. Оспанның бұрынғы дұшпандарын мұқатуына жол бермей, Абай оны араз адамдарымен татуластырады да, өзі жазу жұмысымен бірыңғай шұғылданады.

Бұл кезде Абай өз басының көркемөнер иесі болуымен қанағаттанбай, маңайына әншілерді, күйшілерді, әдебиетке талабы бар жастарды жинайды. Күйшілердің домбыра, қобыз тартуымен қанағаттанбай, оларға скрипка үйретуге көршілес Уақ руындағы скрипкашы Мұқай дегенді алдырады; өз елінің өнерпаздарын Әсет, Біржан сияқты атакты әншілерден ән үйренуге қосады, өзі жана ырғақ, жаңа ұйқас, жаңа мөлшермен жазған өлеңдеріне арнап әндер шығарады; өзі оқыған арабша, парсыша, шағатайша, орысша кітаптарды маңындағыларға түсіндіріп, Баймағамбет сияқты әңгімешілерге ел арасына ертегі сияқты айтқызып таратады. Өз ойынан өлең шығарумен қанағаттанбай, орыс классиктері: Крылов, Пушкин, Лермонтов шығармаларын қазақ тіліне аударуға кіріседі. Тәрбиесінде өскен Көкбай ақынға, ер жетіп ақылы толып, ақын болуға талаптанған

өз баласы Ақылбайға тағы басқа талапты жастарға тақырып беріп шығармалар жаздырады.

Үлкен баласы Ақылбайдың ақын болуы, күйші болуымен, Әбдірахман деген баласының Томскідегі реальное училищені бітіріп, Петербурттағы Михайловское училищеге кетуімен қанағаттанбай, 1888 жылы он жеті жасқа шыққан үшінші баласы Мағауия мен он бір жасар қызы Гүлбаданды Семейдегі орыс мектебіне береді.

Тобықты елінің қазағынан Гүлбадан — орыс мектебіне бірінші барған қыз.

Семейге оқуға кеткен Мағауия мен Гүлбаданның қасына Абай белгілі Көкбай (1864—1927) ақынды оқуға қоса жібереді. Әкесі Жанатай Көкбайды бала кезінде: “Осы баламнан үміттімін, оқытуға күшім жоқ, қасына алып сен тәрбиеле”,— деп Абайға әкеп берген. Содан Абайдың қолында тұрып ер жеткен Көкбай ақындықпен әуестене бастаған. Бірақ Көкбайдың алғашқы өлеңдері өлеңге өте жауапты қарайтын Абайға ұнамай: “Орыс ақындарымен таныспасаң, жақсы өлең жаза алмайсың”,— деп 24 жасқа келген Көкбайды Мағауиямен бірге Семейге орысша оқуға жіберген. Семейде Абай Яков дейтін композиторды жалдап, оларға нота және скрипка үйреттірген. Мағауия Семейден қайтып келгенде Абай “Дунай толқыны”, “Құс маршы” дейтін орыс күйлерін скрипкаға ойнатып отырады екен.

Ауылдағы жастарға көлөнер кәсібін үйретуді де Абай жақсы көреді екен. Мәселен, Кавказдан айдалып келген черкестерден өз ауылының жігіті Сағындық дегенге Кавказ зергерлігін үйретіп, сол елге бірінші рет Сағындықтан кавказша жасалған белбеулер, ердің тұрмандары тараған.

Бұл кезде Абай сауық-сайранмен, жазумен, елге өнер таратумен ғана шұғылданбай, елдің тұрмысындағы, мінезіндегі кемшіліктерді өлеңімен де, жай сөздерімен де сынау арқылы түзеуге тырысқан. Бір мысал алайық: Абайдың інісі Ысқақтың көршісі және атшабары Масақбай деген кедей кісі болған. Осы адамның өзі де, әйелі Ұмсындық та үй ішін салақ ұстайтын, шаруа бақбайтын, өзара жанжалдасудан тынбайтын адам екен. Бір күні Абай Ысқаққа қонаққа барып, тысқа шығып келе жатса, Масақбайдың үйінен шаңкылдап ұрысқан әйел мен еркектің даусы естіледі. Абай есіктен сығаласа, әйелінің салақтығын сөгіп жатқан Масақбай мен ерінің сөзіне қарсы дау айтып жатқан Ұмсындық екен. Абай үйге кіріп келгенде, екеуі де ұялып, жым бола қалыпты. Абай олардың екеуін де сөгіп, осы қылықтарыңды өлең қылам депті де, Ысқақтың

үйіне барып, Масакбай мен Ұмсындықтың сөздері ғып “Масакбайға” деген өлең жазады.

Осы өленді естігеннен кейін Масакбай да, Ұмсындық та ұялып, тұрмыстарын жөндеп, жанжалдасуды азайтқан екен дейді. Осы сияқты өленді Абай көп шығарса керек. Бірақ олар сақталмаған.

Осындай әрі өзі жазу жұмысымен шұғылданып, әрі елге қолдан келген өнері мен ақылын үйретіп, халықты мәдениетке бастауды іс жүзінде орындауға кіріскен Абайға 1890 жылы тағы кесір кездеседі. Сол жылы Оспан мен Оразбай тағы араздасып, ескі кек қайтадан қозады, ел іші шабыншылыққа қайта кірісіп, қарсы жақтар Семейдегі әкімдерге шағым-арыздарын жаудырады. Оразбай арыздарын қуынып Семейге, губернатордың кеңсесіне барып тұрғанда, соңынан Оспан қуып жетіп, Оразбайды “қашып жүрген ұры” деп губернатордың ұлықсатымен елге байлап алып қайтады. Осы араздық әбден шиеленісіп болған кезде, 1891 жылы Оспан кенет ауырып өледі.

Оспан өлімінен кейін де жау жағы басылмайды. Оспанға Абай да қолдас деп түсінген қарсы жақ Абайды түрткілей береді. Оспан тұтатып кеткен бұл өрт шарпа берген соң, Абай ызаланып мына өлеңін жазады:

Күшік асырап ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты.

Абайдың әлеуметтік өмірі осындай торығуға ұшыраумен қатар, ол 1894 жылдан бастап үй ішінің өмірінде қайғылы халге кездеседі: 1893 жылы Петербургтағы артиллериялық училищені бітіріп, Артиллериялық академияға түсуге ыңғайланған Абайдың Әбдірахманы сүйек туберкулезімен ауырып еліне келеді де, қазіргі Алматы қаласында (ол кезде Верный) қызметке тағайындалады. Қызметке араласқаннан кейін Әбдірахманның сырқаты мендейді, осы халге Абай қатты қынжылады, ренжиді.

Я, құдай, бере көр,
Тілеген тілекті.
Қорқытпай орнықтыр
Шошынған жүректі,—

деп бастайды Абай 1894 жылы Әбдірахманға өлеңмен жазған хатын. Әбдірахманның сырқаты мендеуіне неге осынша үрейленген себебін Абай осы хаттың мына екі жолымен баяндайды:

Шын қалқам осы күн
Болып тұр керек-ті.

Абайдың “осы күн” деп тұрғаны қай күн? “Болып тұр керек-ті” дегенде, Әбдірахман кімге, не себепті керек боп тұр?

Туған елін бастаймын деп бастай алмай, Абайдың қажығанын, оның “Жарлы емеспін, зарлымын” деген атпен осы кезде жазған өлеңінен көреміз. Бірақ өзі үмітсізденгенмен, Абай халықтың келешегі бітті деп ойламайды, өзі басқара алмағанмен, басқарушылар шығатынына сенеді. Сол сенімін ақтай ма деп дәмеленген адамның біреуі — Әбдірахман болады.

Өзі жетектей алмаған елді Әбдірахман жетектейді деп неге ойлады Абай?

Бұл сұраудың жауабын Әбдірахманның өліміне арнаған бір өлеңінде Абай былай деп береді:

Жаңа жылдың басшысы — ол.
Мен ескінің арты едім.

Осындай жаңаның алды деп ойлаған Әбдірахманды ажал аранынан аман сақтап қалуға тырысқан Абай:

Апырмай, докторлар
Жүрмесін жаңылып,—

деп қауіптенгенмен, толқыған үмітін медицинаға жүктейді.

Визитке төлемей,
Шырағым, бос қалма!—

деп мал аямай емдеткенмен, 1895 жылы 27 жасында Әбдірахман қайтыс болады. Бұл өлімге егіле жылап, елжірей қайғырған Абай күйікте отырған күнін, жоқтау жырын:

Көзге қамшы тигендей,
Шыр айналды артқы жас,—

деп аяқтайды. Бұл екі жолда да өте зор әлеуметтік маңыз бар. Абай Әбдірахманды “балам өлді” деп қайғырумен қатар, осы өлім кейінгі оқығысы келетін жасқа кедергі болады-ау, “көзіне қамшы тигендей, кейінгі жас шыр айналады-ау” деп қайғырады. Оған себеп: Әбдірахман қалада оқимын деп жіңішке ауруға шалдықты, сондықтан кейінгі жас қаладан безбесе не қылсын деп уайымдағандық.

Құнанбай тұқымына өшіккендер Абайдың қайғысына елжіремейді, жала жабуын, түртпектеуін доғармайды. Сондай өшпенділікпен олар 1897 жылы Абайға екі түрлі қастық істейді.

Біреуі — “Үкіметке қарсы адамдар үйіне көп келеді” деп полицияға шағым береді. Бұл шағымсыз да Абай полицияның күдікті адамы болған. Оған себеп — Абайдың үйіне саяси қылмыспен жер аударылған адамдардың көп келуі, мәселен, орыс халықшылары Михаэлис, Долгополов, Кавказдан қашып келген екі жігіт. Бұлар Абайдың үйінде айлап жатып, ат мініп, қаражат алып кететін болған. Полиция Абайдың бұл қылықтарын сырттан бақылап, тыңшы салып тексеріп жүрген. Осы күдікке Абайдың елдегі дұшпандары берген шағым қосылған соң, 1897 жылдың көктемінде, Семейдің уездік полиция бастығы Куприянов келіп, Абайдың үйін тінткен. Абай үйінің ұнғыл-шұңғылын түгел ақтарған полицияның қолына қазақтың белгілі ақыны, ауыз әдебиетінің үлгілерін иждаһаттап жинаушы Мәшһүр-Жүсіп Көпеев жазған бір хаттан басқа күдікті ешбір зат түспеген. Бұл хатта Мәшһүр-Жүсіп Абайға патша үкіметінің елге жасап отырған қиянаттары туралы жазып, оған қалай қарсы тұру жөнінде ақыл сұраған екен дейді. Полиция “Бұл хатқа не жауап бердің”, — деп Абайды біраз айналдырып, Абайдан: “Жауап жазғам жоқтан” басқа сөз ести алмаған соң, басқа байланысар дәлелі болмаған соң, Куприянов Абайды да жайына қалдырып, жүріп кеткен.

Екінші — 1897 жылдың күзінде болған сайлауға Абай да барады. Жиналысқа Абайдың келуін ұнатпаған оның қарсы адамдары Абайды сабамақ болады. Мұны ұйымдастырған Әбен деген кісі болса керек. Кейін ол Мекеге барып, “Әбен қажы” атанған. Оның баласы — қазіргі ақын Шәкір Әбенев.

Абай жас күнінен ас, той сияқты көпшілік жиналатын жерге барса, сондай жолаушыларына арнап жасатқан төрт канатты киіз үйін, төсек-орнын, ыдыс-аяғын ала барады екен. Оның осы қызметін үнемі қасында жүріп атқаратын екі адамы болған: үйін күтетін Сейітхан Қазақбай баласы (түбі кавказдық, черкес), өзін күтетін — Оразалы Алпысбай баласы.

1897 жылдың сайлауына барғанда Абайды Әбен бастаған дұшпандары сабамақ боп үйге кіріп кеп, лап қояды. Бірақ үйде отырғандар Абайға қамшы тигізбей, қорғап қалады.

Сол жылы жазған бір өлеңінде басындағы қайғысын
Абай былай баяндайды:

Соры қалың, соққы жеген пышанамыз.
Қайтіп суып, жалғаннан күсе аламыз.
Күр дәрімен атқанға өлмейді екен,
Өмірі мақтаншаққа нысанамыз.

Жауынан жәбір көрген Абайдың намысын жалғыз өз
тұқымдары ғана емес, Тобықтыдан тарайтын рулар ғана
емес, көршілес барлық қазақ рулары жоқтап, сабауды
ұйымдастырғандарды да, сабамақшы болғандарды да ауыр
жазаға тартқызбақ болады. Бірақ бұл қылмысты надандық
салдары деп түсінген Абай оларды тұтқынға алдыру түгіл,
бүкіл ел боп айыпқа алып бермек болған жүз түйені де
алмай кетеді. Ешкімді жазаға тарттырмайды. Мұхтар
Әуезов жазған Абайдың өмірбаянында (Абай
шығармаларының II томы, 56-бет, 1940 жыл) “кескен
айыпты Абай тұқымдары алды” деуі қате көрінеді. Бұлай
істеу Абайдың ол кездегі сана-сезіміне жатпайды да.

Құн төлетпегенмен, жазықсыз денесіне қарсы жақтың
таяқ тигізген қиянаты Абайдың жүрегін жегідей жей бе-
реді. 1899 жылы жазған өлеңінде Абай:

Жүрегім менің қырық жамау
Қиянатшыл дүниеден.
Қайтіп аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден.
Өлді кейі, кейі — жау,
Кімді сүйсе бұл жүрек,
Кім — қастық, кімі — дау.
Сүйенерге жоқ тірек.

деп зарланады.

1897 жылдан бастап Абайдың көңілі серпілмейді, бұдан
кейін жазған өлеңдерінде үмітсіздік сарыны басымырақ
бола береді. Ол енді кәрілікті, өлімді көп айтады.

1899 жылы жазған бір өлеңінде Абай өткен өмірін
былай жоқтайды:

Есінде бар ма жас күнің, —
Көкірегің толық, басың бос?
Қайғысыз, ойсыз мас күнің.
Кімді көрсең — бәрі дос.

Махаббат, қызық, мал мен бақ,
Көрінуші еді досқа ортақ.
Үміт жақын, көңіл ақ
Болар ма сондай қызық шақ.

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?!

Ақырын-ақырын шегініп,
Алыстап кетті-ау құрғырлар.

Жалынасың, боқтайсың.
Сағынасың, жоқтайсың.
Махаббат кетті, дос кетті,
Жете алмайсың, тоқтайсың.

Абайдың алпысқа келмей өмірден түңіле сөйлеуі тәні қартайғандықтан емес, заманның әділетсіздігімен алысып, күші келмей қажығандықтан, “достан да, дұшпаннан да көңілі қайтқандықтан”, заман зорлығы жан дүниесін айықпас дертке шалдықтырып, “іші өліп, сырты ғана сау” қалғандықтан. Сондықтан ол 1901 жылы 55 жасында жазған өлеңінде: “Жапырағы қураған ескі үмітпен”, — деп, өз басы енді көгере алмайтындығын айтады.

Осындай іштен таусылған Абайға 1904 жылы тағы бір ауыр қаза кездеседі. Сол жылдың көктемінде Абайдың ең жақсы көретін Мағауиясы қайтыс болады.

Мағауия 1888 жылы Семейдегі городское училищеде бір қыс қана оқып, денсаулығы нашар болған соң, ауылға қайтып келеді де, қайтадан бармайды. Оқудан қайтқаннан кейін ол Абайдың тапсыруымен “Медғат — Қасым” дейтін поэма және бірнеше өлеңдер жазады, олары Абайға ұнайды.

Сөйтіп келешекте ел басқарар, ақын болар деп дәмеленіп жүрген Мағауияның қазаға ұшырауы Абайға қатты батады да, Абай осы өлімнен кейін ешкіммен сөйлеспей, көңіл айтушылардың сөзіне жұбанбай, төсекте жатып алып, Мағауия өлгеннен 40 күн кейін, 1904 жылы 23 маусымда өмірден көзін біржола жұмады.

Абайдың қабыры — өзінің қыстауы “Жидебай қорығы” деген жерде.

Абайдың қырқын берген күні, кенет ауырып, оның үлкен ұлы Ақылбай қайтыс болады.

Абайдың өмірбаянын, оның кәрілікке, өлімге мойындаған кезін 1898 жылы жазған мына бір өлеңімен аяқтаймыз:

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауатпен майдандасқан
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?..

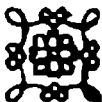
Сонда жауап бере алман мен бейшара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара,
Екі күймек бір жанға әділет пе?
Қаны қара бір жанмын, жаны жара.

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соктықпалы, сокпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ.

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме.
Өзі ермей, ерік бермей жұрт қор етті,
Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме.

Абайдың осы өсиет сырын шын мағынасында ұғып,
оның еңбегін бағалап, атын ардақтаған кенес өкіметі ғана.
Абайдың өзі де, сөзі де шын мағынасында кенес заманында
ғана бар қадір-қасиетімен танылды.

IV. АБАЙДЫҢ ДҮНИЕГЕ КӨЗҚАРАСЫ

Ақын және қоғам қайраткері Абай туралы өз ойымызды баяндаудың алдында бізге бір меселенің сырын ашып алу керек. Ол — Абайдың ой-өрісінің қаншалық ұзақтығы, дінге, дүниеге, қоғамға көзқарасы туралы мәселе. Мұны анықтап алмай, біз ақын Абайдың да, қоғамшыл Абайдың да зор тұлғасын еркін көре алмаймыз.

Әрбір зор жазушы — сөз жоқ, философияның міндеті — дүниені көру ғана емес, көргенін талқылау, баяндау болса, зор жазушы да осы міндетті өтейді. Дантениң, Шекспирдің немесе Пушкиннің шығармалары — дүниені көруге себепкер құрал ғана емес, тануға да себепкер құрал. Марксизмнің классиктері адам баласының тіршілігін тануда, ғылым иелерінің еңбектерін пайдаланумен қатар, жазушылардың да шығармаларына сүйенуі сондықтан.

Көркем шығарманың дүние тануға бұлайша жәрдем болатын себебі: оның авторы, дүниені көріп қана, көргенін сол күйінде айтып қана қоймайды; ол сол көргенінің бейнесін бере тұра, сол берген бейненің ішіне үңіліп, өзінің ой-өрісі жеткенше талдауға, талқылауға, көргенін өзінің сезім елегінен ғана емес, сана елегінен де өткізуге тырысады. Зор жазушы заманының сипатшысы ғана емес, сыншысы да.

Біздің Абай да осындай жазушы. Ол дүниені көріп қана, көргенін сол қалпында ғана сипаттап қоймайды; ол әр көрініске сынай қарап, сол көрініске неге күйіне, неге сүйіне қарайтынын айтады; және ол жай ғана күйініп, сүйініп қоймайды, сол күйіндіретін, сүйіндіретін көріністің не себепті күйіндіретінін, не себепті сүйіндіретінін, сырын ақтарады; және құр ақтарумен ғана қанағаттанбайды, сол көріністің дұрыс я бұрыстығына өз пікірін айтып, өзінше қалай болса дұрыс болар еді деген қорытындысын да оқушы көпшіліктің алдына салып отырады.

Абай — ұлт ақыны, қазақ ұлтының ақыны. Бірақ ол — тар мағынасындағы ұлт ақыны емес, кең мағынасындағы ұлт ақыны. Өз ұлты қазаққа бақыт тілеген

ол өзге ұлттар сорлы болса екен демейді, барлық ұлт, яғни барлық адам атаулы бақытты болса екен дейді. Сондықтан өзінің философиялық, эстетикалық пікірлерінде, ол қазақтың ғана емес, жалпы адам максатын шешуге тырысады. Сондықтан біз Абайдың өз ұлты қазаққа көзқарасын талқылаудан бұрын, оның жалпы дүниеге, жалпы қоғамға көзқарасына тоқталып өтпекшіміз.

Жалпы философиялық көзқарасына келгенде, бізше, Абайда идеализмнің де, материализмнің де ізі бар сияқты.

Неге бұлай болған себебін анықтау үшін, әуелі Абайды өсірген философиялық мектептерге аз тоқтап өтейік. Абайдың екі мектебі бар: біреуі — исламдық Шығыс, екіншісі — Батыс.

Исламдық Шығыстың әдебиетінде, әсіресе араб пен парсы әдебиетінде дін философиясы бірқыдыру орын алады. Әбуғали-сина, имам Ғазали, имам Фараби, ибн-Ғарби, ибн-Тәймия сияқты мұсылман ғалымдары ислам дінінің философиясы туралы бірсыпыра кітаптар жазған. ХІХ ғасырда Россиядағы мұсылмандар арасынан шыққан Шаһабуддин Маржани да дін философиясымен шұғылданған. Абай осылардың бәрін оқыған да және жақсы түсінген. Араб пен парсы тілін жақсы білгендігі және сол тілдерде жазылған ислам дінінің теориясы және практикасы туралы кітаптарды оқығаны Абайдың шығармаларынан көрініп қалып отырады.

Исламдық философия сонау Мұхаммед пайғамбардың өзінен бастап, қазіргі дін ғұламаларына шейін өздерінің философиялық ойларын адам баласының hareket тәжірибесінен туған ғылыммен байланыстырмай, ылғи бір байлау-матаусыз (абстрактный) пікірлердің тұманында калқиды да жүреді. Абайдың дүниеге көзқарасында осы философияның ізі бірқыдыру.

Екінші мектебі Батыс дедік қой. Абайдың өмірбаянынан оқушылар оның Спенсерді, Льюис пен Милльдердің талқылауы арқылы Кантты, Бокльді оқығанын біледі және шығармаларынан Сократты, Платонды, Аристотельді оқығанын көреді. Прозамен жазылған Абайдың насихат, ғақлия сөздері көп жерінде пікір жағынан да, стиль жағынан да Аристотельдің этикасына ұқсап отырады. Абай оқыған Еуропа философтарының тізімі бұдан әлдеқайда кең болуы мүмкін. Бірақ соларды меңгеріп оқуға келгенде, Абайда елеулі бір кемшілік бар сияқты, ол — оның физика, химия, астрономия, механика, математика, биология тағы сол сияқты адам баласының hareket тәжірибесінен туған ғылымдармен жөнді таныс

болмауы. Мұның әсерін Абайдың кейбір шығармаларынан айқын байқаймыз.

Еуропаның идеалист философтарының да, солардың ішінде Абай оқыған Спенсер мен Канттың да Шығыс философтарынан бір өзгешелігі — олар діннің өзін ғылыммен дәлелдегісі келеді.

“Біздің ендігі көрсеткелі отырғанымыз,— дейді философиялық шығармаларын Абай көп оқыған Герберт Спенсер,— ғылыммен тәрбиелеудің жабайы тәрбиеден жоғары болатын бір себебі: ол дінді өркендетеді: Сөз жоқ, бұл арада, біз діндік, ғылымдық деген сөздерді әдеттегі тар мағынасында алмаймыз, кең, жоғары мағынада аламыз. Діншілдік деп жүрген соқыр ұғымдарға ғылымның қарсы болуында, оларды көзді тұмандататындар деп дәлелдеуінде күдік жоқ. Тарап жүрген ғылымдардың бірсыпырасында дінге қарсы рух бары рас, бірақ олар саяздап жүрген ғылымдар. Шын ғылым тереңде”¹.

Абайдың:

Әркімнің мақсаты өз керегін де,
Біле алмадым пысығын, зерегін де.
Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қалар,
Хақиқат та, дін-дағы тереңінде,—

деген өлеңі Спенсердің жаңағы қорытындысына келеді. Осы пікірін Спенсер қайталап, сол кітабында былай дейді:

“Сонымен, кейбіреулердің ойлауындай, дінге ғылым қарсы емес, ғылымды елемеу, қоршаған әлемді түсінуге тырыспауға қарсы” (54-бет).

Идеалистердің дін мен ғылымға осындай көзқарастарын Плеханов сынай келіп, Спенсерге мынадай баға береді:

“Бұл менің материализмді біреулер, мәселен, Спенсердің агностицизміне ұқсас емес пе деп ойлауы мүмкін. Оларға мен Энгельстің: “Ағылшын агностицизмі материализмнің маскара көрінетін түрі ғана”,— деген сөзімен жауап берем”².

Осы қиындық Европа философтарын оқыған Абайдың басына да туған сияқты. Еуропаның философиялық ағымдарынан Абайдың қайсыларымен танысуы туралы біздің қолда жеткілікті мәлімет жоқ. Әйткенмен, өмірбаянына және шығармаларына қарағанда, оған көбірек әсер еткен Спенсердің моральдық философиясы мен эволюциялық теориясы болғанға ұқсайды. Бірақ дін филосо-

¹ Г. Спенсер, “Воспитание”, III басылуы, 53-бет.

² История философии в марксистском “освещение”. 1924 ж., II том. 308-6.

фиясында Спенсерге өте ұқсас Абай тіршілік мәселесіне келгенде агностицизм мен рационализмге ауып кетеді. Рационализмнің бір атасы Декарт: “Мектептерде ойшылдықты оқытатын философияның орнына, қазіргі күнде кәсіпшілердің кәсіптерін зерттеуіміз сияқты, біз оттың күші мен әсерін, суды, ауаны, жұлдыздарды, аспанды, басқа қоршаған табиғат тектерін оқытатын практикалық философияны қоюымыз керек” десе, саналы адам болғаннан бастап, өмірден көзін жұмғанша Абайдың айтқаны да осы. Барлық шығармаларын талдап оқығаннан кейін, біздің келетін қорытындымыз — өзінің философиялық негізгі көзқарасында Абай — рационалист. Бұл тараудың бұдан былайғы жағында біз осы пікірді дәлелдеуге тырысамыз.

Абай дүниені жаратушы бір ие бар, ол — тәңірі деген ұғымда болған және ол ұғымнан қайтпаған, бұл тақырыпқа ол бірнеше өлеңін және прозамен жазған өсиет сөздерін арнаған адам. Абайдың ұғынша:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас,
Көп кітап келді алладан, оның төртгі
Алланы танытуға сөзі айрылмас.

Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,
Оларға кез-кезімен нәби келді.
Қағида шарифаты өзгерсе де,
Тағриф алла еш жерде өзгермеді.

Абайға еңбек сүйетін, кісі ақысын жемейтін адам, мейлі қай дінде болса да, бауыр.

Алайда Абай негізінде исламға арқа тірейді. Осы арқа тіреген исламға Абайдың көзқарасы қандай?

Бұл мәселеге жауап беруден бұрын, Абай жолын тұтқан ислам дінінің халіне тоқтайық. “Замана, шаруа, мінез күнде өзгермек” деген сөзді я “қағида шарифаты өзгерсе де” деген сөзді Абай ойынан шығарып отырған жоқ, жалпы діндер тарихында, олардың ішінде ислам дінінің тарихында талай өзгерістер болғанын оқып білгендіктен айтып отыр. Ислам дінін тарихын алсақ, тәңіріден “келген” сөз дейтін “Құран” мен Мұхаммед пайғамбардан келген сөз дейтін “Хадис” болмаса, мұсылманша “Ғилмо ашшарифат” аталатын өзге дін кітаптары талай рет жаңарды. Мәселен, Мұхаммед пайғамбардан соң, бүкіл ислам дүниесінде тәңірі тануда “Құран” мен “Хадистен” кейін ең беделді саналатын Әбу-Жағфар Ат-

Тахауидің “Ғақайді”¹ медреселерден Х ғасырда шығарылды да, оның орнына Әбу-Жағфардан 216 жыл кейін өлген (935 жыл) Ғұмар Әнна Сафидың “Ғақайді” қолданылды. Алты ғасыр өткеннен кейін Ғұмардың “Ғақайді” де ескіріп, оның орнын 1475 жылы өлген Тафтазанидің “Ғақайді” басты; “Кәләм фикһи”, “Үсул риқһи” аталатын дін ғылымының кітаптары да, заман өзгерумен осылай өзгеріп, жаңарып отырды.

Осы өзгерулер ислам дүниесінде үлкен екі ағым туғызды, біреуі — мүтәқаддимин, екіншісі — мүтәкәллимин. Ислам дүниесінде бұлардың бастапқысы ескі ағым, соңғысы жаңа ағым саналады. Соңғы ағымды бас-таушы 1289 жылы өлген Фахруддин Рази.

Бұл екі ағымның арасындағы айырма: бастапқысы “Құран” мен “Хадиске” ғана сүйенеді де, тәңірі туралы оларда айтылмаған көлемде ойлауды күнә деп ұғады. Мүтәкәллимшілер де “Құран” мен “Хадиске” сенеді, бірақ дін үкімін орындауды заманның, тұрмыстың өзгеруіне сәйкестендіргісі келеді. Және бұлар “Құран” мен “Хадистің” тәңіріні тануын кең талқылауға, тәңіріні пайғамбар айтты деп қана емес, өз ойларымен тануға тырысады. Осыдан ислам философиясы туып, тәңіріні, дүниені тану туралы жазылған “Кәләм”, “Ментик” дейтін кітаптар шыққан. Мүтәқаддимшілер бұл екі кітапты оқудан жұртты тыюға тырысқан, өз медреселерінде оқытпаған.

Ислам дініндегі түрінде айырма бар бұл екі ағым мазмұнында бір арнадан бөлінбейді. Абайдың тілімен айтқанда, екеуі де “Тағриф алла өзгермейді”. Екеуінің де адам баласына үгіттейтін рақаты бұл дүниенікі емес, ақиреттікі. Екеуі де адам баласына дүние үшін hareket істе демейді, ақирет үшін hareket істе дейді. Бүкіл ислам дүниесінің тіршілікке керекті ғылым таппай, пайғамбар заманының сатысында қалған себебі де осында.

Ислам дінінің Шығыс елдеріне тигізген залалын, бүкіл ислам дініндегі елдердің ойшылдарының ішінен біздің Шоқан Уәлихановтан бұрын айтқан кісіні біз әзірге білмейміз және жоқ қой деп ойлаймыз.

“Қазандықтар, османдықтар, қырымдықтар — дейді Шоқан,— “Құранға”, исламға құлай табынам деп, өзінің ескі халық әдебиетінен айрылып қалды. Татарда халық поэзиясы дейтін жалғыз шығарманың да (Шоқан атын көрсетпеген.— С. М.) мазмұны діншілдік. Олардың

¹ Алланы тану жолы.

тілдерінің де тең жарасы — араб пен парсы сөздері. Қалай десең де, бағынған елдерге құран мен өзінен басқа еш нәрсені ойлатпау мақсатына Мұхаммед жетуге қалды. Мұсылман болған түріктердің бет алысы біреу-ақ, ол — діннің құпиясына ғана сену, өзге hareketтерге олар барып тұрған топас". ("Шығармалар жинағы", 1904 ж., 180-бет.)

"Қазақтар,— дейді Шоқан,— Ресейге қосылғанда аты мұсылман ғана боп сүннитке (имам ағызамға.— С. М.) қараушы еді. Мұсылман шариғатын қазақтар қолданбайтын. Шариғатты қолдану шеткі заңмен, өкімет ынтасымен (Ресей өкіметін айтып отыр.— С. М.) қазақ арасына кіріп отыр. 1822 жылдың заңы шыққан соң, өкіметтің қамқорлығымен, ислам қайран қаларлықтай өркендеді. Қазір барлық ауылда молда мен медресе — мектеп — бар... Қысқасы, даланың қазағы қазір діншілдік жағынан Стамбұлдағы Мәуләуи мәзһабының зікіршілерінен бір де айнымайды... Жырлар, ескі поэмалар, ойын-сауыққа әйелдердің араласулары әдеттен шығып барады" (1904 ж., 177—199-беттер).

Ислам дінінің осындай залалынан шошынған Шоқан сол дінді қазақ арасына таратуға себепші боп отырған патша өкіметін былайша кінәлайды:

"Ислам орыстың да, басқа христиан дініндегі елдердің де өкіметіне жәрдем бере алмайды. Татардың сатылғыш діншілеріне сенудің қажеті жоқ... Исламға сенудің залалы, барлық діндегі фантазимге сенудің залалындай, халықтың әлеуметтік өркендеуіне залал екенін бұл арада қайталай беруді артық көрем" (196-бет).

Россия мұсылмандарының ішінде, исламның негізін шайқамастан, тіршілікке көзқарасын біраз өзгертем бе деп тырысқан адам — татардың дін ғалымы Шаһабуддин Маржани.

Біздің ойымызша, Маржанидің туған халқы татардың алдында адамгершілік міндетін өтеуде екі еңбегі болған сияқты: біреуі — татардың тарихын жасап, ұлттық сана-сезімін көтеруге тырысуы, екіншісі — татарды Еуропа біліміне, әсіресе орыс біліміне шақыруы. Бұл — оның жақсы істері. Бірақ сонымен қатар Маржаниде екі кемшілік бар.

Біреуі — өз заманындағы татарлардың тұрмысына үніле қарамауы, қоғамдық қайшылықтарын ашпауы, қоғамдағы әділетсіздікпен күреспеуі, философиялық, практикалық характертерінің бәрін өшкен өмірді шолуға, я діншілдік пікірін тереңдетуге жұмсауы.

Екінші — орыс мәдениетін татар халқы менгеру керек деп түсінгенмен, асса Ресей мұсылмандарын, қалса татар халқын панисламшылдыққа жетектемек болуы. Бұл, әрине, татар халқы үшін де, басқа мұсылман дініндегі халықтар үшін де өте залалды пікір еді.

Дінді тануда Маржанимен пікірі көп мәселеде қабысатын Абай оның жаңағы көрсеткен екі қателігінен аулақ. Панисламшылдық пікірге Абай — жоламаған кісі. Абайдың сүйеніші — Еуропаның, оның ішінде орыстың гуманистерінің көзқарасы. Қазақ халқының тағдыры туралы толғанған Абай, Шаһабуддинше халқының алдындағы міндетін, тарихын таныту, я мұсылмандығын күшейту деп қана түсінбейді. Абай өзінің философиялық, эстетикалық және практикалық hareketтерінің бәрін өзімен замандас адамдардың тіршілігін ұғуға, содан қорытынды шығаруға, жақсысын дәріптеп, жаманын сынау арқылы түзетуге, келешегіне жарық жол сілтеуге арнайды. Бұған кейінірек ораламыз. Әзірше Абайдың дінге, дүниеге көзқарасы туралы аяқтайық. Дін туралы жазған бір өлеңінде Абай:

Күні-түні ойымда бір-ақ тәңірі,
Өзіне құмар қылған оның әмірі,
Халикқа мақлұқ ақылы жете алмайды,
Оймен білген нәрсенің бәрі дәһрі,—

дейді. “Дәһрі”— Еуропаша “атеист”, қазақша “дінсіз” деген сөз.

Ислам дінінде тәңіріге сенудің екі жолы бар:

“Ислам тәхқиқи”— тәңіріні өз басымен ойлап тану, “иман тәһлили”— тәңіріні елдің, төңірегіндегілердің сенуімен тану. Абай осының екеуін де қолдамайды. Өз басымен түсініп барып сенбеген “дүниелік” істе де, “ақиреттік” істі де Абай қабылдамайды. “Иман тәһлилидің” тәңірісі Абайға тәңірі емес, себебі: ол — өз ақылына ғана қонған зат пен көріністі қабылда деп үгіттейді. “Иман тәхқиқидің” тәңірісі де Абайдың тәңірі емес, себебі оның ұғуынша, “оймен білген нәрсенің бәрі дәһрілік”— дінсіздік.

Исламның тәңіріге сенудің екі жолына да аяғын басқысы келмеген Абай:

Өзгені ақыл-ойға қондырады,
Біле алмай бір тәңіріні болдырады.
Талып ұйықтап көзінді ашысымен
Талпынып тағы да ойлап зор қылады,—

¹ Х а л и к қ а — жаратушы деген мағынада.

деп, ойлап-ойлап, ойы жетпеген соң, “ақылға сыймас ол алла” деген қорытындыға келеді. Барлығына ақылы жетпеген алланы Абай ислам ғалымдарының тануындай ғана танып қоймайды. Ол:

Ақыл мен хауас барлығын
Білмей дүр жүрек, сезе дүр.
Мүтәкәллимін мантиқин
Бекер босқа езе дүр,—

деп, ислам ғалымдарының кәдімшілдері (ескішілдері) былай тұрсын, кәләмшалары мен мантиқшыларының (жаңашылдарының) пікірін де “босқа езгендік” деп түсінеді. Абайдың осы бір ауыз өлеңі 1940 жылға дейін оның шығармаларына кірмей, қолжазбада ғана сақталып келген.

Абайдың ұғымында ақылмен де, сезім мүшелерімен де тәңіріні тану мүмкін емес. Оның ойынша, тәңірінің барлығын “сезетін жүрек қана”.

Осы жүрекпен ғана сезетін тәңіріге, оның “құлы”— адамның бендешілік “қарызын” өтеу туралы Абай не пікір ұсынады?

Исламда мұсылман болудың бес шарты бар: иман білу, намаз оқу, ораза тұту, зекет беру, қажыға бару.

Бұл құлшылықтарды өтеуге Абай қарсы емес. Бірақ ол құлшылықтың шартын біліп орындауды тілейді. Намаздың шартын білмей оқыған ауылдың надан діншілерін “Абыралыға” деген өлеңінде:

“Еннатайына кәлкәусар,
Пошол дереу, күнәкәр”.
Аяғын ойлап айтқаны:
“Әні-шаны құлаптар”.
Осы оқу мен намаздың
Қай жерінде сауап бар?—

деп сықақтайды.

Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс,
Жаксы болсан, жаксы тұт бәрін теріс,—

дейді Абай. Бірақ ол: “Руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс” дегенмен:

Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті
Қылғанменен татымды бермес жеміс,—

деп, тәңіріге ішкі сенімі берік болғанмен, кісінің дене қимылымен я малмен атқарған құлшылығын “татымды жеміс бермейді” деп ойлайды.

Денемен атқаратын құлшылықты бұлжытпай орындайтын, бірақ өз пайдасын ғана ойлап, басқаның пайдасын көздемейтін өз заманының діншілдеріне Абай қатты наразы.

— Молдалар тұра тұрсын,— дейді ол “Отыз сегізінші сөзінде”,— хұсусан (арнап айтқанда) бұл заманның ишандарына бек сақ болындар. Олар фитнә (бұзық) ғалым, бұлардан залалдан басқа еш нәрсе шықпайды. Өздері хукім шарифатты таза білмейді, көбі надан болады. Онан асып өзін-өзі әһіл тариқат (дінді бастаушылар) біліп және біреуді жеткізбек дағауасын қылады. Бұл іс олардың сыбағасы емес. Бұлардың жеткізбегі мұхал (мүмкін емес). Бұлар адам аздырушылар, хаттә дінге де залалды. Бұлардың сүйенгені надандар, сөйлегені жалған, дәлелдері тасбығы мен шалмалары”. Осы пікірін ол өлеңінде де қайталап:

Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сәлдесі,
Мал құмар көңілі бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі?—

дейді. Өзі молда да, ишан да болмай ишанға қол тапсырумен софы болғысы келгендерді Абай:

Кейбірі пірге қол берер,
Іші — залым, сырты — абыз,—

деп тілдейді. Абайдың бұл сөздері ислам дінінің шарифатын жақсы білмейтін ишандарға, молдаларға ғана арнап айтқаны дейін десең, дін туралы жазған бір өлеңінде, ол бүкіл ислам дініндегі барлық имамдарды (дін бастықтарын) былайша кінәлайды:

Имамдар ғибадаттан сөз қозғаған,
Хұснизән¹ мен иманды білді ойлаған,
Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай,
Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған.

Бұдан шығатын қорытынды: имамдар адамның тәңіріге сыртпен атқаратын құлшылығына көңілін бөлген де, ішін тазартуды ескермеген.

Абайша іш тазарту деген не? Ішті тазартудан оның қозғаған мақсаты не?

Ислам молдаларының айтуында, “иман” деген — “құдай бір, құран шын, Мұхаммед пайғамбар рас” деп сену. Абай бұл пікірге қарсы емес. Ол да:

¹ Хұснизән — көркем ой.

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,

Кұран рас, алланың сөзі дүр ол,—

дейді. Бірақ Абайша, “иман”— бұл ғана емес. Ол одан әрі кетеді де, ислам молдаларынан бөлінеді.

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп
Және хақ жолы осы деп — әділетті,—

дейді ол.

Молдалардың иманындағы үш шарт: құдайға, құранға, пайғамбарға сену; осы үш шартты бекер демейтін Абайдың одан басқа және үш шарты бар; ол — тәңірінің адамды сүюі, адамның тәңіріні сүюі, адамның адамды сүюі.

Осы үш сүю болады иманы гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқик біл,
Ойлан-дағы үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл,—

дейді ол. Оның ойынша:

Діп де осы, шын ойласаң, тағат¹ та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ хақтың досы.

Адамға адам жәрдемші болу керек деген сөзді ислам дініндегілер де, басқа діндегілер де айтады. Бірақ “адамды адам сүю діннен тағат” дегенді ешбір діннің өкілі айтпайды.

“Адамды адам сүю, адамға адам жәрдемші болу — тағат” деу орыста Лев Толстой, бізде Абай және солар сияқты, адамды дініне қарап емес, дәулетіне қарап емес, шын адамдық әрекеттеріне қарап жақсы көретін адамдар дін шеңберінен шығатын пікір айтқан. Бұл — марксизмге шейінгі гуманизмнің ең биігі.

Барлық гуманистердің, олардың ішінде Абайдың “шын адам” деп ұғатындары — біреудің еңбегін жемей, өз еңбегімен күн көретіндер. Осындай еңбекші адамдарды гуманистер ұлтына, дініне қарамай, жақсы көреді. Абайдың еңбекшілер мен еңбекшіні қанаушылар туралы пікіріне кейін ораламыз. Әзірге оның дін, дүниеге көзқарасы туралы пікірімізді аяқтайық.

¹ Тағат — бұл жерде құдайға құлшылық.

Адамды сүй, алланың хикметін сүй,
Не қызық бар өмірде одан басқа,—

дейді Абай аллаға не құрмет көрсетуді, адамға не құрмет көрсетуді ұсынады.

Исламша, алланы сүюдің белгісі ораза ұстау, намаз оқу, бай кісі болса, зекет беру, қажыға бару екенін, оларға “руза, намаз, зекет, хаж — талассыз іс”, Абайдың қарсы болмайтынын жоғарыда айтқамыз. Осы “талассыз істерді” орындау, исламша міндетті де, Абайша міндетті емес.

Бұл мәселе туралы Абай “Отыз сегізінінші сөзінде” былай дейді: “Пенделіктің (құдайға құл болудың) толықтығы әулиелікпен болса, күллі адам тәркі дүние боп (дүниеден безіп), һуу деп тағрифатқа (дін жолына) кірсе, дүние ойран болса керек. Бұлай болғанда, малды кім бағады? Дұшпанды кім тоқтатады? Киімдік матаны кім тоқиды? Астықты кім егеді? Дүниедегі алланың пендесі үшін жаратқан жаназаларын кім іздейді?”

Өте ашық пікір. Бұдан шығатын қорытынды: адамның дүниедегі міндеті — отанды жаудан қорғау, мал бағу мен егін салу сияқты шаруаны өсіру, фабрикаларда киім тоқу, жер астындағы кендерді іздеп тауып, тіршілік пайдасына асыру. Адамға адамның пайдасы осыларды істегенде ғана тиеді, осыларды істеген адам баласы өркендей алады, жақсы тұрмыс жасай алады, табиғат күшін меңгере алады, табиғат байлығын керегіне жарата алады.

Абайда, “жақсылық, жамандықты жаратқан” құдай, бірақ оны істететін құдай емес; ауруды жаратқан құдай, ауыртатын құдай емес; байлықты, кедейлікті жаратқан құдай, бірақ бай қылған, кедей қылған құдай емес. Олай болса, Абайдың ойынша жаман болу да, ауру болу да, кедей болу да, табиғат байлығын ала алмау да құдайдан емес, адамның өзінен.

Жақсы тұрмыс жасау еркі өзінде деп ойлаған әрбір жеке адамды Абай екіге бөліп, былай дейді:

Ақыл мен жан — мен өзім, тән — менікі.

“Мені” мен “менікінің” мағынасы — екі.

“Мен” өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,

“Менікі” өлсе өлсін, оған бекі...

Өлсе, өлер табиғат, адам өлмес,

Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.

“Мен” менен “менікінің” айрылғанын

“Өлді” деп ат қойыпты өңшең білмес.

Осы арада Абайдың “мен” және “менікі” деп отырғанына аз тоқтап өтейік. Оның “менікі” деп отырғаны тән, дене екені, тән өлгеннен кейін оның жоғалатындығы жаңағы мысалға алған өлеңде анық айтылған. Барлық діннің, оның ішінде ислам дінінің талқылауында тән өлгенмен, ақырет күнінде қайтадан түгелденіп, бұл дүниедегі қалпына кеп, ақиретте жанға тән қайтадан қосылады, қайтадан бұл дүниедегі қалпына келеді. Діннің бұл пікірін қолдауды біз Абайдың ешбір шығармасынан еш уақытта ұшырата алмаймыз. Дене тіріле ме, жоқ па? деген мәселені ашық қалдыратын Абайдың бұл мәселе туралы жалпы сарынына қарағанда, “тірілмейді” деген жағы басым сияқты. Олай дейтін себебіміз:

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып аяғын көп шалдырған,
Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?—

дейді Абай. Абайдың терминінде: сөз — “менікі” емес, “мен”. “Мен” деген терминді Абай “ақыл мен жан” деп қос қабат мағынасында алғанмен, “жан” не деген сұраудың жауабын да ашық қалдырып кетеді. Теологиялық ұғымдағы “жанды” Абай танымайтын сияқты. Абайдың “жаны” метафизикалық ұғымдағы “жанға” ұқсайды. Екінші сөзбен айтқанда, “жан”— көшіп-қонып жүретін материалсымақтау бірдеңе емес, денесіз қуаттан тұратын тәңірінің өзі барлығын дәлелдеуге денеге уақытша берген демі. Дене өлген соң жан оған қайтып оралмайды, тәңірілік қуаттың бір бөлшегіне айналып кетеді.

“Жан” мәселесін ашық қалдыратын Абай “мен” деген терминдегі “ақыл мен жан” деген қосақтан “жанды” шығарып тастап, “ақылды” ғана алады да, бұл мәселе туралы пікір айтқанда, осы “ақыл” тәңірегін көп шарлайды. Жаңағы өлеңінде оның:

Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған,—

дейтіні де сондықтан. “Сөз”— Абайдың ұғымында “ақылдың” бір көрінісі. Олай болатын болса, өлетін не? “Менікі”, яғни дене; өлмейтін не? “Мен”, яғни “ақыл”, “ақыл”— Абайдың ұғымында, адамның ойы ғана емес, сол ойдан туған іс және адамға пайдалы іс. Олай болса, “мен” өлмегенде, өлмейтін жан емес, іс.

“Менің”, яғни адам ісінің, міндеті адамға пайда келтіру болса, “менікінің”, яғни дененің міндеті не?

Бұл сұраудың жауабын Абай ашық беріп:

Дененің барлық қуаты,
Өнерге салар бар күшін,—

дейді. Өнер, әрине, дін үшін емес, дүние үшін, адам өркендеуі үшін керек. Олай болса, Абайдың пікірінен туатын логика — дене де, жан да адамға, адамның өз тұрмысын өркендетуі үшін, өзіне рақат тұрмыс жасау үшін қажетті құрал.

Шырақтар, ынталарды “менікі де”.
Тән құмарын іздейсің күні-түн де.
Әділет пен арлылық, махаббат пен
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде,—

дейді Абай. Оның бұл сөзінен: адам тән қызығын іздемеу керек, екінші сөзбен айтқанда, тән рақатына керекті дүние жинамау керек деген мағына шыға ма? Ондай мағына шықса, жоғарыда біз мысалға алған “адам табиғат байлығын меңгеру керек, егін егу керек, сауда істеу керек, кендерді қазып алу керек, завод, фабрикалар салу керек” деген сөздерді Абай неге айтады?

Бұл сұрауға жауап берердің алдында, Абайдың “мені” не қызмет атқаруға керек екеніне тағы да оралайық.

Жүректің барлық қуаты.
Махаббат қылса тәңірі үшін,—

дейді ол. Жүректің тәңірі үшін атқаратын махаббаты, Абайдың ойынша, қандай махаббат? Бұл сұраудың жауабын Абайдың өзіне берейік. Оның айтатыны:

Мазлұмға¹ жаның ашып, ішің күйсін,
Харекет қыл, пайдасы көпке тисін,
Көптің қамын әуелде тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін!

Абайдың ойынша, “қабірден әрі өткенде” адамның тәңірге апаратын сыйы: бұл дүниеде адамның адамға сіңірген жақсылығы, адамның арлы, әділ, мейірімді болуы. Абай бұл пікірін тәңіріні танудың, діншілдіктің ең биік мұнарасы деп ойлап:

Дін де осы, шын ойласаң тағат та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ-хақтың досы,—

¹ М а з л ұ м — зұлымдыққа ұшыраған адам.

дейді. Бірақ дін бе осылай деп ойлау? Меніңше, “дін” деген сөзді, қазақша “сену” деген мағынада алсақ, бұл рас — дін, яғни сену. Ал “дін” сөздің “діншілдік” мағынасында, яғни тәңіріге сену мағынасында алсақ, Абайдың бұл пікірі діншілдік емес.

Бірақ Абай осы дүп-дұрыс материалистік қорытындысын олай айналдырып, бұлай айналдырып, өмір бойы аяғынан тік тұрғыза алмай әуре болады, ол адамның дене қуаты да, жүрек махаббаты да адам үшін, адамның тіршілігі үшін дей отырып:

Адам ғапыл, дүниені дер “менікі”,
“Менікі” деп жүргеннің бәрі “оныкі”
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Сонда ойла, болады не сенікі?—

деп, дүние тіршілігін жақсылап өткізуге шақырған адамына Абай тағы да сұрау беріп, көңіліне қабалжу салады. Бұл — мақсатсыз, нысанасыз қобалжыту емес, нысаналы қобалжыту.

Дүниеге дос, ақиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас,
Дүниеге ынтық, мақшарға амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас,—

дейді ол. Оның “дүниеге дос” деп отырғаны кім?

Барлық шығармаларын түгел оқығанда, Абайдың “дүниеге дос” дейтіндері өзіне тіршілік жасауға ғана қажетті дүние (мал, мүлік) жинағандар емес, я өзгеге жәрдем беру үшін дүние жинағандар емес; Абайдың “дүниеге дос” дейтіндері — өз еңбегімен күн көрмейтін, біреудің еңбегін жеп байитын, тіршіліктегі досы адам емес, мал болған қанаушы адамдар. Мұндай адамдардың дүниеге, малға достығын Абай былай сөгеді:

Малға достың мұңы жоқ малдан басқа,
Аларында шара жоқ алдамасқа,
Табысына табынып қалтаң қағып,
Тойғанынан қалғанын берсе алашқа.

Мал жияды мақтанын білдірмекке,
Көзге шұқып малменен күйдірмекке,
Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке.

Бұл пікірін Абай “Отыз сегізінші сөзінде” былайша тереңдетеді: “Байлар өзінде жоқты малмен сатып алады. Көңілдері көкте. Көздері аспанда. Адалдық, арамдық,

ақыл, ғылым, еш нәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса, құдай тағаланы да параға сатып алам дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары, жақыны — бәрі мал". Абайдың бұл сөздері өмір құбылысын, қоғамның, таптың жігін жіті байқап, айқын қорытынды жасай білгендігін дәлелдейді де, ұлы ойшылдардың деңгейіне көтеріле білгендігін көрсетеді.

Абайдың ұғымында, тәңірі адам балаларын "мен артық", "мен кем" демей, теңдесіп, бауырласып тұру үшін жаратқан. Ол бір өлеңінде:

Адам — бір бөк көтерген бөктің қабы,
Бөктан сасық боласың өлсең тағы,—

дейді. Сөйте тұрып:

Мені мен сен тең бе деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі — ол баяғы,—

деп, "менің жаратылысым сенен артық, сен кемсің" деп басқаны қорлаушыларға ұрсады.

Білімсіз надандарды сөгіп жазған бір өлеңінде:

"Білмейсің" десе, желөкпе
Дейді "ол-дағы — тәңірі ісі.
Бірінен-бірі бөлек пе,
Иемнің әділ бендесі?—

деп, бойындағы кемшілігін "жаратылысымның кемшілігі" деп ұғатындарды сөгеді. Солай дей отыра, Абай ақылды адам мен ақылсыз адамның арасына шек қояды. "Аз ба, көп пе, адам бір түрлі мақтаннан аман болмағы — қиын іс,— дейді ол "Жиырма бірінші сөзінде",— сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым: біреуінің атын үлкендік деп атаймын, біреуін мақтаншақтық деймін. Үлкендік — адам ішінен өзін-өзі бағалы есеп қылмақ, мысалы, надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арыс, байлаусыз, пайдасыз, сұраншақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді — осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек, бұл мінез — ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі. Олар өзімді жақсы демесе мейлі білсін, жаман дегізбесем екен деп азаптанады.

Екінші мақтаншақ деген біреуі: демесін демейді, десін дейді. Бай десін, батыр десін, қу десін, пысық десін әрдайым; не түрлі болса да "десін" деп азаптанып жүріп, "демесінді" ұмытып кетеді".

Абай: “амалмен асқан патшадан, ақылмен асқан қара артық”,— деп ақылсыздан ақылдыны жоғары қояды. Патша болу я жоғарылы-төменділі әкім болу, Абайдың ұғымында, ақылдылықтан бола бермейді. Оның байқауында, әкім болудың екі жолы бар: “Биік мансап — биік жартас,— дейді Абай,— ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады”.

Сондықтан Абай халыққа: “Біреуді патша екен деп, ұлық екен деп, ақсақал екен деп бағынба, оның біліміне, ақылына қарап бағын, ақылдыны ғана құрметте”,— дейді.

Сөзіне қарап кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма!—

дейді ол. Адам мен адам бірдей тең де бауырлас болу керек дегенде, Абай анархистік пікірге бармайды: Ол — елді басқаратын ақылшы болу керек, өкімет болу керек деген пікірді қолдайды.

Көп шуылдақ не табар,
Билемесе бір кемел.
Единица — жақсысы,
Ерген елі бейне нөл,
Единица нөлсіз-ақ
Өз басындық болар сол.
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл?

Абайдың көп пен билеушіге көзқарасы осы. Бірақ ол:

Единица нөлсіз-ақ,
Өз басындық болар сол,—

дегенде, “өз басындық” деген сөзді бекерге қолданбайды. Өзі ақылды болғанмен, көпті басқарудың әдісін білмесе, Абайдың ойынша, адамның ел билеуі қиын. Себебі: Абай көпті “нөл” деп атағанмен, ол “нөлдер” санға қосылмайтын, мағынасы жоқ “нөлдер” емес. Абайдың ұғымындағы “нөлдердің” саны да, сапасы да бар.

Көптің бәрі көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп, көк итті күнде жемек,—

дейді Абай. “Көк итті көп ит жеңеді” деген қазақтың мақалы бар. Осы мақалды өлеңіне қолдачып отырған Абайдың да, мақал иесі халықтың да “көк иті”— тура мағынасын алғанда қасқыр, бейнелі мағынасын алғанда — ел бастығы, екінші сөзбен айтқанда — әкім.

Халық та, халық мақалын қолданған Абай да әкімнен халық мықты екенін, халық пен әкім таразыда теңдескісі келсе, халық жағы басып кететінін жақсы түсінгенін көреміз. Көптің күші осындай болғанмен, Абайдың ойынша, жеке адам көпке сенбеу керек, өзіне сену керек.

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ішіне қулық сақтап,
Өзіне сен, өзінді алып шығар
Еңбегі мен ақылың екі жақтап,—

дейді ол. Еңбексіз, ақылсыз өзіне сенген әр көкіректікті Абай ұнатпайды.

Өзінді сенгіштікпен әуре етпе,
Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе,
Жұртпен бірге өзінді қоса алдасып,
Салпылдап сағым қуған бойыңа еп пе?

Бойында мақтанның сенімі болмай, ақыл мен еңбектің сенімі болған адам, Абайдың ұғымында, шын адамның үлгісі, адамға жақсы тіршілік жасау үшін керекті қажетінің бәрі осы адамның бойынан табылады.

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.
Таразы да, қазы да өз бойында,
Наданның сүйенгені көп пен дүрмек.

Осындай “таразы да, қазы да өз бойынан табылатын” адамдардан құрылған қоғам жасаймын деп тырысқан Абай сондай ақылдылардан құралған қоғам жасала қалған күннің өзінде де ел басқарушысыз болмау керек, бастаушы “единицасы” болу керек деп ойлайды. “Единицаға” ол:

Кайтсе жеңіл болады жұрт билемек?—

деп бір өлеңінде сұрау қояды да:

Жұрты сүйген нәрсені ол да сүймек!—

деп жауап береді. Егер басқарушы — жұрты сүйген нәрсені сүйіп, жұртының ырқына көніп отырса, жұрты ақылды боп, басқарушыға қорқып емес, санамен бағынып отырса, ол елдің бейнесі, Абайша, мынадай болмақ:

Берекелі болса ел —
Жағасы жайлау ол бір көл,
Жапырағы жайқалып,
Бұлғақтайды соқса жел.
Жан-жағынан күркіреп.

Құйып жатса аққан сел,
Оның маңы өзгеден
Өзгеше боп өсер тел.

Бұндай “берекелі” елдің әкімін Абай былай бейнелейді:

Елі жөнді болыстар
Мақтанып жүр тарқылдап.
Күлкісі жақсы қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап,
Сөйлесе кетсе бір жерде,
Ағыны қатты аңқылдап,
Оязға кірсе, өзгеден
Мейірі үстем жарқылдап.

Бұл сияқты жалпыға бірдей “сыйлы” әкім де, өзара тату, әкімін түгел сүйетін қоғам да, таптық қайшылығы күшті Абай заманында жоғын біз ғана емес, Абайдың өзі де барлық шығармаларымен дәлелдейді. Абайдың шығармаларына қадала қарасаң, үнемі көретінін қайшылығы шиеленісіп жатқан қоғам құрылысы. Көпке бірдей өкімет жоқ, өкімет — қанаушы таптың құралы. Абай сықақтайтын бір болыс:

Күштілерім сөз айтса.
Бас изеймін шыбындап,
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап,

деп мақтанады. Ол кезде ауылдағы әлді — кім? Байлар. “Күшті жықпақ, бай жеңбек әуел бастан”, — дейді Абайдың сөзі. Әлсіз — кім? Кедейлер.

Алса да аяншақтау кедей сорлы,

дейді Абай.

Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,—

дейді Абай. Еңбек етпей, тентіреп байлардан тамақ асырағандарға:

Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген,
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа,—

деп ұрсады Абай. Сөзде әділ әкім бар деп, берекелі ел бар деп ойлайтын Абайдың іс жүзінде көретін әкімдері:

Ел жамаған билер жоқ,
Ел қыдырып сандалды.
Астыртын барып жолығысқан,
Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды,
Орыс сыяз қылдырса,

Болыс елін қармайды,
Қу старшын, аш билер,
Аз жүрегін жалғайды.

Осындай әкімдер басқарып, береkesі кеткен елдің түрін
Абай былай суреттейді.

Береkesі кеткен ел —
Суы ашыған батпақ көл,
Құс қаңқылдап, жағалап
Шулай алмас жазғы төл.
Оның суын ішкен мал
Тышқақ тиіп, аспас бел.
Көл деп оны кім жайлар,
Суы құрсын, ол бір — шөл.

Жергілікті өкімет бастықтары туралы пікірі осындай
Абайдың патша жөніндегі, өз тұсындағы жалпы мемлекет
билеу системасы жөніндегі көзқарасын ұту қиындыққа
түспейді.

Мәселе патшаны я министрлерді сынауда емес, патша-
лықтың негізіне құрылған ел билеу системасын сынауда.
Орыстың атақты жазушысы Гоголь “Ревизорды” жазып,
уездік қаладағы орыстың паракор, мақтаншақ, зорлықшыл
әкімдерін сынаса немесе орыстың революцияшыл-демократ
жазушысы Салтыков-Шедрин “Губерниялық очерктерінде” я
басқа сол сияқты шығармаларында орыстың жергілікті зор-
лықшыл, паракор, ақымақ әкімдерін сынаса, бұл “кішкене”
ұлықтарды сынау ғана емес, сол кездегі бүкіл ел билеу
системасын сынау. Сондықтан біз Абайдың елдегі паракор
болыстар мен билерді, я оларды жақтаушы уездік, губерния-
лық әкімдерді сынауын оның бүкіл патша өкіметінің систе-
масын сынауы деп түсінуіміз керек. Болыстар мен билердің
зорлығы, парасы, сол кездегі бүкіл Россияда болған саяси-
шаруашылық жағдайдан туған. Бұндай хал — қазақ аулын-
да ғана емес, Ресейдің ішінде, оған бағынған барлық
ұлттардың қалаларында, деревняларында, қыстақтарында
болған хал. Абай өлерден 12 жыл бұрын таққа отырып,
Абай өлгеннен 13 жыл кейін тақтан құлаған Россия патшасы
II Николайдың сарайынан тараған зорлық-зомбылықты айт-
пағанда, сол сарайдың айналасындағы паракорлықтың қалай
өрбігенін, біз Григорий Распутинге я сол кездің министр-
леріне байланысты материалдардан жақсы білеміз. Оны бұл
арада қайталаудың қажеті жоқ. Заманындағы киянатшыл
өкімет адамдарына Абай:

Хош, қорықты елің,
Қорқытқан сенің
Өнерің қайсы, айтып бер!

Ел аңдып сені,
Сен аңдып оны,—
Қылт еткізбей бағып көр!—

деп ызаланады. Оларды түзеймін деп тырысқан Абай ол ойынан нәтиже шығара алмаған соң, қиянатшыларды ырқына көндіре алмаған соң:

Бір кісі мыңға,
Жөн кісі сұмға
Әлі жетер заман жоқ.
Қадірлі басым,
Қайратты жасым,
Айғаймен кетті, амал жоқ.
Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпен өткен қу өмір!—

деп налиды. Заманындағы үстем қанаушы таптың құралы — өкімет туралы Абайдың ойы жеткен жері осы.

Заманның кемшілігін, қиянатын сынаған Абай сол кемшілік пен қиянаттарды туғызатын бір себеп бар деп ойлайды. Ол:

Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
Аздырар адам баласын,—

деп қарайды. Еңбексіз тапқан байлықтың арты ұзаққа созылмауға тиісті екенін де Абай жорамалдайды:

Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас,
Қардың суы сықылды тез суалар,—

дейді Абай. Тағы бір өлеңінде:

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек,—

дейді ол.

Қаналудан құтылу үшін, қаналушы көпке Абайдың өз тарапынан ұсынатын жолы:

Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей.

Абайдың ұғымында, бір адамның қолынан еңбек атаулының бәрі келе бермейді. Оның ойынша, еңбекпен дәулет жинағысы келген адам, қызықпай, еңбек майда-нында өзінің орнын білу керек.

Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң, аркалан,

Сен де — бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар қалан,—

дейді ол. Қоғам жұмысында өз кетігін тауып қаланған адамға Абай сол кетікті толтырудың өнерін біл дегенді, қара күшпен емес, біліммен меңгер дегенді ұсынады:

Егіннің ебін,
Сауданың тегін,
Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол, бай тап,
Адам бол, мал тап,
Қуансаң қуан сол кезде.

Елді еңбекке шақырған уақытта Абай адам әрекетінде кездесетін теріс мінез, олқылықтарды ажуалаудан тартынбай:

Азат басың болсын құл,—
Қолдан келмес іске ұмтыл,—

деп өмір сарайында өзінің қалануға кетігін таба алмағандарды, өнерін білмей өнімсіз еңбекпен шұғылданғандарды ұлы кескінмен мысқылдайды.

Өзінің осындай пікірлерін айтқанда Абайдың ойы — жұрттың бәрін еңбекке жұмылдыру арқылы, өнімді еңбек атқару арқылы тегістеу, күн көрісі нашарларды күн көрісі күштілермен қатарластыру, сөйтіп, “мені мен сен тең бе деп мактануды” қоғам тіршілігінен аластау. Герберт Спенсердің эволюциялық теориясына Абайдың қабысатын жері осы арада.

Бұл үгітінен іс шықпайтынына “Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай” дейтін өлеңінде Абайдың өзі де мойындап, қанша сарылып еңбек атқарғанмен, қаналушы келеді қанаушы бай мұратына жеткізбейтінін, екеуінің еш уақытта келісімге келе алмайтынын көреді де:

Байда мейір, жалшыда бейіл де жоқ,
Андыстырған екеуін құдайым-ай!—

деп налиды.

Қанаушы мен қаналушылардың халін тексергенде, Абайдың ойы тоқырайтын тұйық осы.

Абайдың жалпы қоғам тұрмысындағы қайшылықтарды көруі, ол қайшылықтардан құтылу үшін қоғамға не жол ұсынатындығы туралы пікірімізді осымен доғарып, енді оның қазақ өміріне қалай қарағанын талқылаймыз.

V. АБАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӨМІРІ

“Әкенің баласы — адамның дұшпаны, адамның баласы — бауырын” деп, нәсіліне, дініне, ұлтына қарамай, бүкіл еңбекші адам баласын бауыр көргенмен, Абай өзінің қазақ ұлтынан туғанын, сол ұлттың өркендеуіне бойдағы бар қайратын, ойдағы бар ақылын жұмсауға міндетті екенін өзі ес білгеннен өле-өлгенше ұмытпаған адам. Сол ұмытпауының үстіне, қазақ көркем әдебиетінің тарихында, “қазағым” деген сөзді ұлттық мағынасында Абайдан бұрын аузын толтыра айтқан кісіні біз әзірге білмейміз.

Ұлтқа ұлттық көзбен қарау бар да, ұлтшылдық көзбен қарау бар.

Ұлттық көзбен қарау — ұлтын сүю, бірақ оның жаманын сүю емес, жақсысын сүю. Қоғамдық тіршілігінде тап қайшылығы бар елдің бар дәуірдегі саяси тіршілігі де, экономикалық тіршілігі де, рухани тіршілігі де сол қоғамның барлық күндеріне бірдей жәйлі бола бермейді. Мұндай қоғамда “біреу шат, біреу қапа” болмай қоймайды, Абайдың тілімен айтқанда, “байда мейір, жалшыда бейіл де жоқ” болған соң, тілегі қайшы таптар, біреуі құрып тынғанша арпалысумен өтеді.

Шын мағынасындағы ұлттық ақын өз ұлтының тарихынан да, өз заманындағы тұрмыстан да көзі шалған әділетсіздікті жасыра алмайды. Қиянатқа көндіге алмайды, зорлыққа қарсы шығады, зорлықшыдармен жауласады. Біздің Абай — осыны істеген ақын. Бұл — бір.

Екінші, дүние жүзіндегі барлық ұлттардың мәдениет сатысына өрлеуі бір деңгейде емес: біреуі жоғары, біреуі төмен. Қай елдің қай заманда мәдениеттің қандай сатысында тұрғанын біз тарихтан жақсы білеміз.

Шын мағынасындағы ұлттық ақын, ұлтын жақсы көргенмен, дүние жүзінің мәдениет жарысында, өз ұлты алдыңғы қатарда жүрмесе, әрине, оған разы бола алмайды. Ұлтының тарихынан да, өз заманындағы тұрмыстан да олқылықтар көрсе, оны ашып айтып, мінеуден тайсалмайды. Біздің Абай — осыны істеген ақын.

Үшінші, ұлтының өткен күнінен де, өз заманындағы тұрмысынан да кемшіліктер көріп, соны бірыңғай сынаумен ғана қанағаттанған ақын да ұлт ақыны емес. Шын мағынасындағы ұлттық ақын өз ұлтының өткен күндегі өмірінен де, өз тұсындағы өмірінен де кемшіліктер тауып сынаумен қанағаттанбайды, сол кемшіліктерден қалай арылуы, қайткенде алдыңғы қатардағы елдермен теңдесуі керектігін ойлайды, өзі білген жолын сілтейді. Біздің Абай — осыны істеген ақын.

Сондықтан біз Абайды ұлттық ақын, қазақ ұлтының ақыны деп айтамыз.

Ұлтшылдық көзбен қарау дегеніміз: ұлтының өткен өмірінен де, өз заманындағы өмірінен де кемшілік таппай, бірыңғай жақсы жағынан ғана көру, жаманын да, жақсысын да дәріптеу, прогреске жетектемеу, өз ұлтының тілегін басқа ұлттардың тілегіне қайшы қою. Қоғамдық өмірдің қай саласында болмасын ұлтшылдар өз ұлтының ерекшеліктерін асыра мадақтаумен болады да, басқа өнерлі ұлттармен жақындастырмауға тырысады. Халықты тар шеңберлі ұлттық қауызда ұстағысы келеді. Мұны біз алашордашылардың қылығынан тәжірибе жүзінде көргенбіз де.

Абайдың идеологиясынан да, көркем шығармаларынан да мұндай ұлтшылдықтың өзі түгіл, көлеңкесін де сезбейміз. Алашордашыл сыншылар бір кезде Абайды өздеріне рухани әке етуге тырысқан. Өзіміз шөлкем-шалыс пікір айтып қателессек те, алашордашылардың арам ниетіне кезінде соққы беруден тартынған кезіміз болған емес.

Енді Абайды ұлтшыл ақын емес, ұлт ақыны деген пікірімізді дәлелдеуге кірісейік.

Ең алдымен Абайдың өз ұлты қазақтың өткен өміріне оның қалай қарағанын анықтап алған жөн.

Қазақтың өткен өмірін Абайдың жақсы білетіндігі оның барлық шығармаларынан көрініп отырады. Ол қазақ өміріне арнаған көркем шығармаларымен қатар, қазақ тарихын жазу мақсатын көздеген. Оған оның “Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы” деген атпен жазуға кірісіп, басы ғана сақталып, аяғы жоғалған тарихтық еңбегі куә. Абай өзінің бұл еңбегін кең көлемде жазуды жоспарлаған сияқты, сақталған азғана беттер сол үлкен еңбектің кіріспе сөзі іспеттес. Себебі, Абай еңбегінің бұл сақталған беттерінде қазақтың өмірін Ахмет ханның (XV ғасырдың аяғы) тұсына ғана әкеп тоқтайды. Бұл — қазақ мемлекеті жаңа ғана құрыла бастаған кез.

Осы еңбектің өзінен біз Абайдың қазақ тарихы туралы мағлұматы мол екенін, Шығыс және Батыс тарихшылары-

ның қазақ туралы жазған еңбектерінің көбін оқығанын және сол оқыған материалдарына өзінің белгілі көзқарасы болғанын аңғарамыз.

Абай қазақ халқының шыққан тегін дұрыс көзбен қараған.

“Біздің қазақтың ықыласы,— дейді Абай,— атасын ғарабтан шықты дегенді яки бәни Исраилдан шықты дегенді ұнатқандай. Онысы, әрине, тауарихтан (тарихтан) хабар тисе, сол жақтан тигендіктен. Ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз қаранғылықта қалғандықтан болған іс. Һәммаға мәлім: әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан толқынып келгендігі: бірі — Үндістан тарапынан, ол жақтан келген жұрттың көбі білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып, қайдан шыққандарын білгендер. Екінші — маңғұл жағынан келген; олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, көбі тауарихларын терең білмей, түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларын ақсақалдарының айтуымен, ауыз хабарынан білгенге қанағат қылып жүріскен. Соның бірі, яғни сол маңғұлдан шыққан халықтың бірі — біздің қазақ. Біздің қазақтың маңғұлдан шыққандығы бізге ұят емес, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалмақтығымыз ұят”.

Қазақ тарихшыларынан мұндай пікірге бірінші келген Шоқан Уәлиханов. Бірақ оның “Қазақтың ата тегі” деген атпен орысша жазған еңбегі XIX ғасырдың 60-жылдарында жазылғанмен, архивінде жатып қалып, 1904 жылы ғана жарияланған. Сондықтан Абайдың оны оқуы мүмкін емес. Абайдың бұл пікірге келуге сүйенген материалдары 1832 жылы “Қырғыз-қазақ ордасының тарихы” деген атпен үш томды кітап шығарған Алексей Левшиннің, “Қасым хандығының тарихы” деген кітап жазған Вельяминов-Зерновтың, XIX ғасырдың 90-жылдары “Қырғыз бен Ұлы жүз қазақтарының тұқымын зерттеу тәжірибесінен” деген атпен және “Түрік тұқымдас халықтардың құрылысын және санын зерттеу туралы” деген атпен екі кітап жариялаған Аристовтың, Радловтың, Крафттың, Добросмысловтың тағы басқалардың қазақ туралы жазған еңбектері болу керек. Осы еңбектерге сүйеніп отырып, қазақтың араб емес, монғол-түрік тұқымдас ел екенін Шоқаннан кейін анықтаған адамның бірі Абай болды.

Бұдан Абай Шығыс тарихшыларын, я қазақ шежіресін немесе тарихқа жәрдемші материал — қазақ фольклорын ескермеді, есептеспеді деген мағына аңғарылмауға тиісті. Оның Шығыс тарихшыларын Мұхаммед-Хайдар Дұғлатиді, Абұлғазы Баһадүрханды, “Тыбри”, “Тарих ғұлуми”. “Ба-

бурнама” сияқты араб, парсы және түрік тілінде жазылған тарихи кітаптарды оқығандары; Шығыстан да, Батыстан да оқыған кітаптарын қазақ шежіресімен, қазақ фольклорымен салыстырып отырғандығы “қазақ” деген сөздің қайдан шыққандығы туралы пікірінде, қазақтың монғолға бағынуы туралы айтқан пікірінде айқын көрініп отырады.

“Біріс сөз қазақтың қайдан шыққандығы туралы” деген еңбегін Абай тарихшы болу мақсатымен емес, өзінің алдына қойған бір мәселесін шешіп алу үшін жазғанға ұқсайды. Ол — “көп ғасыр бойына қазақтың көшпелі тарихы неге өзгермей келді? Неге ол Еуропа мәдениетіне жете алмады? Оның материалдық мәдениеті өспеуіне кім айыпты?” деген мәселе. Абайдың ойынша, мұндай артта қалушылыққа ХІІІ ғасырдан басталатын монғол шабыншылығы айыпты.

Қазақ даласын Шыңғыс хан жаулап алғанға дейінгі қазақ өмірін Абай былай сыпаттайды:

“Бұл қазақ Алатау бөктерінде жүргенде егін салмақ секілді, сауда қылмақ секілді шаруаларға да көршілерінен көріп айналған екен... ”Аттанып барып жылқы алған, ат үстінен ұйқы алған” деп, барымташыны мақтап, бұзылған кезі Шыңғыстан соң болса керек”.

Ескі егіншілік, отырықшылық тұрмыстан қазақтың айрылуына бас себепті Абай қазақ даласын Шыңғыстың басып алу кесірінен деп ойлайды. Ол ойына мен өзім қосылам. Қазіргі қазақ даласында қалдықтары табылып жатқан қазақ руларының ескі қалалары сол Шыңғыс шапқыншыларының hareketтерінен құрығаны сөзсіз.

Шыңғыс хан қазақ даласын жаулап алғаннан кейін, Орта Азияға шабуыл жасағанда, отырықшылыққа айнала бастаған қазақтарды көшіріп ала кеткен.

“Қазақтың соғысқа жарарлық адамы,— дейді Абай,— сол Шыңғыстың әскеріне қосылып, бұларды Шыңғыс Жолшы деген үлкен баласына билетіпті.

Әуелде Көр ханды өлтіріп, ұйғыр жұртын алыпты. Онан соң Азияның тереңіне шейін еріп барса керек. Себебі, қазақта мақал болып қалған: “Жылан жылы жылыс болды, жылқы жылы ұрыс болды, қой жылы зеңгер тоғыс болды” дегені, “Самарқанның сар жолы, Бұланайдың тар жолы” дегені — бәрі Шыңғыстың сапарын көрсеткен сөз. “Бұланай” деп Гималайды айтқаны ма, Үндүкеш тауы ма? Әйтеуір бір тауды айтқан сөз екені — “Бұланайдан үлкен тау болмас, бұланнан үлкен аң болмас” деген мақалынан мағлұм.

Сонан соң бұлар бұрынғы Алатауды қалдырып, Ташкент төңірегіндегі тауларды мекен қылса керек".

Монғол шабыншылығының қазақты отырықшы тұрмыстан, егін, сауда кәсібінен айырып, көшпелі, жауынгершілік салтқа салып жібергенін Абайдың жек көруі, монғолдар билеп тұрған кезді сипаттаған мына сөзінен көрінеді.

"Сондағы билеген хандары, билері,— дейді Абай,— бұларды ешбір түзу характерке түсірмей, дайым барымтамен мал қумақ, ауыл шаппақ, бірде ол ел, бірде бұл елмен жауласпақ, қырыспақпен күн кешіп, еш шаруа, өнерге үйрене алмай, өздері кедей болған һәм өспеген. Бүгін біреуді өзі талап, қырып келсе, ертең өзін біреу талап, қырып кете берген".

Мұндай монғолшылдықты Абай қазақтың бақыты емес, соры деп түсінеді. Монғолдар жаулап алудан бастап, XVIII ғасырда Ресейге бағынғанға шейінгі қазақ өмірі бір қалыпта, өзгермей, үнемі көшпелі тұрмыста қалып қоюына бас айыптыны Абай монғолдар деп ойлайды. Меніңше, оның осы ойы дұрыс.

Өз ұлтын сүйген Абайдың, қазақтың Ресейге қарауын қабылдауы да, қазақты орыстың мәдениетін үйренуге шақыруы да осыдан. Абай қазақтың Ресейге бағынуын тарихи қажет деп, қазақ үшін прогресс деп түсінген.

Бірақ Абай қазақтың өткен өміріне, Ресейге қараудан бұрынғы өміріне, сын көзімен қарай отыра, ол өмірді жаман жағынан ғана көрмейді, жақсы жағынан да көреді.

"Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайы тілді, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен... Ол екі мінезі не десең, әуелі — ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қон болса, дау-жанжал болса, билік соларда болады екен. Өзге жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасын істей береді екен. Ол ел басылары, топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ жоқ, бірден-бірге жүгірмек болмайды екен. "Қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақса, сақа қой", "бас-басыңа би болсаң; Манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің" деп мақал айтып, тілеу ғып, екі тізгін, бір шылбырды саған бердік деген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, соның жетпегенін жетілтем деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырам деп тырысады екен... Екінші, намыскер келеді екен. Ата аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен: "Өзін қор

түткан жаттан зар тұтады” деп; “аз араздықты қуған көп пайдасын кетіреді” деп, “ағайынның азары болса да, безері болмайды” деп, “алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді” деп, “жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар” десіп. Кәне, осы екі мінез қайда?”

Қазақ арасындағы осындай тәртіп жойылғаннан кейін елдің бірлік-берекесі кете бастағанына Абай:

Кетті бірлік,
Сөнді ерлік,
Енді кімге беттемек?
Елің — ала,
Оты — шала,
Тайса аяғың, кім көмек?
Ел де жаман,
Ер де жаман —
Аңдығаны өз елі,
Елде сыяз,
Ойда ояз,
Оңбай-ақ тұр сол жері,—

деп ренжиді. Тағы бір өлеңінде:

Бас қосылса арысқа,
Кім шабады намысқа,
Жатқа барар беті жоқ,
Жалынбай тұрар көті жоқ,
Ісі кетер шалысқа,—

деп налиды. Халық ұнатып сайламай я көптен ақылы асқандықтан билемей, жоғарғы әкімдерге, сайлаушыларға пара беріп әкім болғандарды Абай:

Бас-басына би болған өңшең қикым,
Мінекей бұзған жоқ па елдің сиқың.
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың,—

деп қынжыла сөгеді.

“Бас-басына би болған өңшең қикымның” елді қалай бұлдіргенін Абайдың қаншалық көре білгеніне біз ілгеріде толық тоқтаймыз. Бұл арада айта кететініміз: берекеден айрылған елдің бейнесін ол былай береді:

Ел қағынды,
Мал сабылды,
Ұрлық, өтірік гуде-гу.
Байы — баспақ,
Биі саспақ,
Әулекі аспақ сыпыра қу.
Ақы берген,
Айтса көнген,

Тыныштық іздер елде жоқ.
Аққа тартқан,
Жөнге қайтқан,
Ақыл айтқан бенде жоқ.
Әз тұтуға,
Сыйласуға,
Қалмады жан бір татыр.
Сыпыра батыр,
Пәле шақыр.
Болдың ақыр тап-тақыр.

Өз заманындағы қазақтың елдігі осындай берекесіз күйге түскенін көрген Абай, өткен заманда бірліктің орнауын ойлаған Абай еліне “кел, кейін қайтайық” деген сөзді ешбір шығармасында айтпайды. Оның тілеуі алдында. Алға қарай бастаған елін оның апарам деп тырысқан жері — орыс мәдениеті, орыспен бірлік.

Қазақтың ескі мемлекет билеу тәртібінен Абайдың қабылдайтыны да бар, қабылдамайтыны да бар. Оған оның өз заманында сайланған билер туралы мынадай сөздер айтқаны дәлел.

“Әрбір болыс елде старшын басы бір би сайландық. Бұл көп халыққа залалды болатындығы көрініп, сыналып білінді. Бұл билік деген біздің қазақтың ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келе бермейді. Бұған бұрынғы Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын, Әз-Тәуке ханның “Күл төбенің басында күнде кенес болғанда” жеті жарғысын білмек керек. Һәм ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен өзгеріп, ескіріп, бұл жаңа заманға келмейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса, керек еді. Ондай кісі жоқ”.

Абай өз заманының шындығын жете білумен қатар, оны өзінің түсінуінше, өзгертпек ниеттен де алыс емес.

Менсінбеуші ем наданды,
Ақылсыз деп, қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып,—

дегені ақынның әр ойынан ғана емес, сонымен қатар оның ісінен де хабар бергендей. Абайдың “Қара мола жиналысы”, “Көктума жиналысы” деген үлкен жиындарды бастағаны жайындағы кейбір деректерді келтіре кеткен де орынды.

Бұл жиындарда бірнеше ояздың билерінің басы қосылып, әр оязға қарайтын қазақ руларының арасындағы дау-шарлар тексерілген деседі. Сол жиындарда өздерінен Абайдың білімінің жоғарылығын көрген билер Абайды төбе

би сайлап, жиынды Абайға басқартқан. Осы басқаруында Абай жаңа заманның ыңғайына бұрынғы қазақ заңдарының жарамдысын алып, жарамсызын тастап, жаңа заманға лайықты 92 статьялы заң шығарған дейді. Абайдың ол заңы да, заңда нелер айтқаны да сақталмағанға ұқсайды.

Қазақтың ғұрпында ақсақалды, әкені, жасы үлкен кісіні сыйлау әдеті бар. Қазақтың ел билеу тәртібіне сын көзімен қарайтын Абай бұл әдетке де сол көзбен қарайды. Заманының мінезі жат адамдарын сынағанда Абай:

Ақсақалдың, әкенің, білімдінің
Сөзінен сырдаң тартып тез жиренбек,—

деп кінәлайды. Сондай адамдар туралы жазған тағы бір өлеңінде:

Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр,—

дейді. Баланың жақсы-жаман болуы әкенің, өскен ортасының тәрбиесінен деп ұққан Абай:

Басында әке айтпаса ақыл, жарлық,
Ағайын табылмаса ой саларлық,
Қалжыңбассып өткізген қайран дәурен,
Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық,—

дейді. Бірақ Абайға әке атаулының, үлкен атаулының бәрі жақсы емес. Абайдың айтатыны:

Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады иығы зор.

Сондай иығы зорлардың көпке беретін үлгісіне Абай сүйсініп, былай мадақтайды:

Білімділер сөз айтса,
Бәйге атындай аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,
“Әрине” деп мақұлдап.

Абай білімдінің де, ақсақалдың да барлық сөзін мақұлдай бер демейді. Ол:

Ақсақал айтты, бай айтты,
Кім болса, мейлі сол айтты,—
Ақылменен жеңсеңіз,
Надандарға бой берме,
Шын сөзбенен өлсеңіз,
Аят, хадис емес қой,
Кәпір болдың демес қой,
Қанша қарсы келсеңіз,—

дейді. Елге үлгі болуды тілемей, ел бірлігін көздемей, елдің алалығына себеп болатын шалға Абай былай деп ұрсады:

Дәулеті жоқ бурыл шаш,
Үйіңе кет, топтан қаш...
Ағайынның ішінен
Шыға қалса тайталас,
Партия жиып, мал сойса,
Бата оқисың, жейсің бас.
Басалқа сөз сенде жоқ,
Айтқан сөзің: “Малың шаш!”
Итше індет тілемей,
Жат үйінде өлсең де аш!
Ойлап-ойлап қарасам,
Осындай шая қайда жоқ.
Қозғау салып қоздырғыш
Кезбе шалдан пайда жоқ.

Елінің өткен өміріндегі пайдалы ісіне жақсы қарап, пайдасыз я ескірген істерін қабылдамаған Абайдың бір өзгешелігі — сол ескі өткен өмірді зерттегенде, ол сол заманның жамандықтары былай тұрсын, жақсылықтарының өзін де дәріптеуді мақсат қып қоймаған.

Мәселен, әр елдің тарихында, мемлекеттің ең үлкен ісінің бірі — жаудан отанын қорғау болса, отанды айламен, білек күшімен қорғайтын заманда, елдің ең ардақтайтын адамы,— ақылды мемлекет басқарушылары мен білегі де, жүрегі де күшті батырлар болса, сондай басқарушылары мен батырларын барлық елдің ауызша ақындары ғана емес, жазба ақындары да дәріптесе, Абай осыны істеді ме? Бұл бір.

Екінші, “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” я “Қыз Жібек” сияқты адамгершіліктің бір биік мұнарасы — махаббаттан туған тамаша шығармалар барлық елдерде кездеседі. Осы тақырыпты ауызша ақындар да, жазба ақындар да өздерінің шығармаларына өзек еткен ғой. Абай соны істеген бе?

Бұл сұрауға Абайдың берер жауабы:

Батырды айтсам, ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап.

“Бір сөзін мыңға балапты” Абай сүйсініп айтып отырған жоқ, кекетіп айтып отыр, олай кекетуіне Абайдың мына сөзі куә:

Батырдан барымташы туар даңғой,
Қызшыл да, қызықшыл да әуре жан ғой.
Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз,
Елірмелі маскүнем байқалған ғой...
Өлеңі бар, өнерлі інім, сізге
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге.

Қазақтың батырларына, ғашықтарына арналған шығармалар жазбауы былай тұрсын, ислам дінін таратушы “батырдың” бірі, өзінен басқа қазақ ақындарының талайы мақтап қисса жазған Әзірет Әліге де ешбір шығармасын арнамайды. Өзі мақтап шығарма жазбауымен қоймай, Әзірет Әліні мақтап қисса шығарғандарды Абай:

Сөз айттым Әзірет Әлі, айдаһарсыз,
Мұнда жоқ алтын иек сары ала қыз,—

деп мысқылдайды. Қысқасы, біз Абайдың қаламынан туған барлық көркем шығармалардың ішінен “Масғұт”, “Ескендір” және аяқталмай қалған “Әзім” деген үш поэмадан басқа не қазақтың, не басқа елдердің өткен өміріне арнаған бір де шығарма көре алмаймыз. Шығыс аңыздарынан алып жазған жаңағы үш поэманы да Абайдың ескілікті дәріптеу мақсатымен емес, өз заманына арнаған пікірлерінің керегіне жарату мақсатымен жазғанына кейін тоқтаймыз.

Абай шығармаларының ішін ақтармай, сыртына ғана қараған кісіге, оның ескіліктен бойын бұлай аулақ салуы нигилистігі сияқтанып тұрады. Мұндай күдіктің қателігін Абай мына сөзімен мансұқ қылады:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тіл орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.

Осы арада біз Абайдың өзінен бұрынғы өмірге қалай қарауы туралы айтқымыз келген пікірімізді аяқтаймыз да, оның өз заманына, замандастарына қалай қарауына, не қателігін, не кемшілігін көргеніне, сол кемшіліктерді түзуге не ақылдар бергеніне ораламыз.

Абайдың барлық өлеңдері де, прозамен жазған барлық өсиет сөздері де, Шығыстан я орыс классиктерінен аударғандары да түгелімен өз заманына, өз замандастарына арналған. Абай шығармаларының негізгі тақырыбы өзімен замандас қазақтардың тіршілігінен алынған.

Ол — өз заманының әрі фольклорисі, әрі тарихшысы, әрі жаңашылы, әрі экономисі, әрі саясатшысы, әрі философы, әрі мысқылшысы, әрі эстетигі, әрі суретшісі, әрі ақыны, әрі прозаигі, әрі музыканты, әрі аудармашысы, әрі ақсақалы, әрі замандасы, әрі баласы. Егер осының бәрін, мәселен, Италия тарихында Леонардо да Винчи, орыс тарихында Ломоносов әр ғылымның өз тілімен сөйлесе, Абай бір ғана тілмен сөйлейді, ол тіл — көркем әдебиет. Абайдың, Абай емес-ау, оны туғызған ортаның күші де осында, әлсіздігі де осында. Күші дейтін себебіміз: ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ тіршілігі Абайды дүние жүзінің ең алдыңғы қатардағы данышпанындай қайратпен, ақылмен, сезіммен туғыза білді. Әлсіздігі дейтін себебіміз: мәселен, орыс тарихында Карамзиннен бастап, Пушкинді, Лермонтовты, Гогольді, Некрасовты, Герценді, Белинскийді, Чернышевскийді, Писаревті, Короленконы, кәтте Блок пен Брюсовты ішіне қоса жүз жылда, ең аз дегенде, жүз жазушы мен сыншы көтерген ауыр жүкті қазақ халқы Шоқан, Ыбырай, Абай үшеуіне жүктейді. Үшеуінің ішінде ең ауыр салмақ түскені — Абай. Сондықтан егер Абай кейде, кейбір мәселеде солқылдақтық көрсетсе, ол оның күшінің аздығынан емес, жүгінің аса ауырлығынан.

Абайдың сол жүктерді қалай көтергенін, әуелі оның қоғам тіршілігін басқару ниетімен ат жалын тартып мінген кезде, өз руы Тобықтыда не хал барын баяндауынан бастайық. Тобықтының хал-жайын ол былай сипаттайды:

Ел бүлігі Тобықты,
Көп пысыққа молықты.
Малдының малын көре алмай,
Борышын түгел бере алмай,
Көрінгенге обықты.
Қазақтың малын сапырып,
Көп пәлеге шатылып,
Кесапатқа жолықты...

Саудагер қашты бұл елден,
Несиесін жия алмай.
Бұралқылар сандалды,
Жуандарға сыя алмай.
Сыйымсыз болды алашқа
Барымтасын тыя алмай.
Нанымы жоқ, анты бар,
Ел нұсқыны кетті ғой,
Елмін деген салты бар,
Әлі күнге уайым
Қылған жан жоқ ұялмай.

Осындай жағдай Тобықтыдан басқа руларда да барлығын берекесіздік, бірліксіздік, ел қамын емес, өз қамын ойлаушылық, біреуін біреуі жеуге, алдауға тырысушылық өзге рудан да табылатынын Абай былай баяндайды:

Бөтен елде¹ бар болса,
Ежеттесің, сыйласың.
Сыбырлас, сырлас көп болған,
Көптен тату қимасың.
Басына жұмыс түскен күн
Татулықты бұрынғы,
Не қылып ол ойласың,
Ашып берер жауыңа
Өзі көрген қоймасың.

“Бөтен елдегі ежеттестің” жау мен достың арасында жүргенде қандай екі жүзділік амал қолданатынын Абай былай бейнелейді:

Желіккен жауың кез болса.
Араздығы сөз болса.
“Бәрекелді батыр” деп,
Мақтап-мақтап қоздырар.
Ескі досын көргенде,
Есебі жоқ ант ішіп,
Аруақ, құдай айтысып,
Сыр алғалы айттым деп;
Жауыңды алдап қайттым деп,
Құдайдан қорықпай, ант ұрған,
Иман жүзін тоздырар.
Келіп-кетіп көп жүріп,
Мен досыңмын деп жүріп,
Дұшпандығын оздырар.
Алдайды деп жауыңа,
Ел тарттырмай баурыңа
Көрінгенді азғырар.
Кеселді болып бітеді,
Жақсыға біткен жақындар.
Жау жағадан алған күн
Өздері иттей тақымдар.

Мұндай “ежеттестер” Абайдың байқауынша, достарына ғана сенімсіз, алдауыш емес, өз тұқымдарына да, өз туысқандарына да алдауыш, опасыз.

Туысқанға кекшілі
Жас баладан бетер-ді...
Жақынға еріп мал салмай,
Жауды көріп жан салмай,
Қайдан ғана біледі,
Ауыр менен жеңілдің

¹ “Басқа руларда” деген мағынада (С. М.)

Арасымен өтер-ді.
Жолдас аз боп сасқанда,
Әуелі сонан естисің
“Ат үстінен көтер-ді”.

Осындай “туысқандар” әр елде де барын Абай былай баяндайды:

Әркімде-ақ бар ғой туысқан,
Қайсысы жауды қуысқан?
Күн жауғанда қойнында,
Күн ашықта мойнында —
Арылмас міндет болған соң,
Әркімнің көңілі суысқан...
Жат айбынар ісі жоқ,
Жау айдынар күші жоқ...
Қалжыңы теріс, сөзі — ұрыс,
Айтқан сөзге көнбейді.
Өз тентегін көрмейді.
Қазан бұзар бір қырыс,
Сондай кесел туысқан.
Қай жерінен болады,
Көңілге медеу ол тыныс.

Барлық қазақ елінен осындай халді көрген соң, ол:

Көңілім қайтты дастан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда.
Алыс, жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда.
Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда,
Ол тұрмас бастан жыға қисайғанда,
Мұнан менің қай жерім аяулы деп,
Бірге тұрып қалады кім майданда?
Ендігі жұрттың сөзі ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде осы елде дәнеңе жоқ,
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.

Абайды назаландырып отырған осы хал не хал? Бұл қазақтың сүйегіне біткен хал ма? Болмаса белгілі бір жағдайда туған хал ма?

Қазақ халқының мұндай халге ұшырауына, сол кездегі экономикалық және саяси жағдай себепкер еді.

“Л. Н. Толстой және оның дәуірі” деген мақаласында В. И. Ленин Толстойдың “Анна Каренина” дейтін романының Левин атты геройының: “Қазір бізде мұның бәрі (орыстың 1861 жылғы реформасына шейінгі өмірін айтып отыр.— С. М.) асты-үстіне шығып, жаңадан ғана (реформадан кейінгі өмірін айтады.— С. М.) құрылып жатыр”, — деген сөзін мысалға алады да: “1861—1905 жылдардағы дәуірді бұдан гөрі дәлірек сипаттау қиын”, — дейді.

“Ненің асты-үстіне шыққанын,— дейді Ленин жаңағы пікірін айқындай түсіп,— әрбір орыс жақсы біледі немесе ен болмағанда, онымен әбден таныс. Ол — крепостниктік право және соған сәйкес бүкіл “ескі тәртіп”. Ал ненің “жаңадан ғана құрылып жатқаны” қалың бұқара халыққа мүлдем таныс емес, жат, түсініксіз. Осы “жаңадан ғана құрылып жатқан” буржуазиялық құрылыс Толстойға құбыжық көрініп, Англия тәрізденіп, бұлдыр көрінеді. Дәл құбыжық болып көрінеді, өйткені Толстой осы Англиядағы қоғамдық құрылыстың негізгі белгілерін, ол құрылыстың капитал үстемдігімен, ақша ролімен, айырбастың шығып дамуымен байланысын анықтау талабының бәрін де, былайша айтқанда, принцип жүзінде керексіз деп біледі. Халықшылдарға ұқсап Толстой Россияда “құрылып жатқан” нәрсе буржуазиялық құрылыстан басқа ештеңе де емес екенін көргісі келмейді, көзін жұмып, бұл ойдан бойын аулақ салады.

Ресейдегі бүкіл қоғамдық-саяси істің таяудағы міндеттері тұрғысынан алып қарағанда 1861—1905 жылдардағы дәуір үшін (және біздің заманымыз үшін де) бірден-бір маңызды мәселе болмағанмен, өте маңызды болған мәселе — Англияда, Германияда, Америкада, Францияда және басқа жерлерде өте әр түрлі формаларда болып отырған осы құрылыстың, буржуазиялық құрылыстың, Ресейде “қалайша құрылуы” туралы мәселе екені әбден орынды еді. Бірақ мәселені осылайша айқын, нақтылы-тарихи түрде кою Толстойға мүлде жат бірдеңе сияқты. Ол жалпылап ойлайды, ол адамгершіліктің “мәңгілік” негіздері, діннің мәңгілік ақиқаттары деген көзқарасты ғана жақтайды, бұл көзқарас ескі (“асты-үстіне шыққан”) құрылыстың, крепостниктік құрылыстың, Шығыс халықтары тұрмысы құрылысының идеологиялық көрінісі ғана екенін түсінбейді”¹.

Лениннің мақаласы реформадан кейінгі Ресейдің халін ғана емес, Ресейге бағынған басқа елдердің де, солардың ішінде қазақтың да халін ұғуға, Толстойдың көзқарасын ғана емес, Абайдың да көзқарасын ұғуға жарық жол сілтейді.

1861 жылдың реформасынан басталған Ресейдегі капиталистік өркендеудің қаулаған өрті қазақ даласына да ұшқынын түсірді.

“Ұшқынын” деген сөзді әдейі алып отырмыз. Себебі: капиталистік құрылыс басталғаннан кейін Ресейде жа-

¹ В. И. Ленин. Шығармалар, 17-том, 33—34-беттер.

салған заводтар, фабрикалар, оларды бірлестіретін синдикаттар, трестер, олардың тынысын алдыратын банктер қазақ арасында 1917 жылдың революциясына шейін де орнаған жоқ. Лениннің “1862 жылы Толстойдың “қимылсыз” Шығыс деген Шығыс елдерінің бірнешеуінде, 1905 жылдың оқиғасынан кейін соған ұқсас оқиғалар болды. “1905 жыл — “Шығыстық” қимылсыздықтың ақыры еді” деуі де содан. Қазақ ауылына буржуазиялық құрылыстың нышандары 1905 жылдан былай қарай ене бастағаны даусыз. Оған шейінгі қазақ шаруасындағы капитализмнің тегі — күні жетпей туған бала сияқты, әрі нәзік, әрі әлсіз, әрі шалағай еді.

1861 жылдың реформасы Ресейдің ауыл шаруасын да “төңкеріп”, “жаңалықтар” жасады: егін кәсібімен шұғылданатын помещиктердің шаруасына капитал ене бастады. Бұл “жаңалықтың” да қазақ аулына ұшқыны ғана кеп түсті. Егін кәсібімен шұғылданған қазақ помещиктері 1905 жылдың бер жағында ғана бірен-сарандап көріне бастады. Одан бұрынғы қазақ аулында болған егіншілік әркімнің өзіне қажетті мөлшерінде ғана болатын. Базар үшін егін ектірген қазақты 1905 жылдың ар жағында біз білмейміз.

1861 жылдың реформасынан қазақ даласына келген “көрнекті” жаңалық — қазақтың негізгі кәсібі — мал шаруасының тауарға айнала бастауы, ақша мен малдың араласуы.

Қазақтың натуралдық мал шаруасына ақшаның араласуы реформадан бұрын, қазақ елі Ресейге бағынудан басталған. Бірақ реформадан бұрын мал өсірген қазақ байларынан мал саудасымен кәсіп істегендер некен-саяқ болған. Өз ақшасына мыңдаған сиырлар мен қойлар жинап, орыстың купецтеріне өткізу қазақта реформаның бер жағында басталды, 1905 жылдың бер жағында күшейді, көбейді.

Ақшаға шейінгі қазақ байларының байлығы, жалпы алғанда, баянсыз болушы еді. Ол кезде қазақ елі қысы-жазы көшіп жүретіндіктен, кейбір жылдар жаңбыр жаумай, малдың қысқы отына жер тақыр болса немесе жер отты болғанмен, қыс жаңбыр жауып, мұздақ болса, аяғынан оттап күн көретін малдар жұтап, қырылып қалатын. Сондай жылдарда мыңдаған қарасы бар байлар көктемде тақыр кедей боп шыға келетін. Қазақтың “Батыр бір октық, бай бір жұттық” деген макалы содан шыққан. Ақша шыққан кезде жылқысы жұтаған бір байдың:

Хош, сау бол енді менің, айғырларым,
Құтты боп бауырларың, бай қылғаның,
Жұт деген жалмауыз кеп жалмаған соң,
Жануар айырларды қайғырғаным!
Хош, сау бол енді менің, биелерім,
Қанатын қымызыңа иелерін,
Жұт деген жалмауыз кеп жалмаған соң,
Зар жылап босап кетті жүйелерім.
Хош, сау бол енді менің, аттарым-ай,
Базарға қымбатыңда сатпадым-ай,
Базарға жұттан бұрын сатып-сатып,
Шіреніп бай көпестей жатпадым-ай!—

деп өкіну де содан. Ақша шықпаған кезде мал тауарға айналмаған кезде, қазақ ауылдары қысы-жазы көшіп жүретін кезде, қазақтар қысқы, жазғы жайлауға төзбейтін малды, мәселен, сиырды малданбайтын. Олардың малданатындары қой мен жылқы болатын. Климаты жылы оңтүстіктегі қазақтар болмаса, түйе малын да көшпелі қазақтар көштің көлігіне лайықтап, аз өсіретін.

Сиыр малы қазақ шаруасына, қазақ елі Ресейге қосылғаннан кейін екі себептен кірді.

Бірінші. Реформадан жеті жыл кейін, 1868 жылы жерсіз крестьяндардың ереуілдерінен құтылу үшін және қазақ даласын меңгеру үшін патша өкіметі орыс шаруаларын Қазақстанға көшіре бастады. 1822 жылдың заңынан кейін қазақ даласына сирек орнаған Көкшетау, Ақмола, Атбасар, Торғай, Ырғыз, Қарқаралы, Баян, Аякөз, Алматы, Қапал сияқты қалалардың арасына 1868 жылдан кейін поселкелер кеп орнады. Орыс қалаларының, орыс поселкелерінің малды қыстыгүні қорада күтетін салтын көрген қазақтар, жазғы көшін доғарғанмен, қыстыгүні бір орында мекендеп, қысқа шыдамсыз малға жаз пішен даярлап, қыс қорада күтетін болды. Осындай тұрмысқа айналғаннан кейін, жаз аяғынан оттап, қыс қорада күтілетін сиыр малын да жинай бастады, пайдалы екенін біле бастады. Бұл жөнінде ХХ ғасырдың бас кезінде қазақ шаруасын зерттеген Щербина былай дейді: “Орыс поселкелері келумен қазақ шаруасы түбірімен өзгерді. Бұдан елу жыл бұрынғы өмірімен салыстырсаң көп айырма бар. Қазақтар қазір сиыр малын көбейте бастады. Көшпелі кезде ол жоқ. Қазақ қазір малды аяғынан оттатпайды, шөп шабады, алдағы жылына шөп жинайды”¹.

¹ “Материалы по обследованию киргизского хозяйства”, т. XI. стр. 29.

Екінші. Ресейдің базарына саудаға салуға қолайлы екі түрлі ғана мал болды: сиыр, қой. Қазақтың жылқысы орыс базарында құнды саналған жоқ. Түйе мен ешкінің саудасаттыққа мүлде құны болмады.

“Ақша атасын танымайды” дейді қазақ мақалы. Ақшаға ұстаушының ақсүйек, я қарасүйек екендігі емес, оған қажеті — ұстай, жүргізе білетін кісі. Егер Ресейдің капиталистері бұрынғы дворяндар мен помещиктерден, тіпті крепостной праводан кейін азат болған шаруалардан да шықса, қазақта мал саудасын жүргізіп байығандар бұрынғы “аталылардан” да, сауда жүргізе білген “атасыздардан” да шықты. Жаңадан әсіресе “атасыздардан” шыққан байлар шаруашылықта да, саясатта да замана жағдайына икемделіп, өздерінің үстемдігін жүргізе бастады. Шортанбайдың:

Әуелі зорлар қор болды,
Әуелгі қорлар зор болды,—

деген өлеңі осы кезде туды. XIX—XX ғасырларда осы сарында жазылған өлеңдерді жинаса, қалың бір том кітап болар еді. Бірақ Абайдың барлық шығармаларынан бұл томға кіретін не бір ауыз өлең, не бір ауыз сөз табылмас еді. Себебі Абай ескіні көкसेген де адам емес, адамды “сүйегіне” қарап бағалаған да адам емес, оның бағасында адамның адамгершілігі тұқымында жақсылық болғандықтан емес, өзінде жақсылық болғандықтан.

Абай “аталы” байға да, “атасыз” байға да қарсы. Оның ешбір шығармасының осы екі жүйелі байды мақтаған бір ауыз сөз таба алмайсың. Бай атаулының қанаушы екенін Абай жақсы біледі де және сол қанауға барлық шығармаларында қарсылық ойын айтып отырады. Сөйте тұра, оның ойынша, жаман әдеттің бәрі қазақта, оның ішінде байларында ғана сияқты да, басқа елдің, әсіресе орыстың, оның ішінде байларының істері түгелімен жап-жақсы, оның:

Мал жияды мақтанып білдірмекке¹,
Көзге шұқып малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сүмен, сүйекпен сүйдірмекке,—

¹ Абай Құнаи баяв. Өлеңдерінің толық жинағы. Алматы, “Жазушы”, 1961 жыл. Бұл басылымдағы Абай өлеңдері осы жинақпен салыстырылды.

дейтін байлары, “ары, ұяты, халқы — мал” деп сөгетін байлары қазақтікі ғана сияқты да, өзге елдің, әсіресе орыстың, байлары олай емес сияқты.

Абай бір сөзінде қазақтың отырықшы өзбек, татар, орыс сияқты елдерді сықақтайтынын айта кеп былай дейді: “Сонда мен ойлаушы ем, ә, құдай, бізден басқа халықтың бәрі антұрған келеді екен деп, ең тәуір халық біз екеміз деп, енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагері жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзімен-өзі әуре боп, ешбір шәһәрі жауласпайды. Орысқа қарамай тұрғанда, қазақтың өлісінің ақырет дегенін, тірісінің киімін сол (өзбек — С. М.) жеткізіп тұрады... Орысқа қараған соң да, орыстың өнерін бізден олар көп үйреніп кетті... Ноғайға (татарға) қарасам, солдаттыққа да шыдайды... еңбек қылып мал табу жолын да солар біледі... Орысқа айтар сөз де жоқ. Біз құлы ғұрлы да жоқпыз”. “Көкірек тола қайғы,— дейді Абай қазақтың осы мәдениетсіздігін көріп отырып,— кісінің өзін де билетпейді, бойды шымырлатып, буынды құрытып, я көзден жас толып ағады, я тілден ыза боп ағады”. Сол сөзін өлеңінде де қайталап:

Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен,
Қайтып қызық көрермін
Әуре-сарсаң күнімнен,—

дейді.

Өзбектен, татардан, орыстан қазақтың мәдениеті төмен болатын себебін Абай былайша түсіндіреді:

“Мұның бәрі — төрт аяқты малды көбейтуден басқа ойының жоқтығынан, өзге егін, сауда, өнер, ғылым секілді нәрселерге салынса, бұлай болмас еді”.

Қазақ елінің мәдениеттен артта қалуын, қазақ шаруасының берекесіздігін, өркендемеуін Абай бір ғана мәселеден деп ойлайды. Ол — еңбексіздік.

Еңбек жоқ, харекет жоқ, қазақ кедей,
Тамақ андып қайтеді тентіремей,—

дейді ол.

Қазақ халқының көпшілігі кедей болу себебі, оның еңбекті сүймегендігінен емес, жалқаулығынан емес; кедей болуының себебі: біріншіден, ол кездегі ауылдың өндіріс күшінің әлсіздігінен болса, екінші жағынан, әрі өз байла-

рының, әрі орыс помещиктері мен капиталистерінің екі жақты қанауына түскендіктен:

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып,
Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсен қағып.
Жас балаға от та жоқ тұрған маздап,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап,
Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын,
Бір жағынан қысқанда жел де азынап.
Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейді тұрсын күйі?
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
Ол да қылған кедейге үлкен сыйы.
Қар жауса да тонбайды бай баласы,
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты.
Ағып жүріп ойнатар көзден жасы.

Бұл — қазақ жалшыларының біреуінің ғана басындағы хал емес, барлық қазақ байларының жалшылығында жүретін, барлық қазақ жалшыларының халі. Қазақ жалшыларының мұндай ауыр халін Абай көлденең тұрып қана сипаттамайды, соларға жаны ашып, халдерін қайғыра сипаттайды. Бірақ Абайдың ол жалшыларға, сондай халден қайткенде де құтылу үшін сілтер айқын жолы жоқ. Еңбексіз “пысықтарға” Абай:

Еңбек қылсаң ерінбей,
Тояды қарның тіленбей,—

деген ақыл айтса, байдың есігінде, қоршылықта жүрген жалшыларға оны айта алмайды. Ерінбей еңбек еткенмен, өте нашар халде отырған қазақ жалшыларына сол халден қайтсе арылудың айласын тауып бере алмаған Абай:

Алса да аяншақтау кедей сорлы,
Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны.
Жас бала, кемпір-шалын тентіретпей.
Бір қыс сақта, тас болма сен де о ғұрлы!

деп байға жалынады.

Абай бір мәселені былай деп өте дұрыс қояды: “Әрбір байлық іздеген,— дейді ол,— малым көп болса, өзім де, балаларым да малды болса екен дейді. Ол мал көбейсе, малшыларға бақтырмақ. Егер де қыстауы тарлық қылса, арызы жеткендік, сыйы өткендік, байлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ. Ол қыстауынан айрылған және біреуге тиіспек, я

болмаса, орынсыздығынан елден кетпек. Әрбір қазақтың ойы осы.

Осылар біріне-бірі достық ойлай ма? “Кедей көп болса, ақысы кем болар еді, малдан айрылғандар көбейсе, қыстауы босар еді” деп, мен “ананы кедей болса екен” деп, ол мені “кедей болса екен” деп, әуелде ішімізден қас сағындық. Әрі-беріден соң сыртымызға шықты: жауластық, дауластық, партияластық, осындай қастарға сөзім өтімді болсын деп қызметке, болыстыққа, билікке таластық”.

Тамаша айтқан сөз. Жеке шаруа үстем болған антагонистік қоғамның, ол қоғамның ішіндегі қанаушы таптың ой-пікірі ғажап дәл берілген. Бірақ Абайдың бір жетімсіздігі — осындай ой-пікір, осындай мінез қазақта ғана бар деп ұғады. Басқа елдердің тіршілігін жете білмеген Абай осындай мінез-құлық тек қазаққа ғана тән дегендей қылады.

Еңбексіз күн көретін жеке шаруа иелерін Абай бір бояумен ғана суреттемейді. Оларды үш жүйеге бөледі.

Бірінші.

Мал жияды мақтанын білдірмекке,
Көзге шұқып малменен күйдірмекке,
Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке,—

деп сыпаттайтын “мал құмар, мақтан құмар, адамды дос көрмей, малды дос көретіндер”. Бұларға Абайдың қай көзбен қарағаны “өзі шошқа” деген сөзден анық аңғарылады.

Екінші. “Шын момын бай” Абайдың ойынша, ол “ырыс баққан дау бакпас” деген мақалмен боламын деп, бергенімен жаға алмай, жарымын беріп, жарымын тыныштықпен баға алмай, ұры, залым, қуларға жемтік боп жүргендер. “Шын момын байларды алмасаң,— дейді Абай бұл жүйелі адамдар туралы,— соның тілеуін тілемесең болмайды. Сонан басқаны таба алмадың”. Бұл сөзіне қарағанда Абай аты байға, байлыққа қарсы емес, біреуге зорлық қылатын байға қарсы. Зорлықсыз, біреудің еңбегін қанамай ешкім де байи алмайтынын бұл арада қайталамай-ақ қояйық.

Үшінші. Абай тілімен айтқанда, “пысықтар”. Осы мәселеге кеңірек тоқтағымыз келеді. Себебі: Абайдың өлеңдерінде де, прозамен жазылған нақыл сөздерінде де осылардың аттары көп аталады.

“Пысықтың” кім екенін Абай былайша баяндайды:

Еңбегі жоқ еркесіп,
Бір шалақпен серкесіп,
Пысық деген ант шықты.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып.
Жүз құбылған салт шықты.
Пысық кім деп сұрасан,
Қалаға шапса дем алмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай,
Сыбырдан басқа сыры жоқ,
Шаруаға қыры жоқ,
Өтірік, өсек, мақтанға
Ағып тұрса бейне су.

Бұлар:

Атым шығып жүрсін деп,
Берекеге қас болса,
Желіктірген айтаққа
Арақ ішпей мас болса,—

не істейді? Істейтіні:

қабаған итше арсылдап шыға келер,
“Мен қапсам бір жерінді бөксерем”,—

деп.

Олардың қабатындары кімдер? Әрине, иесі кімге айтақтап қосса, солар. Сондықтан да:

Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып.

Осы “еңбегі жоқ, еркесіп” жүретін, біреудің айтағына еріп, әркімді бір қабатын “пысыққа” үрсумен қатар, Абай оның осындай халге не себепті түсуінің сырын былайша ашады:

Еңбек жоқ, hareket жоқ, қазақ кедей,
Тамақ аңдып қайтеді тентіремей.
“Ет пен қымыз сықылды ас жоқ” дейді,
Ол немене жоқтықтың әсері емей?
Ет, қымыз тамақ болса әркімге арзан,
Тәтті, дәмді іздер ең одан да арман.
Өз пұлыңмен халің жоқ күнде тояр,
Құлдық ұрып асайсың асы бардан.
Өз үйіңнен тоярға қолың қысқа,
Ас берер ауыл іздеп жүрсін босқа,
Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген,
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа.

¹ “Антұрған” деген мағынада.

Міне, қайдан кеп шығады шындық. Тамақ, екінші сөзбен айтқанда, дәулет, байлық кімде болса, күш соның қолында. Тамағы жоққа тамағы барлар тамағын есіркеп бермейді, сол берген тамағы арқылы “дереу бір жұмысына жұмсау үшін” береді, “Өз пұлымен күнде тоятын халі жоқ”, “асы барларға күлдық ұрып” “тамағын асырайтын” “пысықтардың” “ит” болып “айтаққа” шабатын себебі осында.

Ел қыдырып, ас ішіп,
Еркек арын сатады,
Бала шаға, ұрғашы,
Үйде жарап қатады,—

деп Абай ол “пысықтардың” үй ішінің де күн көрісі нашар екенін айтады.

Бұл хал “пысықтың” ғана трагедиясы емес, сол кездегі барлық замандастарының трагедиясы деп ойлаған Абай былай дейді:

Жас өспірім замандас қапа қылды,
Сабыр, ар жоқ, аял жоқ, ілді-жұлды,
Тұрлау қылып еш нәрсе басқара алмай,
Сенімі жоқ серменде өңкей жынды.
Жамандық, жақсылықпен оған бір бәс,
Дін ісін, құдай ісін айыра алмас,
Арын сатып, ант ұрып іздегені —
Бір семіз ат, аяғы бір табак ас.
Тұрлаусыздың қолынан не келеді?
Ынтасыз қайтіп өнер үйренеді?
Еңбегі жоқ, еппенен мал табам деп,
Сендіре алмай, сене алмай сенделеді.
Онда оны алдайды, мұнда мұны,
Жанын берсе, табылмас сөздің шыны.
Алты жақсы, жүз жылқы болған басы,
Бір семіз ат болады оның құны.

Тағы бір өлеңінде:

Заман ақыр жастары,
Косылмас ешбір бастары,
Бір-біріне қастыққа
Койнына тыққан тастары.
Саудасы — ар мен иманы.
Қайрат жоқ бойын тыйғалы.
Еңбекпен етті ауыртпай,
Құр тілменен жиғаны,—

деп әлгі пікірін қайталайды. Замандастары туралы осындай пікірді көп өлеңіне өзек етіп, айыптаушы күшке айналдырады.

Абайдың өлеңдеріне сенсең, өзі мен замандастарының “ар, иманын саудаға салуына”, “еңбекпен етін ауыртпай,

күр тілмен мал жинауына”, “қу тілмен қулық саууына”, “терің сатпай, телміріп көзін сатуына” олар ғана айыпты емес, заман айыпты.

Ол:

Әркімді заман сүйремең,
Заманды қай жан билемең,
Заманға жаман күйлемек.
Заманы оны илемек,—

дейді. Бұл қандай заман?

Бұл — жоғарыда В. И. Ленин сипаттаған 1861—1905 жылдың арасындағы заман. Бірақ осы заманның — Россияда капитализм оты тұтанып, арты қалың өртке айналған заман екенін, сол өрттің үшқыны қазақ даласы сияқты отар елдерге де кеп түскенін, қоғам тіршілігіндегі қанау-қаналудың, содан туған әділетсіздіктің, азаптың, қайғы-зардың бәрі сол өрттен екенін Абай ақындық жанымен сезсе де, оның шын мәнін жыға түсінбеді.

Абай заманының экономикалық жағдайын, ол жағдайды Абайдың қалай түсінуін осымен доғарып, енді сол заманның саяси халіне тоқтайық.

Абайдың шығармаларында көп кездесетін кейіпкерлер — болыс, старшын, би. Абай бұларға өшіге, жауласа, қаламын рақымсыз түйрей жазады. Осылар кімдер?

Бұл сұраудың жауабын жоғарыдағы бір сөзінде жер құмар, мал құмар, жалшы құмар байлар туралы Абай айта кеп, “жауластық, дауластық, партияластық, осындай тұстарда, сөзім өтімді болсын деп қызметке, болыстыққа, билікке таластық” деген.

Абайдың бұл сөзінен қазақ байларының әкімдікке таласуы — саяси үстемдікке таласуы екендігі айқын көрініп тұр.

Сондай үстемдікке қазақ байлары қалай таласатын еді және оларды патша өкіметі қалай қолдаушы еді?

1868 жылдың заңы бойынша, қазақ елінде округке бөліну системасы жойылып, оның орнына қазақ елі губернияларға, уездерге, болыстарға, старшындарға бөлінді. Бұларды басқаратын әкімдердің ішінде тек болыстық әкімдер мен старшындық әкімдер ғана халықтың дауыс беруімен сайлануға тиісті де, өзгелері жоғарыдан тағайындалатын.

Абайдың:

Орыс айтты: өзіне ерік берем деп,
“Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем” деп,

Бұзылмаса, оған ел түзелген жок,
Ұлық жүр: бұл ісінді кек көрем деп,—

деуі осыдан. Абайдың “сайлау елді бұзуға себеп болады” деген сөзіне қосылуға болады да, ол бұзылуды “ұлық кек көрді”, ұнатпады деуіне қосылуға болмайды, себебі — оның “ұлық” деп отырғаны: орыстан ғана тағайындалатын уездік, я губерниялық әкімдер. Одан әрі барсақ, жалпы патша өкіметі. Шынында, патша өкіметі, оның қазақ аулын басқарып отырған губерниялық және уездік әкімдері, қазақ аулының әкімдері — старшындарды, билерді, болыстарды сайлағанда, сайлау туралы шығарған заңын дұрыс жүргізді ме?

Бұл сұрауға жауап берерден бұрын, патша өкіметінің осы сайлауды қандай мақсатқа пайдаланғанына тоқталайық.

Патша өкіметінің, әсіресе капитализм дәуірлеген кездегі патша өкіметінің, ұлт пен ұлтты араздастырып ұстау саясатын қолданғаны, әр ұлттың өз ішін алалықта ұстау саясатын қолданғаны баршаға мәлім. Рулық жүйеге бөлінген қазақтың “алтыбақан ала ауыздығы” бұрынғыдан да күшейе түсті.

1868 жылдың заңынан кейін шыққан болыстық сайлауларда губерниялық, уездік әкімдердің пара алуы шектен асты. Олар параны жасырып алмай, көзге көрсетіп алатын болды және параны кім көп берсе, қайткенде де ретін тауып соны сайлады. Ол кездің сайлауы үш жылда бір қайталайды, губерния мен уезден де сайлау өткізуге келетін ұлықтар, бұл сайлауда параны көп бергенді сайласа, келесі сайлауда одан артық беретіндер табылса, соны сайлап кетті. Қысқасы, сайлаушының сүйейтіні — параны мол бергендер. Абайдың:

Бірде оны жарылғап, бірде мұны,
Куды ұнатты-ау Семейдің бұл қаласы,—

дейтін себебі де осында.

Өзге байлардан үстем болу мақсатымен болыс болуға тырысқан байлар, сайлауға дауыс беретін атқа мінерлерді қайткенде өз кісім ғып алам деп, малын шашып басы қатса; оның сол мал шашуы атқа мінерлердің де басын аз қатырмайды. Атқа мінерге алым керек. Кім алым берсе, ол — соның кісісі. Дауысты сатып алу ашық саудаға түскен соң, қай атқа мінердің кімге сатылса да еркі. Сондықтан бір рудағы атқа мінерлердің қайсысы кімге сатылғысы келсе соған кетеді. Бір ауылда екі атқа мінер

болса, екеуі екі жаққа сатылуы мүмкін, болмаса аға мен іні, әке мен бала екі жаққа сатылуы мүмкін. Мүмкін ғана емес, шыны да солай болған. Әкесі сайлауға таласушылардың бір жағын, баласы екінші жағын жақтап кеткенді өзіміздің де көзіміз көрді.

Әке мен бала, аға мен іні, тұқымдас, рулас атқа мінерлердің екі партияны жақтауы аяқсыз қалмайтын. Бұл жақтаудың арты бір ауылдың екі бөлініп қонуына, бір ағайынды екі адамның екі ауылға бөлінуіне, әкенің аулынан баласының көшіп кетуіне себеп болды. Олар кей кезде іргелерін бөлектеумен ғана қанағаттанып қалған жоқ. Осы араздықтан бірінің-бірі малын барымталау, қонысын тартып алу, жанжалдасу, төбелесу, кісі өлу, өтірік жаламен де, шын қылмысымен де абақтыға жаптыру, жер аударту, берген қыздарын қайтып алу, қыз-келіншектерін ұрласу... Абайдың заманында қазақ елінің дертіне айналып кеткен. Осы халдің бәрі де Абайдың шығармаларынан кең орын алады.

Болды да партия,
Ел іші жарылды,—

деуі,

Алыс, жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып,—

деуі заман шындығы екені аян.

Заманның саяси-экономикалық халінен қазақ аулында пайда болған осындай мінезді адамдардың бәріне Абай “пысық” деген ат қойып; олар туралы пікірін былай қорытады:

Мал мен бақтың дұшпаны,
Кеселді пысық көбейді.
Күшік иттей үріп жүр,
Кісіден кеммін демейді...
Қызмет қылған кісісін
Құрытуға таяйды.
Қылып жүрген өнері,
Харекеті — әрекет,
Өзі оңбаған антұрған,
Кімге ойлайды берекет?
Кімді ұялып аяйды?
Расы жоқ сөзінің,
Ырысы жоқ өзінің,
Өңкей жалған мақтанмен,
Шынның бетін бояйды.
Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ,

Абайлаңыз, байқаңыз
Елдің жайы солай-ды.

Ондай пысықтардың не көздейтінін Абай:

Ар мен ұят ойламай тәнін асырап,
Ертені жоқ бүгінге болған құмар,—

деп түйеді де, өзінің замандастары туралы мынадай зілді қорытынды жасайды:

Дос, жарың, ағайының бәрі екіұшты,
Сол себепті досыңнан дұшпан күшті.
Сүйсе жалған, сүймесе аямаған,
Бұл не деген заманға ісім түсті!

“Пысықтарды” сатып алып болыс, би я старшын болатындар ақшаны желге шашпаған. Есеппен шашқан: сайлау өтісімен, келесі сайлауға шейін олар өткен сайлауда шығарған ақшасын “елден” жиюмен және еселеп жиюмен шұғылданады. “Елден” деген сөзді тырнақшаның ішіне алатын себебіміз: әкімдерге шығын төлейтіндер жалпы ел емес, оның ішінде момындар ғана. Келесі сайлауда қарсы шығар деп қауіптенетін “пысықтар” мен байларға әкімдер тимейді. Абайдың тұрғыласы Шортанбай ақынның қазақ кедейін:

Аш-жалаңаш бейнетпен,
Жүдеп, арып талады.
Бір ешкісі бар болса,
“Шығын” деп тілмаш алады.
Ол “шығынын” бермесе,
Төбесін тілмаш ояды.
Кедейге салып шығынды,
Араны бидің тояды.
Қағаздатып бұзауын
Ноғайына¹ қояды,
Кедей қайтіп күн көрер:
Борышқа белден батады,
Жалғыз сиырын сатады,—

деп сипаттауы сондықтан. Абайдың өзі де ол әкімдерді “қазақты жеген қайратты ер” деп кекетеді.

Абай заманындағы ауылда таласпай сайланатын әкім жоқ, парасыз талас жоқ. Паралы таласта бай, әсіресе ақшалы бай жеңеді. Бірақ осы жеңіп әкім болғандардың қандай екенін айқын көрсету үшін Абайдың “Болыс болдым, мінекей” деген сатирасына ерекше тоқталған жөн,

¹ “Саудагеріне” деген мағынада. (С. М.)

өйткені ол “пысықтар” мен “атқа мінерлердің” қай тұрпаттағы адам екендігін айна қатесіз көрсетеді:

Болыс болдым, мінекей,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап.
Сөйтсе-дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап,—

деп өкінеді. Неге олай өкінетінін ол болыстың өзі былайша баяндайды:

Кәкір-шүкір, көр-жерді.
Пайда көріп ептеймін,
Мынау арам, тентек деп,
Еш кісіні теппеймін.
Өзімдік бол деп ел жиып,
Бұзақының бүлігін
“Жаксы ақыл” деп “құп” деймін...

Ел басқару тәртібі осындай болған соң, болыс өзінің келешегіне сенбеуін былайша баяндайды:

Қайтіп көмек болады,
Ант ұрған өңкей ұры-қар?
Көргенім әлгі, ойлашы,—
Ұят, намыс, қалды ма ар?
Енді сайлау болғанда,
Түсе ме деп тағы шар?!
Бұл күніме бір күні
Боламын ғой деймін зар.

Осындай қауіпке түскен болыс:

Ел жайылды, жетпей ме
Оязға да бір хабар?
“Тағы бүйтіп кеттің” деп,
Қозғау салар, қолға алар.
Қатты қысым қылған соң,
Басым сотқа айналар,
Кірлі болып түскен соң.
Көрген күнім не болар,—

деп үрейленеді. Өзіне де, еліне де сенбейтін, ел басқарудың өнерін білмейтін мұндай болыстардың, өзінен үлкен ұлықтың алдында өзін қалай ұстайтынын Абай сол болыстың өз аузымен былайша сипаттайды:

Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап...
Жай жүргенде, бір күні
Атшабар келді лепілдеп,

“Ояз шықты. Сыяз бар”,
“Ылау” деп, “үй” деп дікілдеп,
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті лүпілдеп,
Тың тұяқ кезім, сөйтсе де.
Қарбандадым өкімдеп.
“Ат жарамды, үй жақсы
Болсын, бәрін күтін” деп,
Қайраттанып халқыма,
Старшын, биді жиғыздым,
“Береке қыл” деп, “бекін” деп,
Сөз айтып жүрмін күпілдеп:
“Құдай қосса жұртымның
Ақтармын осы жол сүтін” деп.

Ояз келер деп осылай сасқан болыс, ояз келгенде
қандай халде болғанын мына сөздерімен көрсетеді:

Күн батқанша шабамын,
Әрлі-берлі далпылдап,
Етек кеткен жайылып
Ат көтіне жалпылдап.
Оязға жетсін деген боп.
Боқтап та жүрмін барқылдап,
Кейбіреуге таяғым,
Тиіп те кетті бартылдап,
Пысықтың көбі бұғып жүр,
Беттесе алмай шаңқылдап.
Ашылып омырау күн ыстық,
Қойын кетті алқылдап.

Осынша үрейленген болыстың оязға жолыққанда не
бітіретіні оның мына сөзінен көрінеді:

Оңашада оязға.
Мақтамаймын елімді,
Өз еліме айтамын
“Бергенім жоқ,— деп,— белімді”.
Мақтанамын кісімсіп,
Оязға сөзім сенімді.

Ел басқару әдісін де, өзінен жоғарғы әкімге жағыну
әдісін де білмеген мұндай болыстардың келетін
қорытындысы:

Ақыл айтар туғандар,
Бұл сөзімді ойландар,
Каталашқа көбейді,
Сөгіс естіп тозды ажар,
Мынау елді ұстарлық
Кісі емеспін, кел, құтқар!

Бұндай қорытындыға келетіндер болыс атаулының бәрі
емес. Олардың ішінде елді катал ұстау арқылы

бүктырудың, жоғарғы әкімдерге жағыну арқылы панасында болудың неше түрлі айлсын білетіндер де аз болмаған. Қазақтың әр руынан табылатын “40 жыл болыс болғандар” немесе “болыстығы атадан балаға көшкендер” Абай сипаттаған болыстан басқа сипаттағылар. Олар да Абайға мәлім.

Абай осының екеуін де ұнатпайды. Ояздың алдында қадірі жоқ болысты ол жоғарыда мысалға алған “Болыс болдым, мінекей” деген өлеңінде сықақтаса, оязға жағымды болыс туралы былай дейді:

Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға,
Шелтірейтіп орысың¹
Шенді шекпен жапқанға...
Оқалы тон тола ма
Ар-ұятын сатқанға?
Қуанарлық қыз емес.
Жылтырауық таққанға...
Осы да есеп бола ма,
Ар, абұйыр тапқанға?
Миың болса, жолама
Бос желігіп шапқанға...
Жайы мәлім шошқаның,
Түрткенінен жасқанба!

Бұндайларды “ар-ұятын сатқан... шошқа” деп неге атайтындығын Абай насихат сөздерінде былайша толықтырады. “Ол болыс болғандар, өзі болыстыққа қулық, арамдықпен жеткен соң момынды қадірлемейді, өзіндей арам қуларды қадірлейді.

Осы күнде қазақта “ісі білмес, кісі білер” деген мақал шықты. Оның мәнісі: ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісінің амалшы, айлалығынан жетерсің деген сөз”.

Өз тұсындағы болыс атаулының бәріне наразылығын біз Абайдың барлық шығармаларынан да айқын көреміз. Ол бір шығармасында:

Елі жөнді болыстар,
Мақтанып жүр таркылдап,—

дегенмен, осы пікірін өзге шығармаларының ешбіреуінде қайталамайды. Оның барлық шығармаларында қайталайтыны күштілері сөз айтқанда, бас изеп шыбындайтын, ар ұяттан безген, әділдікке қадам баспай, ұры-қарымен табақтас болып, жөнсіздікті жөн көрген болыстар.

¹ Орыс — ұлық мағынасында.

Өз заманындағы жалпы өкімет билеу системасын, яғни патша өкіметін өзгерту керек деген пікірге келе қоймаған Абайдың “алыс-жақын қазақтың бәрін көргенде”, барлық жерде кездестірген қиянатшыл әкімдерден ауылды құтқаруға ұсынатын жолы қайсы?

Бұл сұраудың жауабын Абайдың өзіне айтқызып көрейік. Ауыл әкімдерінің, яғни старшын, би, болыстардың елді рақымсыз жәбірлеуін баяндай кеп, Абай былай дейді: “Осы қазақ халқы осылай жылдан-жылға төмендеп, бұзықшылық та тарап бара жатқан соң, менің ойыма келеді:

Қазақтың болыс сайлаймын деген кісісі, пәлен дәрежелі, орысша образование алған кісі болсын. Егер де орталарында ондай кісі жоқ болса яки бар болса, жоғарғы ұлықтың атауымен назначением болады десе, бұл халыққа пайдалы болар ма еді деймін. Оның себебі, ол қызмет құмар қазақ балаларына оқу-білім алуға о да пайдалы іс; екінші, атаумен болған болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлыққа міндетті болар еді. Атаумен сайлау қылғанда, тергеу мен сұрауының барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлкім жоғалар еді”.

Орысша образованиесі бар адамды болыстық әкім сайлаудан, егер ел сайламаса, назначением тағайындаудан Абайдың екі мақсаты барлығын көріп отырмыз: біреуі — орысша оқыған адамнан әділдік күту, екінші — оны көріп, өзге қазақ балалары да орысша оқыр еді деп дәмелену. Абайдың осы ойларын біраз талқылап көрейік.

Бірінші, орысша оқыған кісі сайлансын, я тағайындалсын деген пікірді Абай неге айтады? Оның айтатын себебі: Абай заманында болыстыққа таласып сайланатын қазақтардың жүзден тоқсан тоғызы орысша сауатсыз десек қателеспейміз. Олардың көпшілігі сауат түгіл, орыстың тілін де білмейді.

Ол кездің заң-законы орыс тілінде ғана жазылады. Кеңсе жұмыстары орыс тілінде ғана жүреді. Орыс тілін білмейтін, орысша хат танымайтын болыс жоғарыдан келген бұйрық-жарлықты өзі де түсінбейді, басқарып отырған еліне де түсіндіре алмайды. Ел мен өкіметтің арасындағы дәнекер сияқты болыстың мұндай халде болуы шыдарлық қылық емес. Тілмаш арқылы ұлықпен сөйлесуде мән шамалы, өйткені екі жақ та құр нобайын түсінгенмен, шын мәнін аңғармайтын. Сондықтан да ұлыққа жағу үшін болыстар әйтеуір үкімет көріне ілікпеуді көздеп, өз еліне әнгір таяқ ойнатуды ғана білетін. Абайдың орысша оқыған кісі болыс болсын дейтін бір себебі осы.

Екінші, Абайдың ұғымында:

Біреуден біреу артылса,
Өнер өлшеніп тартылса.
Оқыған, білген — білген-ақ.
Надан — надан-ақ сан қылса,
Оқыған білер әр сөзді,
Надандай болмас ақ көзді,
Надан жөндіге жөн келмей,
Білер қайдағы шәргезді.

Абайдың бұл арада “оқыған” деп отырғаны мұсылманша оқыған емес, орысша оқыған адам; олай дейтін себебіміз: Абайдың түсінуінде “хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да, бәрі де орыста тұр”. Бұл мәселеге Абайдың ағартушылық пікірін талқылағанда толық тоқтаймыз. Бұл арада айтайын дегеніміз: Абай мұсылманша оқуды дін үшін ғана қажет деп ұғады, дүниеде жақсы тіршілік жасауға керекті оқу — орыс оқуы деп біледі. Оның ойынша, орысша оқыған кісінің сана-сезімі жоғары болады, олай болса, орысша оқығандардан сайланған болыстар сауатсыз надан болыстардай қиянаттылыққа бармайды.

Үшінші, орыста мемлекеттік тәртіп бар екенін көрген Абай, егер орысша оқыған қазақ болыс сайланса, сондай тәртіп қазақ арасында да орнар еді деп үміттенеді. Оның: “Егер мұндай болыстар сайланса, ”өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлкім жоғалар еді”, — деуі де сондықтан. Абайдың: “Ондай болыстар халыққа міндетті болмас еді, ұлыққа міндетті болар еді”, — деуінен, орысша оқығандардан сайланған болыстар халық қамын ойламай, ұлыққа ғана жақсын деген мағына шықпайды. Оның бұл арада “халық” деп отырғаны — еңбегімен күн көріп жүрген момындар емес, еңбексіз күн көретін, әрі момындарды жеу, әрі байларды жалынышты қылу қолынан келетін “пысықтар”. Егер орысша оқыған кісіні Абай ұсынған жолмен, жоғарғы ұлықтар сайлаусыз, назначенимен тағайындаса, ондайлар “пысықтарға” тәуелді болмайды да, олардың ырқына жүрмейді. Сөйтіп олардың елге көрсететін қиянатын тежейді.

Төртінші, Абайдың ұғымында, өкімет басындағы адам өз елінің жетекшісі ғана емес, өктемшісі де. Абай өкімет басындағы адамның қолындағы өкімін қиянатқа жұмсалуына қарсы да, жақсылыққа жұмсауына қарсы емес. “Қазаққа ақыл берем, түзетем деп қам жеген адамға, — дейді Абай, — екі түрлі нәрсе керек; бірінші — зор әкім болу. Ол әкім үлкендерін қорқытып, жас балаларын еріксіз қолдарынан алып медреселерге беріп, бірін ол жолға, бірін

бұл жолға салып, дүниеде есепсіз көп жолдар бар, сол әрбір жолда бір медресе¹ бар, соларға тоздырып, бірін "сен бұл жолды үйрен, сен бұл жолды үйрен" деп жолға салып, мұндағы халыққа шығынын төлетіп жіберсе, хәттә қыздарды да ең болмаса мұсылман ғылымына жіберіп, жақсы дін танырлық қып үйретсе, сол жастар жетіліп, бұл аталары қартайып сөзден қалғанда, түзелсе болар еді".

Қазаққа орыс білімін берудегі Абайдың мақсаты қазақты орыспен мәдениет мәселесінде ғана теңестіру емес, саяси және хұқұқ (право) жағынан да теңестіру. Орыстан тағайындалатын жоғарғы ұлықтарға қазақтың оқымаған надан болыстарының не үрейленіп жолай алмай-тынын, не ондайлардың ұлықтар шенді шекпен жауып, арқасына қаққанына мәз болатынын Абай қатты сөгеді. Өзінен зор ұлықтың алдында кісілік бейнесін жоғалтып жалпақтайтын болыстар туралы Абай тағы да былай дейді:

"Жорғалықпен (жоғарғы ұлықтың) көңілін алсам екен деген (қазақтан болыс сайланған) надан, әке-шешесін, ағайын-жұртын, дінін, адамшылығын (ұлық) жауырынан бір қаққанға сатады... Орыстың ғылымы, өнері — дүниенің кілті... Бірақ, осы күнде орыс ғылымын баласына үйреткен жандар, соның қаруымен тағы қазақты андысам екен дейді. Жоқ, ондай ниет керек емес, малды қалай адал еңбек қылғанда табады екен, соны үйретейін, мені көріп жаңа үйренушілер көбейсе, ұлықсыған орыстардың (чиновниктерін айтады.— С. М.) жұртқа бірдей зақүні болмаса, зақүнсіз зорлығына көнбес едік. Қазаққа күзетші болайын деп, біз де ел болып, жұрт білгенді біліп, жұрт болудың қамын жейік деп; ниеттеніп үйрену керек".

"Балана қатын әперме,— дейді Абай замандас қазақтарына,— енші берме, барынды салсаң да, балаңа орыстың ғылымын үйрет".

Осы арада Абайдың: "Осы күні, орыс ғылымын баласына үйреткен жандар, соның қаруымен тағы қазақты андысым екен дейді" деген пікіріне біраз тоқталып, оны әбден толықтыра түсу үшін Абайдың өлендеріне жүгінейік.

Интернатта оқып жүр,
Талай қазақ баласы,
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы...
Орыс тілі, жазуы

¹ Абайдың "медресе" деп отырғаны орысша мектеп екендігі пікірінен айқын көрініп тұр. (С. М.)

Білсем деген таласы.
Прошение жазуға
Тырысар, келсе шамасы.
Ынсапсызға не керек,
Істің ақ пен қарасы,
Нан таппаймыз демейді,
Бүлінсе елдің арасы...
Аз білгенің көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер панасы?
Орыс теріс айтпайды,
Жаман бол деп оларды,
Қаны бұзық өзі ойлар,
Қу менен сұм боларды,
Орыста қалар жаласы,
Бұл іске кім виноват?
Я Семейдің қаласы?
Я қазақтың аласы?

Абайдың байқауынша, “бұл іске Семейдің қаласы да, қазақтың аласы да виноват”. Семей қаласының “виноват” болатын себебі: бірде оны, бірде мұны жақтап, қуды ұнатады; екінші сөзбен айтқанда, ел арасына іріткі сап, бірімен-бірін жауластыратын Семейдегі уездік, губерниялық ұлықтардың өздері. Сол ұлықтар араздастырған ауылдардың байлары мен “пысықтары” бірінің үстінен бірі өтірікті-шынды арыздарды жаудырады. Оған әлгі “интернатта оқып жүрген”, “прошение жазуға тырысатын” қазақ жастары жәрдемдеседі. оларды “прошениюге” “қаны бұзық сұм-сұрқия болуға” баулитын Семейдің әкімдері ғана емес, “ата-анасы мен ағайын-туғаны да бір жағынан бұзады”.

Бұл сияқты ел қамы үшін емес, өз қамы үшін, елді бірлестіру үшін емес, араздастыру үшін оқитын, ойында “я тілмаш, я адвокат болу” жүрген қазақ балаларына Абай қарсы. Бірақ бұлардың “қаны бұзық сұм-сұрқия болуына” орыстың оқуы айыпты емес, өскен ортасы, сол ортаның бұзық мінезін қабылдаған өздері айыпты. Абай оларға:

Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,—

деп ұрсады. Абай оларға ұрсумен ғана қанағаттанбайды. Ол:

Ақылы кімнің бар болса,
Демес мұны тілі ащы.
Айтыңызшы, болсаңыз
Здравомыслящий!
Ақыл айтпай ма ағасы?—

деп ақыл айта бастайды. Оның жастарға ең алдымен айтатын ақылы — талапты болу. Ол:

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге,—

дейді де, осы “талап қыл” деген сөзін, насихат сөздерінде кеңейтіп былай дейді: “Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар, оларды білмей іздегенмен табылмас. Әуелі ғылым-білім табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемеске керек. Оның себебі: білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектің өзін дәулет білсең және әрбір білмегенінді білген уақытта көңілде бір рақат хұзур хасил¹ болды. Сол рақат білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда қылды. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көңіл ұғып, анық сөз суретімен ішке жайғастырып алады”.

“Егер дін көңілің өзге нәрседен болса, білім-ғылымды бір-ақ соған себеп қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліңнің мейірімі, асырап алған шешенің мейірімі секілді болады; бастапқыдай болғанда, тапқан шешенің мейірімі секілді болады. Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі”.

Ғылым іздеудің жолы — жарыстың жолы деп ойлаған Абай, ғылымға жарысушыларға мынадай ақыл айтады: “Білмек үшін үйренбек керек, бақасқа (жарысқа деген мағынала.— С. М.) бола үйренбе, азырақ бақас көңілді пысықтандырмақ үшін залалды емес, көбірек бақас адамды түземек түгіл, бұзады. Оның себебі: әрбір бақасшыл адам хакты (шындықты.— С. М.) шығармақ үшін ғана бақас қылмайды, жеңбек үшін бақас қылады. Ондай бақас хүсідшілікті зорайтады, адамшылықты зорайтпайды, бәлкім, азайтады”.

Үлгісіз, жетектеушісіз, құрғақ талаппен адамның ғылымды меңгере алмайтынын Абай жақсы біледі. Сондықтан ол қазақтың оқуға талабы бар жастарына:

Ғалым болмай немене,
Балалықты жеңсеңіз.
Болмасаң да ұқсап бақ,

¹ Тыныштық, рақатшылық.

Бір ғалымды көрсеніз.
“Ондай болмақ қайда” деп
Айтпа, ғылым сүйсеніз,
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз,—

деген ақыл айтады. Тіршіліктің рақатына қажетті ғылым Европада, әсіресе орыста деп ұққан Абай оларды “дін ұстазымыз емес, дүние басшымыз” деп есептейді де, оларға “хакімдер” деген ат қойып былай дейді: “Бұл хакімдер ұйқы-тыныштық, әуес-қызықтың бәрін қойып, адам баласына пайдалы істер қылмақта, яғни электрді тауып, аспаннан жайды бұрып алып, дүниенің бір шетінен қазір жауап алып тұрып, от пен суға қайласын тауып, мың адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып тұрғандығы, оның бер жағында, адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі, баршасы нефығлық (пайдасы.— С. М.) болған соң, біздің оларға міндеттілігімізде дау жоқ”.

Орысша оқыған қазақ жастарына Абай осы “хакімдердей” ғалым бол дегенді ұсынады. Ол:

Военный қызмет іздеме.
Оқалы киім киюге,
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге,—

деп, сыртын жылтыратумен мәз болып, іші халыққа жат болудан:

Қызмет қылма оязға.
Жанбай жатып сөруге.
Қалай сабыр қыласың,
Жазықсыз күнде сөруге?—

деп тілмаштыққа құмартудан қазақтың орысша оқыған жастарын сақтандырады. Оның айтар ақылы:

Алыс та болса, іздеп тап
Кореннойға кіруге.

Бұл — Абайдың оқығандарға тілмаш сияқты қосаққа ерген “жандайшап” болма, түпке жегілетін, екінші сөзбен айтқанда, біреудің жүгін сүйресетін емес, жүкті өзін сүйрейтін бол деген ақылы.

“Кореннойға” жегіл дегенде, Абайдың ұсынатын қызметі екеу.

Бірінші:

Я байларға қызмет қыл,
Ерінбей, шауып желуге;
Адал жүріп, адал тұр,

Счетың тура келуге
Жаныңа жакса, соңынан
Жалқауланба еруге.
Қисық болса, закон бар
Судьяға беруге.

Екінші:

Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямотой,
Жеңіл көрме, бек керек
Оған да ғылым, оған да ой.

Екеуі де ашық пікір: “байларға қызмет қыл” дейтін себебі: завод, фабрика, сауда солардың қолында, байлық соларда, сондықтан кәсіп қып мал табам деген кісі оларға соқпай кете алмайды. “Байға қызмет қылғысы” келмеген адамға Абайдың:

Я өз бетіңмен тәуекел,
Занимайся прямотой,—

деген ақыл бергенде айтып отырғаны:

Егінің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде.

Яғни егіннен қалай мол өнім алудың, сауданы қалай ұтымды жүргізудің амалын білсең, байға қызмет қылмай-ақ, өз бетіңмен өнерлі шаруа жасап алуың мүмкін.

Абайдың қорытынды ақылы:

Бір ғылымнан басқаның
Кеселі көп асқанға.

Олай болса:

Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.

“Дүние де, мал да өзінен табылатын” осы ғылымды Абаймен замандас қазақтардан ізденетіндер кімдер?

Бұл сұраудың жауабын да Абайдың өзіне бергізейік.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап.
Мақтан қуған мал құмар нені ұға алсын,
Шақпаса мыңнан біреу талғап-талғап.

Мал жиып арамдықпен ұрлап-қарлап,
“Қусың” десе қуанып жүр алшандап.
Қақса-соқса бір пайда түсе ме деп,

Елдің байын еліртіп “жау мұндалап”.

Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап,
Бұларды керек қылмас ешкім қалап,
Терең ой, терең ғылым іздемейді,
Өтірік пен өсекті жүндей сабап.

Бұлар Абайдың тілімен айтқанда, қазақтың:

Еңбегі жоқ еркесіп,
Бір шолақпен серкесіп...
Қызмет қылып мал таппай,
Ғылым оқып ой таппай...
Ел қыдырып, ас ішіп,

арын сататын “пысықтары”, Абайдың ойынша, бұлардың ішінен “мыннан бірі болмаса”, “оқы, ғалым бол” деген сөзді ұғары жоқ.

Қазақтың байлары туралы Абайдың айтатыны: “Олардың діні, құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары - бәрі мал. Сөзді қайтіп ұқсын және ұғайын десе де қолы тие ме: суармақ, тойғызбақ, саудасын жимақ, күзеттірмек, бақтырмақ, ұры-бөрі, қыс, суық-сұғанақ,— солардан сақтамақ, солардан сақтарлық кісі таппақ”.

Абайдың байқауынша, мұндай байлардың ғылым үйренуге “қолы тимейді”.

Қазақтың “пысықтары” мен байларының ғылымға көзқарасы осылай деп ойлаған Абайдың кедейлер туралы айтатыны: “Қой жүнді қоңырлар күнін де көре алмай жүр”.

Олай болса, қанша “оқындар, ғалым болындар” дегенмен, оның бұл ақылын іске асыратын кісі, Абайдың ойынша, өзімен замандас қазақ арасында жоқ.

Бұлай “жоқ” болудың объективтік бір жағдайы барын Абай ешбір шығармасында айтпайды. Ол жағдай — Абай заманындағы қазақ елінің отарлық халі. Отарланып отырған қазақтың я басқа елдердің арасына білім тараптайын, мектептер ашайын, оқытайын деген мақсатты патша өкіметі алдына қойған емес.

Ұлттық мектеп жоғын еске алып, қазақтың тіршілігін өркендетуге себепкер болатын оқу деп, патша өкіметінің алдында, қазақ балаларын орысша оқыту туралы мәселе көтерген кісі — қазақтың атақты ғалымы Шоқан Уәлиханов. Шоқанның іске асыра алмай кеткен бұл арманын, оның тетелес рухани інісі Ыбырай Алтынсарин жүзеге асырды.

Ең алдымен, Шоқан мен Ыбырайдың патша өкіметінен: “Қазақ балаларына арнаулы орыс школасын аш”,— деп

өтінуі балаларды ғылымға баулитын қазақтың ұлттық мектебі жоктығынан ғана емес, қазақ балаларын орыс школарына бірен-сарандап қана алып, көпшілігін алмағандықтан. Сондықтан Шокан мен Ыбырай “егер қазақ балалары үшін арнаулы школа ашылса, балалар көбірек тартылар еді” деген мақсатты көздеген.

Екінші, патша өкіметі, қазақ арасынан өзіне қызметкер даярлау мақсатымен, XVIII—XIX ғасырларда орыс школасында аздаған қазақ балаларының оқуына рұқсат еткенмен, өкіметпен қатынасы бар хан тұқымдары мен бірен-саран бекер болмаса, ислам дінінің әсеріндегі өзге қазақтар, осы оқудан қашқан. Патша өкіметінің уездік және губерниялық әкімдері қадағалап сұраған кезде, қазақтың надан байлары жалшыларының балаларын я жетімдерді ұстап берген. Абайдың: “Қайдағы кедейдің балаларын орысқа қорлап береді”, — дейтіні осыдан.

Үшінші, Ыбырай Алтынсариннің қадағалап сұрауымен, XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап, патша өкіметі ашуға рұқсат берген Русско-киргизский деп аталған школалар Батыс Қазақстанның және бұрынғы Торғай облысы атанған елдердің уездік қалаларында ғана ашылған. Бұл школалар өзге қазақ облыстарының балалары түгіл, сол екі облыстағы қазақ балаларының жүзден бірін ғана орналастырған. Оған Ыбырай Алтынсариннің 1884 жылы 30 сентябрьде Оқу министрлігіне жазған запискасының мына жері куә: “300 мың халқы бар Торғай облысында бес-ақ училище бар, олардың да төртеуі екі класты ғана, біреуі-ақ колөнер кәсібінің (ремесленное) школасы. Бәрін қосқанда оқитын баланың саны екі-ақ жүз”¹. Алтынсариннің бұл запискасында қойылып отырған екі мәселеге көңіл аударар кетейік.

1. Бүкіл Торғай облысында қазақ балаларына арналып ашылып отырған бес училищенің төртеуі екі-ақ класты деп Алтынсарин жай айтып отырған жоқ. Алты жыл ғана оқытатын бұл екі класты школадан, қазақ балаларының алып шығатын мамандығы — учительдік. Өздері оқып шыққан школада олар, әрине, учитель бола алмайды; орыстың бастауыш школаларына сабақ беруге тілдері де, білімдері де жетпейді, қазақ ауылдарында олар бала оқытатын бастауыш школа жоқ. Олай болса, екі класты училищені бітіріп шыққан қазақ балаларына білімін пайдаға асыратын орын жоқ. Сондықтан да Алтынсарин осы запискасында өкіметтен қазақ болыстарында орысша бастауыш школалар ашуды өтінеді. Оның бұл өтінішін өкімет

¹ Н. Ильминский. “Воспоминание об И. Алтынсарине”, Казан, 1891 ж.

1888 жылы ғана еске алып, Торғай облысына қарайтын 25 болысты қазақ елінің бес болысына ғана бір-бір бастауыш мектеп ашуға рұқсат берген.

2. Жоғарыда аталған запискасында Алтынсарин Оқу министрлігінің алдына қазақ аулына аты школа ғана емес, учительдік бағыттағы школа ғана емес, колөнер кәсібінің школасын көп ашуды өтінеді. Бұл Алтынсариннің төрт аяқты мал бағумен ғана шұғылданған қазақты өнеркәсіпке тарту мақсатынан туған пікір. Абай да осы пікірде болған. “Егерде мал керек болса, колөнер үйрен,— дейді Абай,— мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай колөнерлі болу — қазақтың әулиесі сол”. Алтынсариннің де, Абайдың да “колөнер” деп отырғаны сол кездегі қазақ ауылдарының көбінен табылатын етікшілік, өрмекшілік, балташылық, зергерлік сияқты көп заманнан келе жатқан жабайы кәсіптер ғана емес. Европа техникасын қолданған өнерлі кәсіптер. Патша өкіметі Алтынсариннің бұл ұсынысын қабылдамаған.

Төртінші, Алтынсариннің ынтасымен Торғай облысында және Батыс Қазақстанда ашылған аз ғана школаларда оқитын аз ғана балалардың халі өте ауыр болғанын Алтынсариннің Орынбордағы оқу инспекторы В. В. Крестинскийге жазған мына хаттарынан көреміз.

Қазақ балалары оқитын школаның үйі туралы 1880 жылы 18 ақпанда былай деп жазады: “Троицк қаласындағы қазақ школасына уездік начальник өз үйінің екі бөлмесін, жылына 300 сом алатын боп жалға берген екен, бөлмелер лас, оқу кезінде балалардың үстінен кіріп-шығып жүріп жатқан кісілер. Бұл сияқты үйшікте бала оқып оңа ма?.. Ырғыз қаласындағы қазақ балалары оқитын үй одан да жаман. Қалалық управа балалар оқитын бөлмелерге бір саудагер қатынды орналастырған. Ол қатынның келімді-кетімді кісілері сабақ кезінде топырлап жатады. Жатарда балаларды ауыз бөлмеге қамайды”.

Школаның директорлары қазақ балаларын қалай тәрбиелейтіні туралы 1889 жылы 20 ақпанда жазған хатында былай дейді: “Ор қаласындағы қазақ школасының директоры А. Г. Бессонов жынданған болар деймін, әйтпесе мына қылықтарын не деуге болады: 4-кластан бастап балаларға інжілді (евангелие) оқытып, христиан дініне баулымақ болған. Балалар бұнысына көнбесе, бұзылған иттер деп балағаттап, кейбіреуін үйден тепкілеп, сабап қуып шыққан. Сұмдық емес пе мынау! Бұлай тәрбиелеумен қазақ балаларын орыс білімін алудан

қашырмаймыз ба?" Осы жылы 8 мартта жазған хатында Алтынсарин интернаттағы қазақ балаларының киімі, төсек-орнының нашарлығын, тамақтарының аштығын айтады.

Бесінші, осындай қиындықпен екі класты орысша-қазақша мектепті бітірген қазақ балаларына ілгері барып оқуға орын жоқ, орта дәрежелі орыс школалары олардың бірен-саранын ғана алады. Қазақ ауылдарына барып бала оқытуға школа жоқ; ауылдан олардың табатын қызметі старшындар мен болыстарға писарь болу. Алтынсарин 1887 жылы 28 майда Крестинскийге жазған хатында осыны айтады. Сондықтан Абайдың интернатта оқып жүрген қазақ балаларын:

Прошение жазуға
Тырысар келсе шамасы,—

деп, немесе:

Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой,—

деуінде өкінішпен қатар, объективтік себеп барын да аңғарамыз.

Жоғарыда баяндалғандардан қазақ балаларының оқуында көп қиындықтар бар екендігі айқындалса керек. Қиындықсыз табылған мал харам, осы аз-мүз оқығандардың өзі халқына адал еңбек етсе, көрген жоқтық пен қорлық еселеп қайтуға тиіс.

Өзінің дінге, дүниеге, тіршілікке көзқарасында рационалист Абай, қазақ балаларына "орысша оқы, ғалым бол" дегенде, ғылымды ғалым болу үшін ғана емес, сол ғылымдығын, білімін туған халқы — қазақтың төмен дәрежедегі мәдениетін, экономикасын көтеру үшін, сана-сезімін көтеру үшін, сөйтіп Ресейдегі ең мәдениетті орыс халқы мен қазақ халқын мәдениет мәселесінде де, экономика мәселесінде де, әлеумет мәселесінде де теңестіру үшін оқы, ғалым бол деген.

Өзінің ағартушылық идеясын насихаттаудан тартынбаған Абай қазақ қауымының білімді, түгелдей сауатты болуына қажетті жағдайлар жоқтығын аңғарып, орыс білімі арқылы өз елінің шаруасын, мәдениетін көтеру жөніндегі мақсатының орындалмайтынын шамалайды да, алдына "енді не істеу керек?" деген сұрау қояды. Абай сияқты халқына көсем болғысы келген адамның өзіне мұндай сұрау қоймауы мүмкін емес. Өйткені ауыл экономикасы ақша араласқанмен, бұрынғы төрт аяқты мал

бағатын, көшпелі күйінде тұр. Отар ауыл бұл қалде тұрып шаруасын да, мәдениетін де орыс халқымен теңдестіре алмайды. Қалай теңдестіреді? Көшіп жүрсе, қала сала алмайды. Қала салмаса, мектеп аша алмайды. Мектеп ашпаса, білім ала алмайды. Білім алмаса, Абай “үйрен” дейтін егін мен сауданың “ебін” біле алмайды. Егін мен сауданың тегін білмесе, қазақ шаруасы төрт аяқты мал бағудан арыла алмайды. Одан басқаны білмесе, Абайдың тілімен айтқанда, жоғарғы мәдениетті орыс былай тұрсын, қазақ өзбек пен татарға да жете алмайды.

Экономикалық жағынан капитализмнің қанды тырнағына ілігіп, өрмекші торына түгелдей шырмала қоймаған қазақ даласы саяси жағынан 1868 жылдың заңына маталды. Абай заманындағы сол заң қазақ аулына бүліншілік, берекесіздік, дау-жанжал ала келді де, “қызмет қылып мал таппай, ғылым оқып ой таппай” жүрген “пысықтарды” бұрынғыдан да көбейтті. Олар Абайдың “оқы” дегеніне құлақ асудан қалды, әлдеқалай олардың ішінен “ал оқиын” деп білегін сыбанушылар табыла қалса, оларға оқитын орын табудың өзі қиямет болды.

Енді не істеу керек?

Бұл сұраудың тұйығынан Абай өзінше жол таппақ болады.

Ең алдымен, Абай таппақ болған шаруашылық жолға тоқтайық. Шаруа мәселесін шығармаларында көп айтқанмен, Абайда белгілі экономикалық программа бар дей алмаймыз. Жалпы алғанда, оның мақсаты: күн көрісте біреуді біреу жемеу екенін, әркім өзінің адал еңбегімен күн көру екенін, еңбек иелеріне өнерлі, өнімді еңбек атқару қажет екенін жоғарыда айтқамыз.

Осылай дей отыра, рационалист Абай бұл мәселені теориялық дәрежеде ғана қалдырмай, оның тәжірибелік жағына да көңіл бөледі. Қазір қазақ аулында:

Мал мен бақтың дұшпаны,
Кеселді пысық көбейді.
Күшік иттей үріп жүр,
Кісіден кеммін демейді,—

деп қатты сөгіп, адал әрекетке ұмтылғандарға мынадай ақыл береді:

Мінер атын, киімін ып-ықшам қып,
Сымбаттанып, сымпыып тамақ аңдып,
Бұрандап, жылы жүзін асқа сатқан,
Антұрғанға қосылма, кеткін қаңғып!
Күлдіргіштеу, күлкішіл қалжыңға ұста.

Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста.
Өз үйінен жиреніп қашып жүрген
Антұрғанға қосылма қапылыста,—

дейді де:

Асаған, ұрттағанға ез жұбанар,
Сенімді дәулет емес сен қуанар.

Олай болса:

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,
Малың болса, сыйламай тұра алмас ел.

Абайдың “кет” деп отырған “жат жері” қазақпен көршілес отырықшы елдердің, әсіресе орыс елінің поселкелері, қалалары, завод-фабрикалары болу керек.

Абайдың өз заманындағы жастарды:

Заман ақыр жастары
Қосылмас еш бастары,
Бір-біріне қастыққа
— Койнына тыққан тастары;
Саудасы — ар мен иманы,
Қайрат жоқ бойын тыйғалы,
Еңбекпен етті ауыртпай,
Құр тілмен мал жиғаны,—

деп сөгетіні бізге мәлім. Бірақ бұл кінәны Абайдың барлық қазақ жасына артпайтынын, “Құйрығы шаян, беті адам пысықтардан” түңілгенмен, “көкірегі сезімді, ойы орамды” жастардан түңілмейтінін, оларды “шыға ойлап, шығандап қылық қылуға”, “жат жерге кетіп, жалға жүріп, мал тауып келуге”, “қаруының барында қайрат қылып”, жалының адал еңбекке пайдалануға шақыратынын көреміз. Оның айтатыны:

Жастықтың оты жалындап,
Жас жүректе жанған шақ,
Талаптың аты арындап,
Әр қиынға салған шақ,
Уайым — аз, үміт — көп,
Ет ауырмас бейнетке,
Бүгін-ертең жетем деп
Көңілге алған дәулетке...
Қайратқа сеніп қақтықпай,
Жазасын тауып жауласар,
Қатынша тілмен шаптықпай,
Майданға шықса жарасар,
Жалыны қайтар дененің,
Үнемі тұрмас осы шақ,
Талайғы кәрі дүниенің
Бір кетігін ұстап бақ!

**“Талайғы кәрі дүниенің” қай “кетігін” табу туралы
Абайдың айтатыны:**

Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң арқалан.
Сен де — бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар, қалан!..

Пайданы көрсең бас ұрып,
Мақтанды іздеп, қайғы алма,
Мінінді ұрлап жасырып,
Майданға түспей, бәйге алма!

Өзінде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.
Күндестігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден.

Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық қылған жалықпас,
Үйретуден балаға.

**Еңбек майданында адал жүріп, әсемпаз болмай өнерпаз
боп, еңбек сарайына өзінің білімі сыятын кетігін тауып
қаланып, ойынан шыққан жасқа Абайдың айтары:**

Адалдан жиған тиынды
Сал да сақта қапшыққа.
Қолдағыңды қорғап бақ,
Мал арзан деп аптықпа.
Сыпайы жүр де, шаруа ойла,
Даңғойланып қақтықпа.

**“Жат жерге кетіп, жалға жүріп” адал еңбегімен шаруа
жинаған қазаққа, одан кейін шаруаның қандай түрін бағу
жөнінде Абайдың не жол ұсынатыны мәлімсіз. Ол бір
өлеңінде:**

Егіннің ебін,
Сауданың тегін,
Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол, бай тап,
Адам бол, мал тап,
Қуансаң, қуан сол кезде,—

**десе, бұл айтып отырғаны әсіресе “егіні”, отырықшы елдің
кәсібі болса, екінші өлеңінде:**

Осы қымыз қазаққа
Мақтаның ба, асың ба?
Қымызды басар артынан

Ет даяр ма қасында?
Бойыңа сіңіп, өрт болған
Қызба бастық жасында.
Қызылшыл семіз, жас қымыз —
Бір үлкен борыш басында.
Жуасты мін де, айран іш,
Жоқ немеге шатылма...
Жылқыны андып ұры жүр,
Әр төбенің тасында.
Ой көзімен қарасаң,
Қойдан жылқы асыл ма?
Мақтанға бола жиям деп,
Жылқы үшін жұртқа бас ұрма.
Қымыз, семіз дегенің
Бір мақтан ғой, жасырма.
Мақтан кума, керек қу,
Ойсыздарға қосылма,
Қойнында ақша, қолда қой,
Күзетке онай, шошынба!—

деп көшпелі халыққа бағуға оңай мал түрін малдануды ұсынады.

Егін салсын, сауда істесін, мал бақсын, қолөнер кәсібімен шұғылдансын, әйтеуір адал кәсіппен шұғылданатын адамдар, әсіресе жастар, қазақ арасынан табыла қалса, оларға Абайдың айтар насихаты:

Керек іс бозбалаға — талаптылық,
Әр түрлі өнер, мінез, жақсы қылық.
Кейбір жігіт жүреді мақтан күйлеп,
Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.

Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе біріндікін бірің жеткіз,
Күншіліксіз тату бол шын көңілмен.
Киянатшыл болмақты естен кеткіз.

Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
Біріңнің бірің сөйле сөзің тосып.
Бірінді бірің ғиззат, құрмет етіс,
Тұрғандай бейне қорқып жаның шошып.

Жолдастық, сухбаттастық - бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес.
Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас,
Артыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес.

Еңбек майданында теңдесу арқылы шын көңілмен достасу сарыны Абайдың шығармаларынан еш уақытта үзілмейді. Қоғамдық тұрмыста халықты осылай бірлікке, достыққа шақырған Абай, қоғамның жеке мүшелеріне от-

басылық тұрмыста да осы бірлікті, осы шын көңілмен сүйіскен достықты ұсынады.

Махаббатсыз дүние бос,
Хайуанға оны қосыңдар.
Қызықтан өзге қалсаң бос,
Қатын, бала — досың бар,

дейді Абай. Осы мәселеге біраз тоқырайық. Әйелі мен ері бірін-бірі қалай құрметтеу керектігі туралы Абайдың өлеңмен ұсынатын программасы бар.

Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,
Қоржан суық келеді кей сасық ми,
Ері ақылды, қатыны мінезді боп,
Тату болса райыс¹ үстіндегі үй.

Жоқ болса қатыныңның жат өсегі,
Болмаса мінезінің еш кесегі.
Майысқан бейне гүлдей толықсыған
Кем емес алтын тақтан жар төсегі...

Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сызданбасын қабақпен имендіріп.
Ері сүйген кісіні о да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп.

Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі,
Абыройлы қалжыңмен келсін сөзі.
Сен оған мойын бұрып сөз айтқанда,
Қатынында болмасын оның көзі.

Ерін сүюде әйеліне осындай ақыл айтқан Абай әйелін сүюде еріне де ақыл айтып, екеуіне де төресін әділ беруге тырысады. Ерге оның айтары:

Күйлеме жігітпін деп үнемі ойнас,
Салынсаң салдуарлық қадір қоймас.
Ер жігіт тандап тауып, еппен жүрсін,
Төбетке өлекшіннің бәрі бір бәс.

Абайдың “еппен жүрсін” дегені “жігітшілік” күру емес, тандап жүріп, өзіне лайықты жар табу екенін оның мына сөздерінен көреміз:

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме.
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл берме.
Көп жүрмес, жеңсікқойлық тез-ақ тозар.

¹ Р а й ы с — парсыша, “рахат” мағынасында.

Жаңғырар жеңсік құмар, жатқа қозар,
Күнде көрген бір беттен көңіл қайтар,
Қылт еткізбес қылықты тамыршы озар.

Ондай әйел табылса:

Толқынын жүрегіннің хаттай таныр,
Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.
Жар көңіліне бір жанын пида қылып
Білместігің бар болса қылар сабыр.

Әйелдің мінезіне қара, көркіне қарама дегенге Абай
ерекше тоқталады. Ол:

Шу дегенде көрінер сұлу артық,
Көбі көпшіл келеді ондай қаншық,
Бетім барда, бетіме кім шыдар деп,
Кімі пандау келеді, кімі тантық.

Ақыл керек, іс керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас, қатын зерек,
Салақ. олақ, ойнасшы, керім-кербез,
Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек,—

деп:

Әуелден сұлу жайы бізге мәлім,
Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған,—

деп, сұлуға құмартатындарды ойландырады. “Қандай
қызды алған жөн?” деген сұрауға оның берер жауабы:

“Жасаулы” деп, “малды” деп, байдан алма,
“Кедей қызы арзан” деп құмарланба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар
Ата-ананың қызынан ғапыл қалма!

Мұндай жар таппақ жігітке Абайдың ұсынатыны:
“Әкенің құда болуымен үйлену емес, өзі тандап үйлену”
және “көрсө қызарлықпен” емес, сынын, сырын, мінезін
ұғып алып, өзінің ақыл таразына дәл келгенде ғана үйле-
ну. Абайша, әйелді тандаудың екі жолы бар. Біреуі —
“құмарлық”, бұл — жеңіл жол; біреуі — “ғашықтық”,
бұл — ауыр жол.

Ғашықтық, құмарлық пен ол екі жол,
Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол.

Егер ғашық болса:

Сенен артық жан жоқ деп ғашық болдым,
Мен не болсам болайын, сен аман бол.
Көңілімнің рақаты сен болған соң,

Жасырынба, нұрыңа жан қуансын.
Бірге жаққан біреуге жақпаушы еді,
Сүйкімді тірі жанға неткен жансың?

Ғашықтық келсе жеңер бойынды алып.
Жүдетер безгек ауру сықылданып!
Тұла бойы тоңар, суыр үміт үзсе,
Дәмеленсе, өртенер күйіп-жанып.

Дәмелген ғашықтың ойын Абай "Айттым сәлем, қалам қас", "Қиыстырып мақтайсыз" деген өлеңдерінде көрсетеді.
Бұл өлеңде біз:

Айттым сәлем, қалам қас,
Саған құрбан мал мен бас,
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.

Сенен артық жан тумас,
Туса туар артылмас.
Бір өзіңнен басқаға
Ынтықтығым айтылмас.

Асыл адам айнымас
Бір бетінен қайрылмас,
Көрмесем де, көрсем де,
Көңілім сенен айрылмас,—

деген жігіттің қызға құмарлығын:

Ақылыңа сөзің сай,
Сіз — жалын шок, біз — бір май.
Ыстық сөзің кірді ішке,
Май тұра ма шыжымай.

Қабыл көрсең, көңілім жай,
Тастап кетсең, япырмай,
Ит қор адам болар ма,
Бұл жалғанда сорлындай?!

Тілегімді бермесең,
Амалым не жерлесен?
Үйір қылма бойыңа,
Шыны жақсы көрмесең.

Қайғың болар шермен тең
Қара көңілім жермен тең,
Сенсіз маған жат төсек
Болар бейне көрмен тең...

Көңілің тұрса бізді алып,
Шыныменен қозғалып,
Біз — қырғауыл, сіз — тұйғын,
Тояттай бер, кел де алып,—

деген қыздың жігітке құмарлығын көреміз. Осы құмартқан екі ғашық үйлесе қалған күнде, екеуінің табысқан минутындағы жан жүйелерін Абай мына өлеңмен көрсетеді:

Қызарып, сұрланып,
Лүпілдеп жүрегі,
Өзгеден ұрланып,
Өзді-өзі керегі...

Аяндап ақырын,
Жүрекпен алысып,
Сыбдырын, тықырын,
Көңілмен танысып.

Иығы тиісіп,
Төмендеп көздері,
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері.

Бірақ бұлай ғашық боп қосылу оңайлықпен болмай-тынын жігіт те, қыз да бірін-бірі сынап барып, көңіліне толған күнде ғана серт байласатынын жігіттің қызға айта-тын мына сөзінен көреміз:

Тереңдеп қарайсың,
Телміріп тұрмайсың,
Бихабар жүргенсіп,
Бек қатты сынайсың.

Сан кісі мұнайсын,
Сабырмен шыдайсың.
Күйемін, жанамын,
Еш рақым қылмайсың.

Қыздың “рақым қылмауы”, оның ғашықпын деген жігітті “бихабар жүргенсіп, бек қатты сынауынан” болуы да мүмкін, сынына толмаса ұнатпауынан болуы да мүмкін. Егер қыз жігіттің шын ғашық болуына өзі де ғашық болуымен жауап бермесе, я ғашықпын деп жүріп, алдаса, жігіт қызға:

Ғашықтық — қиын жол,
Жетсең жеттің,
Жетпей өттің.
Не болды?
Арманда өмір
Өтті.
Ойлар ма екен бір мені сол?

Салдырып аяқ, қол,
Жетпей сертке,
Ішім дертке,
Тез толды.

Ажал уақыты
Жетті.
Мен өлейін, сен сау-ақ бол,—

деген зарын айтады. Ғашығынан күдер үзген жігіттің ақтық айтар сөзі:

Қор болдым, жаным,
Сенсіз не менің күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым.
Тағдыр етсе алла,
Не көрмейді пәндә?

Сайрай бер, тілім,
Сарғайған соң бұл дерттен.
Бүгілді белім,
Жар тайған соң әр серттен.
Қамықты ғой көңіл,
Қайтсе болар жеңіл?

Сонда да, “үмітсіз — шайтан болсын” дегенді медеу қылған жігіт, осы өлеңін:

Сағындым сені,
Көрмедім деп көп заман,
Адам деп мені,
Салмадың сен хат маған.
Жай таба алмай жүрек,
Жасыған соң сүйек.

Бұл қылған зарым
Барса жардың маңына,
Ол - қылған дәрім,
Ғашығымның жанына.
Оңалдырып ойды,
Түзетпей ме бойды?—

деп бітіреді.

Үй тұрмысын, отбасылық тіршілікті алғанда, Абай әйелдің роліне ерекше маңыз береді. “Еркек — бас, әйел — мойын” деген қазақтың мақалын бұл мәселеде өзіне тезис қып алған Абай осы пікірді қолдамайтындарды ойға түсіру үшін, Шығыс ертегілерінен алып “Масғұт” деген поэма жазады. Поэманың мазмұны: араб елінде Нарун-Рашид патша заманында Масғұт деген жігіт болады. Бұл жігіт бір күні ерте шәһәрдан саяхатқа шығып келе жатып, ұры тонап жатқан шалға кездеседі. Масғұт шалды арашалап алады. Шал Масғұтты сыйламақ болып бақшасына алып келеді де, пісіп тұрған үш түрлі жеміс ұсынады: ақ, қызыл, сары.

Ағын жесен, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар,
Егер де қызыл жеміс алып жесен,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар,—

дейді шал, Масғұт қызыл жемісті таңдайды да, себебін былай баяндайды:

Мен болсам, егер ағын жемек едім,
Ақылды болдым елден бөлек дедім,
Мен ақылды билемен не қылсам да,
Мені ақыл билесе керек дедім...

Сарыны жеп мен болсам байдың өзі,
Аузында тамам жанның болдым сөзі,
Пәленшеден бір нәрсе алсақ-ау деп,
Жан біткеннің тігілер маған көзі...

Қызылды жесем, мені әйел сүйер.
Арамдыққа жүрмесем, не жан күйер?
Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маған тиер.

Еркектің еркек адам болса қасы,
Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы?
Хан қаһар, қара кісі қастық қылса,
Сонда ұрғашы болмай ма арашашы?

Масғұт әйелді таңдағанда тән құмарын басу үшін емес, әйелден досын көбейту арқылы барлық адаммен бауырласу үшін таңдады. Осындай көркем шығармамен Абай әйелдің қоғам тұрмысындағы ролінің салмақты екендігін дәлелдейді.

Отбасында, қоғамдық тұрмыста әйелдің ролі үлкен екенін көрсеткен Абай қазақ өміріндегі ғашықтықты қиялынан туғызып отырған жоқ, өз ұлты қазақтың шындық өмірінен алып отыр. Қазақтың жігіті қазақтың қызына құмарлана да біледі, ғашық бола да біледі. Оның құмарлығының да, ғашықтығының да басқа ұлттардың құмарлығы мен ғашықтығынан, солардың ішінде мәдениетті елдердің құмарлығы мен ғашықтығынан ешбір айырмасы жоқ. Қазақ өмірінен туған Қозы Көрпеш — Баян сұлудың ғашықтығы еш Ләйлі — Мәжнүннен, ешбір Ромео — Джульеттадан кем емес.

Абай бұл мәселеге арнайы тоқтаған уақытта, ең алдымен жан ләззәтін, сезім дүниесін айрықша ардақтап, әйел мен еркектің тең болуы идеясын көрсетеді. Махаббатсыз отбасының тірлігінде береке жоқ, қалыңмалмен еріксіз қосақталған, шарифатпен матастырылғандар күр сұлделер екендігін Абай өлеңдерінен айқын аңғарамыз.

Исламдық Шығыста Қазан революциясына шейін Ресейге қарайтын Орта Азияда, ер мен әйел сүйісіп қосыла алмауына “харам” себеп болса, ислам дінін шалағай тұтып келген қазақ елінде сүйісіп қосылуға бөгет “харам” емес, “қалың мал” деген індет болды.

Қалың малдың қазақ ғұрпына қай кезде сіңген дерт екенін біз білетіміз: бала туған хабарды естігенде қазақ “ат ұстар ма?”, “қырық жеті ме?” деп сұрайды: “ат ұстары”— ұл, “қырық жетісі”— қыз. “Қырық жеті” деген,— қызға қалыңға төленетін малдың саны: жеті бас төлдейтін мал, олардың жеті құнан-құнажыны, жеті тайтанасы, жеті құлын-бұзауы, жеті бүкбесі (ұрығындағы төлі)— барлығы 35 мал; оған жеті той малын қосса — 42 мал; оған “өлі-тіріге” беретін бір малды, шеге атты, мінгі атты, босаға атты, жанама атты қосса — барлығы 47 бас мал болады. “Қыздың құны — 47” деген осы.

Қазақ ғұрпында “47” беретін қызды күйеу таңдап жүріп айттыру ілуде біреуден-ақ кездеседі (Қыз Жібекті Төлегеннің таңдап жүріп айттыруы сияқты). Әдетте көңілде, дәрежесі я малы теңдес адамдардан ұл мен қыз туса, я жас күнінде атастырып құда боп қояды (Қозы Көрпеш — Баянның әкелері Қарабай мен Сарыбай балалары тумай тұрып құда боп қоюы сияқты).

Ата-аналарының құда болуы арқылы жастай атасқан ұл мен қыздың ішінен әлдеқалай теңдестері ұшырап қалуы мүмкін. Ондайлардың сағынып, құмартып қосылатынын біз Абайдың “Жазғытұры” деген өлеңінен көреміз. Бұл өлеңде Абай қыстай қар астында жатқан жерді — қалыңдыққа, қыстай жерді көре алмай аңсаған күнді — күйеуге теңеп былай дейді:

Күн — күйеу, жер — қалыңдық, сағынышты
Құмары екеуінің сондай күшті.
Күн қырындап жүргенде, көп қожандап,
Күйеу келді, ай, жұлдыз к... қысты...

Күн күйеуін жер көксеп ала қыстай,
Біреуіне-біреуі қосылыспай,
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,
Жер толықсып түрленер тоты құстай.

Бірақ өмірде мұндай бақыттылар сирек кездеседі. Ата-ананың құда болуымен жастай атасқандардың көпшілігі біріне-бірі тең болмайды, теңдес болмаған соң, сүйісіп қосылмайды, әкенің күштеуімен, әдет күшімен еріксіз қосылады. Осыдан талай зардар, бақытсыздықтар, трагедиялар туады.

Қалың малдың мылқау күшін құрал ғып жұмсайтын
әсіресе байлар. "47" төлеп көп қатын алатын солар. "47-
нің" күшімен сексендегі шалдың 18-дегі қызды алуы да
сол байларда ғана болатын әрекет. Сүйген қызына қосыла
алмаған жігіттің:

Өй, қалқа, қайғы тарттым сені ойлай,
Күйдірді ғашық отың ерікке қоймай,
Қолымнан ақ түйғыным кетті ұшып,
Жылқы екен қыздың байы, сығыр, ойбай!—

деп зарлануы,

Өй қалқа, сен маған жоқ, мен саған жоқ,
Шекенде бұлғақтаушы ед үкіден шоқ.
Түсімнен ұйықтағанда бір кетпейсің,
Оянып тұра келсем, дәнеңе жоқ!

деп қыздың өкінуі,

Қамыстың көлден тарттым қоғаларын,
Айтады әркім көрген қасірет-зарын,
Арылмас басқа қара түсті тұман,
Білмеймін оның қашан ашыларын!—

деп жігіттің құса болуы,

Базардан алып келген қара қиық,
Қорқамын той қылғаннан жұртты жиып,
Баланды іштен шыққан малға сатып,
Әкетай, неғып бердің көзің қиып?—

деп қыздың зарлануы "47-нің" кесірінен екені айдан анық.
Қазақтың белгілі ақыны Ақан серінің сүйген қызына:

Аулым қонған Сырымбет саласына,
Ғашық болдым ақ сұңқар баласына,
Лашынға лайық ғашық жарым,
Бөктергіге қор болып барасың ба?—

деп зарланып, арашалар амалы болмаған соң:

Олай көшкен ауылым, бұлай көшкен,
Сырымбеттің тауынан құлай көшкен,
Жарты бидай ауыздан жарып жескен,
Ғашық жарым, қош сау бол құдай дескен,—

деп қоштасуы қазақ елін жайлаған қалың малдың кесірі
екені мәлім.

Дегенге бал Қадиша, бал Қадиша,
Күйеуің алпыс бесте шал, Қадиша.
Нөқтаға кірген басың шыға қоймас,
Қайтейін, қош аман бол, бар, Қадиша!—

деген өлең де қалың мал салдарынан туған ызалы қоштасудың сарыны.

Қалың мал салдарынан туған қазақ әйелінің бақытсыздығын арнайы әңгімелесе, ол жөніндегі әдебиетті толық талқыласа, жеке кітап жазуға болар еді. Сондықтан біз қалың мал туралы пікірді осымен аяқтап, осы мәселеге Абайдың қалай қарағанына келейік.

Қазақ әйелінің бақытсыздығына себепкер болған бұл пәленің бір ғана тамырын қазбақ боп, Абай бір өлеңінде былай дейді:

Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында,
Хан да жанын қияды қыз жолында.
Алтын, күміс кигені қамқа, торғын,
Күтуші қыз, келіншек жүр соңында.

Деген сөз: “Бұқа бұға, азбан дуға”,
Хан қарық боп түсіп жүр айғай шуға.
“Етімді шал сипаған құрт жесін”, — деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға.

Абайдың бұл сипаттап отырғаны, — исламдық Шығыс еліндегі “храмда” (гарема) тән ләззәті үшін торға түскен қыздың келбеті. Қысқа ғана ғып сипатталған бұл оқиғаға Абайдың өзі қалай қарайтыны оның мына өлеңінен көрінеді:

Сән-салтанат жұбантпас жас жүректі,
Кім де болса, тұрғысын көксемек-ті.
Мезгілі өткен дәуренді қуалаған,
Неғылсын бір қартайған қу сүйекті.

Кәрі, жас дәурені өзге, тату емес,
Епке көнер ет жүрек сату емес.
Кімде-кім үлкен болса екі мүшел,
Мал беріп алғанменен қатын емес.

Шалдың жас қызды алуы хан заманында ғана болған оқиға емесін, өз заманында да болып жатқан оқиға екенін Абайдың мына сөздері көрсетеді.

Бай қартайса, малына берер шылбыр.
Мал өмірі жаңғыртпас, құдай ұрғыр,
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр.

Мұндай байға Абай былайша ұрсады:

Қатыным қалай демес ақсақал бай.
Сонымен дос болып жүр, япырым-ай!
Қу қатының майысса, мәз боласың,
Шайтанның шәкіртінің қылығын-ай!

Кінәсіз бәйбішемен болады араз,
Жастың көңілі жылымас, ол өзіне аз!
Біреуі — көк балдырған, бірі — қурай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз.

Өмірдің өзге мәселелерінде замандастарына өзін ұстаз көріп ақыл айтатын, қисықты ақылмен түзетуге тырысатын Абай ұрсып отырған бұл шалына да ақыл айтқан болады.

Қартаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсең,
Мүйіз шықпас қатынның тіліне ерсең.
Тіпті оңбассың өзіңе-өзің мәз боп,
Дастарқанның байлығын мақтан көрсең.

Абайдың бұл ақылын құдай атқан шал ала қоя ма?
Соған ызаланған Абай өлеңін:

Үнем болмас құйрықты бұлғандатқан,
Сауырсына шапактап сүйіп жатқан.
Екі көңіл арасы — жылшылық жер,
Оны қайтіп қосады ол ант атқан!—

деп бітіреді.

Бұл шірік тамырды Абай одан әрі қазбайды, ешбір шығармасында бұл тақырыпқа енді қайтып оралмайды. Егер түгелдей ақтарса, бұл шірік тамырдың тармақтары әрі көп, әрі тереңде жатқан болар еді және оларды түгел қопарып шығып, үстіне өскен зұлымдықтың өркендеуін тоқтатуға Абайдың әлі келмес еді. Қалай келсін: бұл әшейін ғана зұлымдық емес, әлеуметтік зұлымдық. Себебі: қалың малға жалпы әйел сатылғанмен, жаңағы шалдар алатын жас тоқалдар жалпы қазақтың қызы емес, олардың ішінде кедейлердің қыздары еді. Егер бұл мәселенің тамырын қаза бастаса, Абай талай ласқа және өзінің аршуға шамасы келмейтін батпақтарға кездеседі. Сондықтан Абай бұл зұлымдықтың шетін байқап қана көреді де, әрі барса, батып кететін болған соң, тайқып қайта шығып, оны ақтаруға жүрегі айнып жоламайды. Қазақ әйелдерін бақытсыздыққа ұшыратып отырған бұл зұлымдықты қайткенде жоюдың жолын таппаған Абай ол туралы ақылдымысып ешбір сөз айтпайды да.

* * *

Қазақтың қоғамдық тіршілігіндегі экономикалық, саяси теңсіздіктен туған зұлымдықтарды сынай отыра, сол зұлымдықтардан арылудың айқын жолын таба алмаған Абай қоғамның тең жарасы әйелдердің басындағы зұлым-

дық бұлтын арылтудың да айласын таба алмайды. Қазақ халқының басындағы өзге қайғыларын арылта алмаудан қандай торықса, әйел мәселесінде де сондай торығады. Қоғам тұрмысындағы өзге әділетсіздіктерді түзеуде замандастарынан өзіне серік таба алмай жалғызсыраған ол әйелдің жүрек бостандығын көксеуде де өзіне серік таба алмай жалғызсырайды.

Жалғыздық сарыны Абайдың шығармаларынан кең орын алатыны мәлім. Оның негізгі түпкі себебі: Абай заманындағы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде, сол кездегі қоғамдық қарым-қатынаста екендігі жоғарыда әр тараптан баяндалған қазақ өмірінен, оған азамат ақынның көзқарасынан айқын аңғарылуға тиіс.

Абай — қоғамшыл ақын. Әрбір қоғамшыл ақын — ең алдымен — үгітші. Өзі сенген идеяны шығармасы арқылы үгіттемейтін қоғамшыл ақын болмайды. Біздің Абай да сондай. Ол қоғам тұрмысындағы әділетсіздікті сынап қана қоймайды, сол әділетсіздікті қайткенде жоюдың жолын іздейді, өзі тапқан “жолмен жүрейік” деп халқын үгіттейді. Бірақ Абайдың үгіті жалаң тілмен айтқан үгіт емес, көркем тілмен ай. . . ан үгіт. Ол күнделік өмірден туған тіршіліктің неше түрлі жабайы мәселелерін тамаша көркем тілмен, көркем бейнемен береді. Абайдың шығармаларына қарағанда, қоғамдық тіршілігінде көркем сипаттап беруге жарамайтын тақырып жоқ сияқты. Осы көркемдікті Абай қалай жасады. Енді соны баяндайық.

VI. АБАЙДЫҢ ӘДЕБИЕТКЕ КӨЗҚАРАСЫ ЖӘНЕ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

“Абай қандай ақын?” деген сұраудың жауабын берер алдында оқушыларға В. Г. Белинскийдің орыстың данышпан ақыны А. С. Пушкин туралы айтқан мына сөзін ескерте кетуді қажет деп ойлаймыз:

“Тарту-таралғы әкелген сияктанып, барлық суларын сарка күйған ұсақ өзендерден ұлы өзендер құралады. Ока мен Кама өзендерінің суын тану үшін, Еділ суының химиясын кім ажырата алар еді? Еділ өзге өзендердің үлкендерін де, кішілерін де қосып ап, көрнекті келбетпен толқындана ілгері тартады. Осы Еділдің кең арнасында жүзген адамдардың ешқайсысы да мұнда пәлендей өзеннің суы бар екен дей алмайды. Пушкиннің ақындақ дарынын азықтандырған — одан ілгері жасаған ақындардың шығармалары. Одан да анығырақ айтқанда, Пушкиннің дарыны өзінен бұрынғы дарындарды заңды қазына есебінде бойына сіңірді де, сол бойына сіңгенді дүниеге жаңарған, түсін өзгерткен түрде қайта шығарды. Державинсіз, Жуковскийсіз, Батюшковсыз Пушкин де болмайтынын айтуға да, дәлелдеуге де болады. Пушкин — солардың шәкірті. Бірақ Пушкин сол ұстаздарынан, үлгі алған адамдарынан көшіріп жазды деп, олардан барлық шығармаларында да өлшеусіз жоғары емес деп ешкім айта да, дәлелдей де алмайды”.

Белинский осы пікірін бірнеше ғылыми еңбектерінде қайталай айтып, орыстың шын мағынасындағы бірінші ақыны — Пушкин дейді. Және осы пікірін ол таласуға болмайтын дәлелдермен бекітеді.

Белинский: “Орыстың әдебиеті Пушкиннен басталады, неге десеңіз, орыстың қан тамыры соның поэзиясында ғана соғады”, — десе, “Пушкиннің қасиеті — оның орыс ақыны екендігінде; орыстың өмірі бірінші рет Пушкиннің қуаты күшті жырларында ғана көрінді”, — десе, біз де Абай туралы осы пікірді айтамыз. Абай — қазақтың Пушкині.

Егер орыстың халық әдебиетісіз, Державинсіз, Жуковскийсіз, Батюшковсыз Пушкин болмаса, қазақтың халық

әдебиетсіз, Бұхар жыраусыз, Махамбетсіз, Шортанбайсыз Абай да болмас еді. Қазақ әдебиетінің қайнар бұлағы — Абай емес, Абайды туғызған — халық. Халық өзінің өмірінде талай ақынды туғызған, ол ақындар халықтың қуаныш пен қайғысын өздерінің шығармаларында тамаша етіп сипаттаған. Абай — солардың бірі. Әрине, "бірі" болғанда, қатардағы емес, бірегейі. Сөйте тұра, Абайды туғызған халық жалғыз оның ғана шығармаларымен рухани азықтанбайды, басқа ақындарының шығармаларымен де азықтанады.

Өзінен бұрынғы қазақ ақындарынан Абайдың бақыттылығы оның солардың бәрінен ақындық дарыны артықтығында ғана емес. Табиғаттан бойына біткен оның ақындық дарыны, мүмкін, Бұхардан, Махамбеттен, Шортанбайдан артық болмауы. Мәселе ақынның бойына біткен дарынында ғана емес, сол дарынды өсіріп, өндіретін жағдайда.

Ақынды өсіретін жағдай — қоғам тіршілігі. Оның ой-пікірінің қазығы — сол тіршілік. Қоғамдық ойдың өресі мен екпіні қаншалық күшті болса, ақын ойы биік деңгейден табылмақ.

Қоғамдық ой әр дәуірде бір екпінмен толқындана бермейді; оның әлді де дәуірі бар, әлсіз дәуірі де бар. Әлсіз дәуірде әлді ақын шықпайды. Абайға дейінгі қазақ ақындары Абайдай бола алмаса, ол олардың ақындық дарынының әлсіздігінен емес, үлкен ойға меңзей алмаған дәуірдің әлсіздігінен. XIX ғасырда тумай, мәселен, XVIII ғасырда туса, Абай да көп жыраудың бірі ғана боп қалуы да ықтимал.

Әрбір экономикалық, саясаттық дәуірдің өзіне лайық ой-пікірі бар. Мәселен, ескі гректің эпосы "Илиаданың" мазмұны сол заманның ой-пікіріне жарасып тұр, себебі — адам ол кезде табиғаттың жетекшісі емес, жетегіндегісі. Ол кезде адамға табиғаттың мылқау күшінің бәрі — тәңірі: желдің де тәңірі бар, судың да тәңірі бар, көктің де тәңірісі бар... Адамның да күштілері ол кезде — жарты тәңірі (Ахиллдың көк тәңірісі Аполлоннан тууы сияқты). Сондықтан ол кездің ақыны Гомер шындықта болмайтын қиялдардың тасқынына қалқып кетсе, заманына қарай, әдемі-ақ.

Еуропада Қайта өрлеу (эпоха Возрождения) басталғаннан кейін Гомердің стилінде поэма жазғарам деп талпынса, көптің көзіне ол күлкі болар еді. Себебі бұл кезде Еуропадағы қоғам табиғат күшіне бағынумен қанаттанбай, оны бағындыруға кіріскен болатын. Осы про-

цесс күшейген XVIII ғасырда “Илиаданың” стилінде эпос жазуға тырысқандарды Белинский былайша сықақтайды: “Ломоносовтың “Петриада” мен Вольтердің “Генриада-сының” аралары алшақ емес. “Петриадада” Ломоносов Нептунның ордасын Ақ теңіздің астында еді деп сипаттайды. Жерорта теңізін жайлаған грек аралының тұрғын адамына, біздің ақын тым суық пәтер берген. Ұлы Петр мен Нептунды — ескі гректің теңіз тәңірісін — қалай жакындастырады!.. Бұл сияқты көптірме тағылық поэманы Ломоносовтың бітірмей тастауы да ұғымды: табиғатында дұрыс пікірлі және ақылды боп жаралған Ломоносов бұл сияқты қиялдан туған елірме “Гоич де Форсені”, әрине, бітіруге мүмкін емес. Ломоносовтың трагедиялары да “Петриадаға” ұқсас” (Белинский, “Избранное”, 1914 ж.)

XVIII ғасырда “Илиадаға” ұқсатып “Генриада” жазған Вольтер мен “Петриада” жазған Ломаносовты Белинскийдің неге сықақтау себебін біз Карл Маркстың грек эпосы туралы айтқан мына сөздерін оқығанда түсінеміз: “Гректің мифологиясы оның қазынасы ғана емес, өсетін топырағы да екені мәлім. Мәселен, сельфакторлар, темір жолдар, локомотивтер, электрлік телеграфтар шыққан кезде, гректің қиялынан, сондықтан грек искусствосынан туған табиғатқа немесе қоғамның қарым-қатынасына көзқарас мүмкін бе? Roberts C^o мен Вулканды”¹ қатар қоюға бола ма? Юпитерді² нажағай тартатын құралмен, Гремесі³ Credit Mobilierмен⁴ қатар қоюға бола ма? Әрбір мифологияның табиғатты жеңуі де, бағындыруы да, құрас-тыруы да қиялмен ғана, қиялдың жәрдемімен ғана болатын іс, олай болса, табиғаттың сол күштері меңгерілумен қабат (мифология да) қойылады. Printing Pousesquareнің⁵ қасында, әйел тәңір Фаманың несі қалады?” (К. Маркс және Ф. Энгельс, “Искусство туралы”, 1957 ж., I том, 134—135-бет).

Ескі гректің қиялынан туған пікірді XVIII ғасырдың пікіріне үйлестіру қандай күлкі болса, XVIII ғасырдың романтизмін XIX ғасырдың реализміне үйлестірем деу де сондай күлкі болар еді. Әр нәрсенің орны бар, әр іс пен әрекеттің жасалатын кезеңі, заманы бар. Кешегінің бүгін ескіретін, бүгінгінің ертең басқаша болатын диалектикалық

¹ Roberts C^o — металлургия заводы. Вулкан — от тәңірісі.

² Юпитер — күн күркіреуі мен нажағайдың тәңірісі.

³ Гремес — мифтің қаһарманы.

⁴ Credit Mobilier — Француз банкісі.

⁵ Printing Pousesquare — Лондондағы “Таймс” газетінің типографиясы.

заңын еске ала білсек қана кателеспейміз, дұрыс жол таба аламыз.

Біздің Абай — қалам ұстап әдебиет майданына аттандарда осыны өзінің озық ой-өрісімен түсініп, өзінің қай заманда туғанын, ақындық талантын не мақсатқа пайдалануға қажетті екенін анықтай алған ақын.

Мұндай пікірге Абай әулиелікпен келген жоқ, туған елі қазақтың өмірін, әдебиетін білу, Шығыс елдерінің әдебиетін, орыс әдебиетін терең зерттеу арқылы келді.

Өзінің бұрынғы және өз заманындағы қазақ әдебиетін Абайдың қаншалық білгендігі оның шығармаларынан көрінеді. Жалпы қазақ өмірінде поэзияның орны қандай екендігін Абайдың қалай ұққандығы оның мына өлеңінен көрінеді:

Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол,
Қаза көрген жүрегі жаралы ол.
Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,
Зарланып неге әнге салады ол?

Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл,
Қыз таныстыр, қызыққа жұрт ыржаңшыл.
Қынаменде, жар-жар мен бет ашар бар,
Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл?

Бала туса, күзетер шілдеhana,
Шуласып өлең айтар онда жаңа,
Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған
Биде тақпақ, мақал бар, ойлап қара.

Өмірі поэзияға бөленбеген халық жоқ. Солай бола тұрса да, Абайдың жоғарыда мысалға алған өлеңін оқығанда, оқушының көзіне елестейтін өзге халықтың өмірі емес, қазақ өмірі, қазақтың ұлттық өмірі. Екі мысал алайық: біреуі — шілдеhana, екіншісі — жоқтау.

Шілдеhana — бала туумен байланысты сауық. Баланың тууын барлық халық та, барлық ата-ана да қуаныш көреді. Сөйте тұра бала туған күннен бастап, үш күн ұдайымен “шілдеhana күзетіп”, бала жатқан үйде қыз-боз-бала жиналып сауық кешін жасау, ол кешті інірден таң атқанша ән-күймен өткізу, мәселен, Еуропа елдерінде жоқ. Ондай әдет Шығыс елдерінде, қазақпен көршілес отырған және туыстас татар мен өзбек елдерінде де жоқ. “Шілдеhana”— тұрмысы көшпелі салттағы елдерде ғана кездеседі де, отырықшы елдерде кездеспейді. Батыс елдерінің, орыстың жасқа толғанын тойлау (именины жасау) қазақтың “мүшел” тойына ұқсайды, айырмасы — орыстар жасқа толуын жыл сайын мереке-

лейді, казак бір мүшел толғанда мерекелейді. Мүшел әрбір он екі жыл өтіп, он үшінші жыл толғанда басталады. Мәселен, 13 бір мүшел, 25-те бір мүшел, 37-де бір мүшел, 49-да бір мүшел... осы мүшелдерде, қазақтың әдетінде той жасап, мүшелі толғанның құрдастарына астына ат, үстіне киім береді екен.

Жоқтау — адамның өлуімен байланысты “сауық”. “Сауық” дейтін себебіміз: өлетін адамды да, қазақтың ескі салтында өмірден өлімге өлеңмен жөнелтіп салады; өліп бара жатқан адамға, оның шешесі, әйелі, апа-қарындастары, келіні жылап қана, жай қара сөзбен ғана қоштаспайды, өлеңмен, сол өлеңді әндегіп айтумен қоштасады. Өлікті көмгеннен кейін де, оның әйелі, жақындары өлгенге жыл толып, “асын” бергенше, ол туралы айтатын жоқтау өлеңін тоқтатпайды. Әдетте, өлікке 40 күн толғанша туысқандары, әйелі жоқтауды күніне үш мезгіл: таңертен, түсте, кешке айтады да, “қырқын” берген соң, үйіне елеулі кісілер келгенде, еске түсіру есебінде ғана айтады.

Біз бұл арада “шілдехана” мен “жоқтау” өлеңдерінің тарихын қазалық деп отырған жоқпыз, я сол түрлі поэзияларды зерттегелі отырған жоқпыз. Ол біздің бұл жолғы міндетімізге жатпайды. Егер тексере, зерттей бастасақ, бұл тақырыпқа қалың кітап жазуға болар еді.

“Шілдехана” мен “жоқтауды” біз:

Бала туса, күзетер шілдехана,
Шуласып өлең айтар онда жаңа,—

деп,

Біреудің кісісі өлсе, қаралы ол,
Қаза көрген жүрегі жаралы ол,
Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,
Зарланып неге әнге салады ол?—

деп Абай жазғандықтан ғана еске түсіріп отырмыз. Қазақтың өмірінде поэзияның осындай ерекше орны барлығын ұққан және сол туралы өлең жазған Абай пікірін былайша қорытады:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денен.
Өмірдің қызығының бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең-селең.

Екінші сөзбен айтқанда, анасынан шырылдап, дүниеге келген баланың қазақ тұрмысында бірінші еститін дыбысы — өлең, олай болса, оған өмірдің есігін өлең ашады;

аз ба, көп пе жасап, өмірмен қоштасатын адамның, қазақ тұрмысында соңғы еститін дыбысы да өлең, олай болса, өмірдің шығар есігінен де оны жөнелтіп сап қоштасып қалатын да өлең. Адамның тууы мен өлуінің арасындағы өмірі өлең араласқанда ғана қызық, өлеңсіз қызық өмір жоқ... Абайдың өмір мен өлеңге, қазақ өміріндегі поэзияның роліне көзқарасы осындай.

Қазақтың әсіресе әдет-ғұрыптық поэзиясын Абайдың жақсы білетіндігі және жақсы көретіндігі оның жоғарыда мысалға алған өлеңінен айқын көрініп тұр.

Бірақ қазақ фольклоры жалғыз әдет-ғұрып поэзиясынан ғана құралмайды, оның толып жатқан тармақтары бар, солардан Абайдың тағы да сүйсініп қарайтындары бар ма?

Қазақ фольклорынан өзінің шығармаларында Абайдың өте көп қолданатын бір тармағы — тақпақ, мақалдар, мәтелдер.

Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,
Биде тақпақ, мақал бар, ойлап қара,—

дегенде Абайдың тақпақ пен мақалды сүйсіне атап отырғаны көрініп тұр. Бірақ Абай қазақтың өткен өміріне де, өз заманындағы өміріне де сын көзімен қарағаны сияқты, қазақтың мақалына да сын көзімен қарап, ескіргендері мен ескірмегендерін жіктейді. Мәселен, ол қазақ тарихы туралы пікір айтқанда, қазақтың “Алаш — алаш болғанда, Алаша хан болғанда” “Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би”, “Ұлыстың ұлы күні”, “Жылан жылы жылыс болды, жылқы жылы ұрыс болды, қой жылы зеңгер тоғыс болды”, “Самарқанның сар жолы, Бұланайдың тар жолы”, “Күл төбенің басында күнде кеңес” деген сияқты мақал-мәтелдеріне қатты сүйенеді және олардан көп тарихи шындық табады.

“Бас-басыңа би болсаң, Манар тауға сыймассың, бас алқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің, ”Өзіне ар тұтқан, жаттан зор тұтады”, “Аз араздық көп пайданы кетіреді”, “Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді”, “Жол қуған қазынаға жолығады, дау қуған пәлеге жолығады” деген қазақ мақалдарын Абай өз замандастарына үлгі ғып ұсынады.

“Біздің қазақтың мақалдарының,— дейді Абай,— көбінің іске татырлығы да бар. Іске татымақ түгіл, не құдайлыққа, не адамшылыққа жарамайтыны да бар: ”Жарлы болсаң, арлы болма” дейді. Ардан кеткен соң тірі боп жүргені құрсын... “Атың шықпаса өрт сал”,— дейді. Жер өртеп шыққан аттың несі мұрат? “Ата-анадан мал

тәтті, алтынды үйден жан тәтті” дейді. Ата-анасынан мал тәтті көрінетін ант ұрғанның “тәтті” дерлік не жөні бар? Ата-ананы малға сатсақ, ең арсыздың бірі емеспіз бе?!”

“Көкірек толған қайғы,— дейді Абай тағы бір сөзінде — қайғы не десең, (қазақтың) мақалдарынан танырсың. “Түстік өмірің болса, күндік мал жи”, “Өзінде жоқ болса, әкең де — жат”, “Мал — адамның бауыр еті”, “Малдың беті жарық, малсыздың беті шарық”, “Ер азығы мен бөрі азығы жолда”, “Ердің малы елде, еріккенде қолда”, “Берген перде бұзады”, “Алаған қолым береген”, “Мал тапқан ердің жазығы жоқ”, “Қарының ашса, қаралы үйге шап”, “Қайраңы жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без” деген, осындай сөздер есепсіз толып жатыр. Бұл мақалдардан не шықты? Мәлім болды: қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін, әділет үшін қам жемейді екен, бірақ мал үшін қам жейді екен...”

Бұл сынап отырған мақалдардың кейбірінің мағынасы және маңызы туралы Абайдың пікіріне қосыла қоймайтыны бар. “Малдың беті жарық, малсыздың беті шарық” деген мақал — қанаушы мен қаналушының қоғамдық халдерінің қандайлығын көрсететін сөз. “Қайраңы жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без” деген де орынды айтылған. Алайда біз бұл жолы Абайдың халық мақалын қаншалық білгендігіне және оны өз шығармаларында қалай пайдаланғандығына ғана назар аудармақпыз.

Абай қазақтың мақал, мәтелдерін біліп қана, жақсы, жаманын талдап қана қоймайды. Ол өзінің кейбір шығармаларында, әсіресе өлеңдерінде, өз пікіріне қазық ретінде мақал, мәтелдерді алып отырады. Мәселен, қазақ мәтелінде мақтаншақты “аузымен орақ орады” деп сипаттайды, Абай елдің надан салтын сөгіп жазған өлеңінде, өз пікіріне қазақ ретінде мақал, мәтелдерді алып отырады. Мәселен, қазақ мәтелінде мақтаншақты “аузымен орақ орады” деп Абай елдің надан салтын сөгіп жазған өлеңінде осы мәтелді алып:

Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,
Аузыңмен орақ орған өңкей қыртың!—

дейді. Қазақ берекесіз елді “алтыбақан, ала ауыз” десе, Абай да:

Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсеқызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін
Алтыбақан, ала ауыз,—

дейді. Қазақ тентекті “қазан бұзар” десе, Абай да ел бұзғыштарды:

Калжыны теріс, сөзі — ұрыс,
Айтқан сөзге көнбейді,
Өз тентегін көрмейді,
Қазақ бұзар бір қырыс,—

деп сипаттайды. Қазақ ұрылары “байлағанда бау кеседі” десе, Абай пысықтарды:

Ұрлық пенен қулыққа,
Байлағанда кестің бау,—

деп сөгеді, Қазақта “берерменге бесеу көп, аларманға алтау аз” деген мақал бар, Абай соны пайдаланып, жаңағы пысыққа:

Берерменде бесеусің,
Аларманда және алтау,—

дейді. Қазақ “қайта көрер есікті қатты серіппе” деген мақал айтса, Абай жаңағы ұрсып отырған пысығына:

Қайта келер есікті
Қатты серіппе, жарқын-ау!—

деген ақыл да айтады. Осындай халық мақалынан, халық мәтелінен пайдаланған мысалдар Абайдың өлеңдерінде толып жатыр.

Абай насихат сөздерінде де, өлеңдерінде де қазақ фольклорының өзге түрлерінен гөрі мақал мен мәтелдерді көбірек пайдаланғанын байқаймыз. Осыған қарағанда, Абайдың өмірбаянын жазушылардың: “Ол 14 жасында Семейдегі медреседен қайтқаннан кейін, әкесінің ықпалымен елдің билік жұмысына араласа бастады. Ел билеу жұмысында, қазақтың билерімен, шешендерімен кездесіп, солардан үлгі алып, 17—18 жасында өзі де шешен бидің бірі болды”,— деген сөзі рас сияқты. Неге десеніз, қазақта би болу ақыл табуға ғана байланысты емес, сөз таба білуге де байланысты. Шешен сөйлей білу — қазақ билерінің салты. Және олардың көбі жабайы шешен сөз емес, тапқакты, өлеңді шешен сөзбен сөйлеген, өздерінің өлеңді сөздеріне халықтың мақалдарын араластыра сөйлеген. “Түгел сөздің түбі” атанған Майқыдан, Қаз дауысты Қазыбектен, Үйсін Төле биден, Шақшақ ұлы Жәнібектен, Керей Тоқсан биден, Мөңке биден қалды деген сөздердің бәрі де тапқакты, өлеңді келетін себебі осыдан. Қазақ фольклорының дүние жүзіндік фольклормен қабысып жататын бір тармағы — осы шешендік сөздері. Біздің билер ескі гректің ораторлары сияқты.

Қазақ билерінің осындай қасиетін таныған Шоқан Уәлиханов, оларға мынадай баға берген: “Билерді дауыс беріп ешкім сайламайды да, ешкім бекітпейді де. Еуропаның ақындары, ғалымдары, адвокаттары сияқты, қазақтың билерінің де қадірі өздерінің қара басына тәуелді беделдеріне негізделеді. Шекспир мен Гетені барлық жұрт ұлы ақындар деп санайды. Ал олардың данышпандығы ешбір өкіметтің декретіне, еш халықтың сайлауына сүйенген емес”.

Одан әрі қарай Шоқан осы еңбегінде, қайткенде халық көзінде би бола алудың шарттарын санайды. Сондағы ең үлкен шарттар: ақылдылық пен сөзге ұсталық.

Ақылдылық жағынан да, көркемдік жағынан да шешендік сөздер — қазақ фольклорының ең бай тарауының біреуі. “Шешен сөз,— дейді Белинский,— поэзия сияқты толық мағынасындағы көркемөнер емес, неге десек, онда белгілі тәжірибелік іске арналғандық бар. Оның таянышы — шығарма емес, талас, айтыс. Солай болғанмен де ол — көркемөнер. Неге десек, шешендік сөз шешеннен таланттылықты, шабыттылықты, көркем сөйлеушілікті тілейді” (В. Г. Белинский, Таңдамалы шығармалары, 1914 ж., 871-бет).

Абайдың қара сөздері де, өлендері де ақылды, шешен, көркем келуіне бір себеп — оның жасынан қазақтың шешен, көркем сөздерімен танысуы екендігінде дау болмасқа тиіс. Шешендер әдетте көп сөзді болмаған. Олар “Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар” деген қазақ мақалын өздеріне программа көріп, айтыста көп сөйлемеуге, ретін тапқан аз сөзбен үлкен мәселенің түйінін шешуге тырысқан және шешкен де. Абай да өзінің шығармаларында аз сөзді болған, азғантай, бірақ ақылды, шешен көркем сөздер айтқан кісі.

Абай 40 жасына шейін елдің билігіне араласып, жазушылық жұмысқа қырықтан шыға кіріскенін біз оның өмірбаянынан жақсы білеміз. Біздің білмейтініміз: билік құрған кезінде Абай бұрынғы билердей тапқақты шешен сөздер айтты ма, жоқ па? Бұл сұраудың жауабын ешкім бере алмайды, себебі бұл жөнінде ешкімнің де қолында материал жоқ. Қырықтан аса жазған Абайдың өлендерінде де, насихат сөздерінде де ақыл айту басым, бірақ ол билік сөз емес, олардың көбі — дидактикалық поэзияның үлгісі.

Абай — ақын. Және сауатсыз ақын емес, қазақ әдебиетін де, исламдық Шығыс әдебиетін де, орыс әдебиетін де білген сауатты ақын. Осы сауатты ақынның өзінен бұрынғы я өз тұсындағы қазақ әдебиетіне, әсіресе поэзиясына көзқарасы қандай?

Бұл сұрауға жауап беру үшін, ең алдымен, Абайдың әдебиеттегі орнын анықтап алу қажет, ол үшін Абайға

шейінгі және Абай тұсындағы қазақ әдебиетінің хал-жайына біраз тоқтау шарт.

Кейбір зерттеушілер қазақтың ауыз әдебиетінің алғашқы өкілдері деп ауызша жырларда аттары кездесетін Сыпыра жырауды, Асан қайғыны атағысы келеді; енді біреулер, қазақтың жазба әдебиетінің тарихын ертеден бастамақ боп, XIII ғасырда жасаған Қожа Ахмет Иассауиді “қазақ ақыны еді” дейді. Біз бұл пікірлердің екеуіне де қосылмаймыз. Қазақ ауыз әдебиетіндегі Сыпыра жырау мен Асан қайғы, бізше, мәселен, орыс ауыз әдебиетіндегі Баян сияқты ақындар. “Сәуегей” аталатын Баянды ешбір орыс тарихшысы әдебиетші қатарына қосқан да емес, орыс әдебиетінің тарихын одан бастаған да емес. Себебі: Баянның болған адам екендігіне ешбір документ жок. Мүмкін, Баян атты бір ақын адамның болуы, бірақ оның осы “болуы” документте сақталмай, ол орыс елінің аузында қиялдан туған адам сияктанып, ертегіге айналып кеткен.

Біздің Сыпыра жырау мен Асан қайғы да сол Баян сияқты. Бір жақтан қарағанда, олар тарихта болған адамдар сияқты. Себебі, ескі жырларда Сыпыра жырау Тоқтамыс ханмен тұстас боп, Асан қайғы Жәнібек ханмен тұстас боп сипатталады. Бұл хандар тарихта болған адамдар және Сыпыра жыраудың да, Асан қайғының да өздерімен тұстас хандарға, өзі жасаған заманға арнаған сөздері де бар. Солай бола тұра, оларды тарихи ақындар деп алып, қазақ ауыз әдебиетінің алғашқы белгілі өкілдері солар еді деу, әрине, ғылымдық дәлел боп шықпайды. Орыстың ауыз әдебиетінде Баян қандай ертегі болса, қазақтың ауыз әдебиетінде де Сыпыра жырау мен Асан қайғы сондай ертегі. Аттары солардай ертегі боп кеткен ақындар талай халықтардан кездеседі, оларды ешбір халықтың әдебиет тарихының басына қоймайды. Бұл жөнінде өзге ертегі ақындардан тағдыры өзгеше ескі грек елінің ақыны Гомер ғана. Ескі гректің әдебиет тарихы Гомерден басталады. Сөйте тұра, “Гомер белгісіз бір тайпаның аты ма, я әйгілі ақынның өз аты ма?” деген сұрауға ғылым әлі жауап іздеуде. “Ендеше неге Гомерден бастайды?” деген сұрауға ғылымның берер жауабы: егер Айсадан алты жүз жыл бұрын жасаған Афины әміршісі Писистрат өз тұсының жыршыларын жинап алмаса, ол жыршылар гректің “Илиада” мен “Одиссея” дейтін көлемі зор, көркемдігі тамаша халық эпостарын Гомерден қалған демесе, әрине, Гомер ертедегі ақынның бірі ғана боп қала берер еді де, грек әдебиетінің тарихын бастамас еді.

Біздің Сыпыра жырау мен Асан қайғының трагедиясы — олардан сақталған қазақтың “Илиадасы” жоқ. “Қобыланды” я сол сияқты қазақ эпостарын Сыпыра жырау мен Асан қайғынікі еді деуге біздің қолда әзірге дәлел жоқ. Сондықтан қашан ғылым анығын ашқанша, Сыпыра жырау мен Асан қайғының, біз гректің Гомері емес, орыстың Баяны сияқты ғана көре тұрамыз.

Қазақтың жазба әдебиетін XIII ғасырда жасаған Қожа Ахмет Иассауиді бастауға да біздің қосылмайтын себебіміз: оның қабыры Қазақстанның қаласы Түркістанда болғаны болмаса, одан қалған шығармада — “Хикматта” қазақ түгіл, қазақтың ешбір руының тіршілігін сипаттаған белгі жоқ. Егер ол парсының жазушысы, ақыны Фирдаусидай, әзірбайжанның ақыны Низамидай, өзбектің ақыны Науаидай, белгілі бір халықтың, яғни қазақтың ең болмағанда оның жеке руларының өмірін шығармаларында көрсетсе, оны біз қазақ ақыны дер ек. Қожа Ахмет Иассауиді шығармаларынан, қазақ түгіл, қазақтың ешбір руына жанасатын ештеңе табылмайтындығын және оның шығармаларын қарапайым қазақтың түсіне алмайтындығын еске алсақ, оны қазақтың жазба әдебиетінің басы деу орынсыз. Қазақ әдебиетінде жазушы ақынның емес, әдебиетте аты-жөні сақталған ақынның өзі XVIII ғасырдың бер жағы ғана. Әрине, XVIII ғасырға шейін де қазақта бай ауыз әдебиеті болды. Ол әдебиет не көктен түскен жоқ, не жерден шыққан жоқ, оны жасаушы белгілі адамдар, яғни ақындар бар. Бірақ ол кезде қазақ халқы сауатсыз болғандықтан, көркем шығарма жазылып қағазға түспегендіктен, шығаратын ақындардың жырлары өзі өлген соң халық қазынасына айналып, шығарушыларының аты-жөні ұмытылып, “халық әдебиеті” боп кеткен. Осы “халық әдебиетіндік” арнадан қазақ ауыз әдебиетінің саралануы XVIII ғасырдың екінші ширегінен бастап қана. Бұл басталу қазақ әдебиетінің тарихында Бұхар жырау Қалқаманұлының атымен байланысты.

Әзірге қазақ әдебиетінің тарихында жасаған дәуірі, аты-жөні мәлім бірінші ақын — Бұхар жырау. Оның кім екендігі туралы бұрынғы бір еңбегімізде¹ айтылған мәліметтерді бұл арада қайталамаймыз. Бұхардан кейін жасаған қазақ ақындарының біразының аттары да, шығармалары да мәлім.

¹ “Қазақтың XVIII—XIX ғасырдағы әдебиеті тарихынан очерктер”, 1942 ж., Алматы, 13—31-беттер.

Бұл арада тоқтала кетуге қажетті бір мәселе — қазақ жазба әдебиетінің басы қай ақынның шығармасынан басталатындығы туралы.

Кейбір жорамалға қарағанда, Бұхар жырау да, оның ізін баса шыққан ақындар: Дулат, Шортанбай тағы басқалар да және кейбір документтерге қарағанда Байтоқ, Жанұзақ, Махамбет те мұсылманша хат білгенге ұқсайды. Соған қарап, кейбір әдебиетінің басы еді дегісі келеді. Біз бұл пікірге де қарсымыз, себебі, біріншіден, солардың хат білетіндігін дәлелдейтін документ мықты емес (егер Махамбет Өтемісұлы архивтен табылған документтерде “Мұхаммед Отамыш ұғли” деп қол қойса және осы “қол қоюға” жататын сөздері арабшылаумен қатар, дауысты әріптер араласпайтын араб грамматикасының заңымен жазса, ол қазақша хат білгендікке куә емес); екіншіден, олардың ешбірінің қолынан жазылған шығарма сақталған емес, сондықтан олар өз қолдарымен өлең жазды ма, ол арасы бізге мәлімсіз; үшіншіден, және негізгісі, ол ақындардың қолымен өлең жазуы жазба әдебиеттің өкілі болуына дәлел бола алмайды. Өйткені, шығармаларының көбі ауыз әдебиетінің стилі мен образының аумағынан шыға алмай жатады. Олай болса, оларды “қазақ жазба әдебиетінің өкілдері еді” деп қалай атай аламыз?

Әрине, атай алмаймыз. Бізше, олар — жазба әдебиеттің өкілдері емес, ауыз әдебиетінің өкілдері. Олардың өздерінен бұрынғы ақындардан айырмасы тек тарихта аттары мәлім болуда ғана. Әйтпесе, шығармаларының стилінде де, сөздік материалдарында да ешбір айырма жоқ, екеуі де — фольклор.

Фольклор мен жазба әдебиеттің арасындағы негізгі бір айырмашылыққа тоқтап өтейік: фольклорлық шығарманың мазмұнында тақырыптық бірлестік үнемі бірыңғай келе бермей, көбіне ала жаулы, әр тараулы боп кетеді. Мәселен қазақтың:

Базардан алып келген жезді құман,
Пәлеге ұшырайды сөзді қуған.
Бал шайнап, шекер жұтқан, беу қарағым,
Көзіңнен айналайын жаудыраған,—

деген өлеңнің төрт жолы үш түрлі мағына береді: бастапқы “Базардан алып келген жезді құман” деген жол бір мағына, “Пәлеге ұшырайды сөзді қуған” деген жол екінші мағына, соңғы екі жол үшінші мағына. Шығарушыға керегі бастапқы екі жол емес, соңғы екі жол. Олай болса, керексіз бастапқы екі жолды неге қолданады?

Қолданатын себебі: төрт жолдан құралатын бір ауыз өленнің барлық жолдарын бір мағынаның арнасынан ғана өткізуге өленді табан аузында шығарып отырған адамның уақыты да, мүмкіншілігі де жоқ. Сондықтан ол өз ойын білдіретін сөздерді тауып алғанша, халық фольклорында бұрын айтылып жүретін даяр сөздерді тыныс есебінде қолданады да, өз ойын соған үйлестіріп қоса салады. Оқиғасы да, тақырыбы да әр түрді фольклорлық шығармалардың ішінде бір сарынды тенеулер, салыстырулар, әсірелеулер араласып жатуы осыдан. XVI ғасырда жасапты-мыс дейтін Асан қайғы мен XVIII ғасырда жасаған Бұхардың сөздері көп жерде ұқсап қалатын себебі, “Қобыланды”, “Қарасай Қазы” сияқты жырлардың сөздері мен Махамбеттің кейбір өлендері ұқсап қалатын себебі, біздің заманның кәттә қарт ақындары Жамбылдың, Нұрпейістің, Шашубайдың жырларынан, ескі жырлардың жолдары, сөздері көп ұшырасатын себебі де осында. Қазақстанның күнгей жақ облыстарының елінде күні бүгінге шейін кездесетін айтыс өлендерінің көпшілігінде бір ауыз өленнің алғашқы екі жолы үнемі халық әдебиетіндегі:

Қара кемер, замандас, қара кемер,
Қара інгенді айналып ботасы емер,

деген сияқты,

Шыны кесе, ендеше, шыны кесе,
Шыны кесе толады, құйса есе,—

деген сияқты даяр трафареттен алынып, аяғына:

Қараңғы іңір болғанда жолығып кет,
Жарық кезде жолықсаң, шешен көрер,—

деген жалғау қосуды,

Сонда көңілім дауалар, ай-ау, қалқам,
Жарты бидай ауыздан жарып жесе,—

деген жалғау қосуды, ауыз әдебиетінің заңды жолынан шыққан. Ауыз әдебиетінің осындай табиғатын Абай оның кемшілігі деп ұғып:

Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау,
Өлеңі бірі жамау, бірі құрау.
Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау!—

деп ренжиді. Тағы бір өлеңінде:

Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап,—

деп сөгеді. Рас, Абайдан бұрынғы қазақ ақындары да, Абай тұсындағы қазақ ақындары да талант жағынан, сөзге шеберлік жағынан бір қалыпта емес. Олардың екпіндеген жүйріктері де бар, шоқактан артығы жоқ жортақтары да бар, кібіртіктеген аяңшылары да бар. Абай “өлеңі бәрі жамау, бәрі құрау” деп атақ тағып отырған Бұхар, Дулат, Шортанбай осы жүйелі ақындардың алғашқысына жатады. Бұхар мен Дулатта жалпы қазақ фольклорының сөздері кейде кесек, кейде аз араласып отырса, Шортанбайда фольклордан даяр пікірлер, даяр шумақтар, даяр жолдар, даяр сөздер өте сирек ұшырайды. Шортанбайдың фольклормен байлаңысы: тақырыбы заманына арналғанмен, өзінен бұрынғы қазақ фольклорын идея жағынан да, көркемдік жағынан да, техника жағынан да тереңдете алмауында.

Өзінен бұрынғы және өзімен тұстас қазақ ақындарын Абай “жамаулы, құраулы” өлең жазғандықтан ғана өлеңнің көркемдігі, түрі “нашарлықтан” ғана мінемейді, олардың мән-мақсатының жағдайлығынан да мінейді. Ол:

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

Кобыз бен домбыра алып, топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап,
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтап, құдай қарғап.

Кайда бай мақтаншаққа барған тандап,
Жиса да, бай болмапты, қанша малды ап.
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді бәрі дандақ.

Абай бұл өлеңінде “ақындар” деп қазақтың ақын атаулысын түгел алмай, олардың ішінен “мал үшін тілін безеп, жанын жалдағандарды” екшеп алса, не сол “жанын жалдаған” кім екенін атап айтса, біз бұл арада “онысы дұрыс” дер едік те жүре берер ек. Себебі қайдағы

мақтаншақ байға барып, қайыршылық қып мақтау өлең айтып, сөзін малға сатып, өлеңнің қадірін кетіретін “ақындар” қазақта Абайға шейін де, Абай тұсында да, Абайдан кейін де аз болмаған. Бірақ бұлар қазақ ақындарының бәрі емес, олардың бір жүйесі ғана. “Өлеңі бірі жамау, бірі құрау” деген уақытта Абай Бұхар, Шортанбай, Дулаттардың “сөз сатқандығы” үшін емес, өлеңдерінің сыртқы құрылысының “теп-тегіс жұмыр, іші алтын, сырты күміс” болмағандығы үшін, бұрынғы сарыннан сытылып шыға алмағандары үшін мінейді.

Абайдың эстетикалық талабы мен талғамы биік болғандықтан творчествоны кәсіпке айналдырғандарды аямай өлтіре сынаса, ол талапты ақындардың “қиыннан қиыстыра” алмағандығына ренжиді. Бұл заңды да. Өйткені Абай қазақ халқын сөз өнеріне икем деп таниды да, қатаң талаптар қояды. Абайдың өз аузынан шықпаған, бірақ халық әдебиеті жөнінде түйген ойын Шоқан Уәлихановтың сөзімен айтсақ, мынандай болар еді:

“Татар халықтарының ішінде,— дейді Шоқан,— ақындық қабілетінің күштілігі жағынан қазақ бірінші орын алады деуге болады. Бұл туралы біздің еңбегі сіңген ориенталист Сенковскийдің арабтар туралы айтқан мына сөздерін алайық: “Бәдәуилер табиғатында өлең шығарғыш келеді және ақындыққа бейім тұрады”. Қазақ жыршыларының шығармаларында, арабтың поэзиясындағыдай өлеңнің шарты сақталмағанмен, қазақ жырларында да белгілі заң, үйлес бар. Қазақ тілі түрік тұқымдас елдердің тілдерінен ерекше таза. Өйткенмен жұмсақтығы, әсірелуі астарлылығы араб тіліндей шындалмаған. Сондықтан көркемдік қасиетінде айырма бар. Қазақ поэзиясы далалық поэзия болғандықтан, арабтың шөлдік поэзиясына ұқсап, сюжет жағынан бір жақтылау келеді де, көшпелі өмірді, рулардың таласын сипаттайды: бұл жағынан алғанда, араб поэзиясына ұқсастығы жақын. Өмірдің шын сипатшысы болғандықтан, қоғамның ұғымын, қарым-қатынасын көрсететіндіктен қазақ поэзиясының аса қызғылықты және көңілді аударатын жақтары көп. Негізгі мақсатымызға оралайық. Тарихы жағынан (қазақ) халқының поэзиялық рухы мына мәселелерде тамаша: 1. тіл жағынан бүгінгі ұрпаққа түсініксіз сөздері аз, Алтын Орда дәуіріне жататын батырлардың жорығын сипаттайтын ескі поэзиялардың көбі, ақындардың ұғымы күштіліктен, біздің заманға шейін бұзылмай сақталды. 2. Әр дәуірде жасаған ақындар өз дәуірінде болған ерекше оқиғаларды жырлары арқылы халықтың есінде қалдырып, сол жырлардың бәрі жиналғанда

тұтасқан бір зор шығармаға айналды. 3. Сол тұтасқан поэмалар әдеттің, мақал-мәтелдердің, мінез-құлық заңдарының толық суретін жасап, халықтың өткен тарихының, рухани өмірінің айнасы болды, тарихи оқиғаларды толықтырды, олардың шыққан себебін ашуға жәрдемдесті. Таң қаларлық нәрсе: қазақтар өздерінің ескі ертегілерін, ескі сенімдерін тамаша таза сақтаған! Одан да артық таң қалатын нәрсе: далиған даланың әр шетінде елде ауыз әдебиеттің бұлай дәл сақталуы ғажап қалдырарлық жағдай болғанмен, ешбір күдіксіз, шындықта бар фактілер" ("Шығармалар жинағы", С.-Петербург, 1904 жыл, 193—194-беттер).

Шоқан осы пікірін кейде қысқа, кейде ұзақ қып, жазған еңбектерінің әр жерінде айтады. Бірақ ол "ақын" атаулының бәрін жақсылай бермейді. Әлі баспаға шықпаған, Ленинградтағы архивте "23-фонд" боп саналатын қолжазба еңбегінде Шоқан "сөзін малға сататын" ақындарды былай сипаттайды: "Шығарып айтқан жырды, сөзді қазақтар "өлең" дейді, шығарушыны "өлеңші", "жыршы" я "ақын" дейді. Шығарғыштардың ішінде арсызы да бар; олар — байлардан, билерден, сұлтандардан сыйлық алу үшін жағынып жырлайтын шарлатандар". Осы пікірін Шоқан көп дәлелдермен бекітеді. Бірақ оның бұл бағасы, қазақтан шыққан ақын атаулының бәріне емес, шын мағынасында сөз сататындарына ғана айтылған. Абай өзіне дейінгі және замандас ақындарды өнерді мал табу жолына жұмсағандығы үшін сынаиды, ал таланттыларын жаңа түр, соны леп, айқын мағына таппағаны үшін мінейді.

Жалпы қазақ тілінің, оның ішінде поэзия тілінің байлығымен пайдаланғаны болмаса, Абайды өзінен бұрынғы қазақ ақындарында я өзімен замандас қазақ ақындарына еліктеді деу, солардан үлгі алды деу қиын. Мазмұндық жағынан алып қарағанда, Абайдың өлеңдерінің Шортанбайдың жырларымен түйісетін жерлері бар, бірақ:

Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау,
Өлеңі бірі жамау, бірі құрау,—

деуіне қарағанда Абайдың Шортанбайдан үлгі алайын деген ниеті болмаған. Сондықтан егер оның бірнеше өлеңі мазмұн жағынан Шортанбайдың кейбір жырларымен сарындас болса, бұл оның Шортанбайдан алған үлгісі емес, замандары бір болғандықтың әсері ғана.

Қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын ауыз әдебиетінің стилінен өзгеше жолмен, еуропалық стильмен өлең жазуға талаптанған Ыбырай Алтынсарин. Бірақ Ыбырайдың сан жағынан аз өлеңдерінің ішінде “Жаз”, “Жаз шыққанда”, “Өзен” деген өлеңдері жаңа, еуропалық стильде жазылады да, “Ей, достарым”, “Ей, жігіттер” деген өлеңдері, мазмұны жаңа болғанмен, ауыз әдебиетінің стилінде жазылады. Сондықтан біз Ыбырайдың жазушылық майданына аттаған адымның бір аяғы ескі қазақ фольклорында, екінші аяғы еуропалық поэзияда дейміз, Ыбырай толық мағынасындағы еуропалық ақын емес дейміз. Ендеше ол еуропалық стильге көшкен, қазақтың жаңа поэзиясының күні емес, сіберлеп атқан таңы сияқты ғана. Қазақ поэзиясының жаңа күні — Абай.

Абайдың Ыбырайды білу-білмеуі туралы алдағы тарауда аздап айтқан ек, сол мәселеге тағы да аздап орайлық.

Әлі де айтарымыз: Ыбырайдың Абайды білуі туралы біздің қолда ешбір документ те, мәлімет те жоқ. Өйткенмен біздің ойымызша, Ыбырайдың 1879 жылы шыққан “Хрестоматиясын” Абай оқыған сияқты және оқып қана қоймай, кейбір үлгілерін алған сияқты.

Замандарының бірлігінен бе, қоғам өмірін зерттей келе, әрқайсысы өз бетімен келгендіктен бе, әйтеуір, Ыбырай мен Абайдың шығармаларындағы аса қабысатын өзекті арнасы — екеуінің де ағартушы-демократтығы. Екеуі де елін, қазақты сүйеді және оның қанаушыларын емес, өз еңбегімен күнін көрген көпшілігін сүйеді, оларды надандық торынан құтқаруға талаптанады. Мұны олар көркем сөздің қуаты арқылы байқатады. Әрине, олардың өлеңдері идеялық жағынан біріне-бірі қаншама жақын болса да, көркемдік жағынан мүлде ұқсаспайды. Ыбырайдың қанаушыны жамандаған, еңбекшіні жақтаған өлеңдері түр жағынан ажарсыздау, ойы шашырандылау боп келеді. Ал Абай өлеңдерінің мазмұны жинақы, түрі көркем. Прозамен жазылған шығармаларда Ыбырайдың Батыс Еуропа, әсіресе орыс, прозаиктерінен үйренгені мол екендігін байқаймыз. Әрі ықшам, әрі көркем новеллалар тек педагогикалық мақсатты орындап қана қоймай, көркем шығарма дәрежесіне көтеріле алғандығын байқамасқа болмайды. Абайдың прозасы көркем шығарма емес, тек нақыл ғып айтқан насихат қана. Ал Ыбырайдың “Бай баласы мен жарлы баласы”, “Киіз үй мен ағаш үй”, “Қыпшақ Сейіткүл” тағы бірнеше оригиналдық шығармалары қазақ тілінде жазылған тұңғыш әңгімелер. Мектеп балаларына

арналған орысша қысқа әңгімелерді де қазақ тіліне бірінші аударған Ыбырай.

Ағартушылық пікірлері, әсіресе, қазақ балаларын орыс біліміне суару туралы пікірлері, бір арнадан шығатын Ыбырай мен Абайдың сол балаларды оқытудағы халыққа пайдалы іске шақыратынын жоғарыда айтқамыз. Бірақ осы оқуға халықты, әсіресе жастарды үгіттеуге келгенде де, Абайдан Ыбырай тереңірек кетіп, орыстың педагогикалық школасында оқығандығын, оқуын бітірген соң, әрі педагог, әрі инспектор болғандығын көрсетеді. Абайдың “оқындар” деуі жалпы ағартушылық сарында ғана айтылса, Ыбырай “оқындардың” үстіне, сол оқуға қызықтырудың әдісін таба білген.

Поэзияның шеберлік мәселесінде, Ыбырайдың Абаймен маңайласып қалатын саласы — табиғатты суреттеу. Абайдың “Жазғытұры” деген өлеңі Ыбырайдың “Жаз” деген өлеңімен стиль жағынан да, сюжет жағынан да, мазмұн жағынан да, көркемдік жағынан да өте ұқсас. Ыбырай “Жаз шыққанда” деген өлеңінде:

Жаз шығып, қыс өткенде, қыспақ өтіп,
Жауатын рахмат жаңбыр күні жетіп,
Азамат, жан-жануар жадырайды,
Сай-сайдан су ағады гүрілдетіп,—

десе, “Жаз” деген өлеңінде:

Сәуірде көтерілер рахмат туы,
Көрінер көк жүзінде қаз бен қуы.
Көктен жаңбыр, таулардан сулар жүріп,
Жайылар жер жүзіне қардың суы,
Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп,
Өсірер жерден шөпті нұрдың буы,—

десе, Абайдың “Жазғытұры” деген өлеңінде:

Жазғытұрым қалмайды қыстың сызы,
Масатыдай құлпырар жердің жүзі.
Жан-жануар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.

Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
Жайраңдасып жас күлер құрбысымен,
Көрден жана тұрғандай кемпір мен шал,
Жалбандасар өзінің тұрғысымен,—

дейді. Екеуінің сөз құрастары басқа болғанмен, сипаттайтын табиғат бейнесі, ол сипаттаудың көркемдік мөлшері де қатарлас. Ыбырай табиғатты суреттегеннен кейін, қазақ ауылының көктемдегі бейнесін:

Сәуірдің әрбір күні дертке дәрмен,
Құдайым дәрмен бол деп етер пәрмен,
Бір малы шаруаның екеу болып,
Қыстаудан ел шығады алуан-алуан.
Күлісіп, құшақтасып әзіл етер,
Әйелдер көш жөнелтіп кейін қалған...

Адамзат сайран етер көңілі жай,
Секіріп ойын салар құлын мен тай,
Қой маңырап, сиыр мөңіреп шат болады,
Тасиды күркіресіп өзен мен сай.
Аяғын алшаң басып, түйе шығар,
Жаратқан мұнша тансық жаббар құдай!

Кеш болса күн қонады таудан асып,
Шашаққа қызыл алтын нұрын шашып,
Аһ ұрып, шүкірлікпен құшақтасар
Рақатпен кеш уақытында неше асық...

Құдайға шүкір етіп жас пен кәрі,
Бердің деп жанға рақат мұндай дәрі...
Қырда орман, жер жүзінде бәйшешектер —
Шуылдап шүкір етіп мұның бәрі,—

деген бейнемен берсе, Абай да осыған ұқсас:

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып,
Шаруа қуған жастардың мойын босап,
Сыбырласып, сырласып, мауқын басып.
Түйе боздап, қой қоздап — қорада шу,
Көбелек пен құстар да сайда ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұлаңдап ағады су...

Жазға жақсы киінер қыз-келіншек,
Жер жүзіне өн берер гүл-бәйшешек.
Қырда торғай сайраса, сайда бұлбұл,
Тастағы үнін қосар байғыз, көкек...

Безендіріп жер жүзін тәңірім шебер
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер,
Анамыздай жер иіп емізгенде,
Бейне әкендей үстіңнен аспан төнер,—

деп бейнелейді. Бұл жөнінде де Ыбырай мен Абайдың көркем ойлары дәлме-дәл шығады. Екеуінің қазақ ауылына келген көктемді сипаттауы да, көктемдегі көркемдік пен рақаттың бәрін тәңірінің мейірімі деп ұғуы да бірдей. Тек бөлінетін жерлері — Ыбырай “Жаз” деген өлеңінде мағыналық, көркемдік, мазмұндық жағынан жалғас болса, “Жаз шыққанда” деген өлеңінде сүйіскен жастардың көңіл күйін бейнелеп, сезімдерін сипаттап кетсе, Абай “Жазғытұры” деген өлеңінің аяғын символикалық

теңеумен қыстай көріспеген күн мен жерді біріне-бірін жігіт пен қыздай ғашық қып, көктемде жолғастырып, құмарларынан шығарады. Бірақ Ыбырайдың өлеңі қыз бен жігіттің шындық махаббатын сипаттаумен біткенмен, Абайдың өлеңі күн мен жердің символикалық махаббатын сипаттаумен біткенмен, екеуінің сарқар арнасы бір — құмарлық, құмарлық ләззаты.

Ыбырайдың “Өзен” деген өлеңі еуропалық стильде көркем жазылған шығарма. Абай бұл тақырыпқа арнайы шығарма жазбай, тек қана:

Жаздыгүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек,
Ұзарып, өсіп толғанда,
Күркіреп жатқан өзенге,
Көшіп ауыл қонғанда,—

деп жол-жөнекей айтып кетеді. Бірақ қазақ аулының жазғы бейнесін сипаттағанда Абай сөз күдіретін әбден танытады. Абайдың “Жаз” деген өлеңі сөз арқылы жасалған тамаша картина. Бұл өлеңді оқығанда, ұлы суретші салған жазғы ауылдың тамаша сұлу картинасына қарап отырғандай рақаттанасың.

Қазақтың күзгі, қысқы өмірін сипаттау, аңшылығын сипаттау Ыбырайда жоқ. Ал Абайда бұл тақырыпқа жазылған өлеңдерінің суреттілігі “Жаздан” кем емес. Реалист Абай қазақ аулының жазғы рақатын мақтағанмен, көшпелі салтқа байланысты күзгі, қысқы тұрмысындағы жүдеушіліктің бейнесін де көзге елестерліктей суреттейді. Жазды сипаттағанда, ол:

Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып ыңкылдап...
Арасында құлын-тай,
Айнала шауып бұлтылдап,
Жоғары-төмен үйрек-қаз,
Ұшып тұрса сымпылдап,
Қыз-келіншек үй тігер
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп, сыңкылдап,
Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Бай да келер ауылға,
Аяңшылы жылпылдап.
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек,

Кеңесіп, күліп, сылқылдап...
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген,
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап.
Мылтық атқан, құс салған,
Жас бозбала бір бөлек,
Су жағалап қутыңдап
Қайырып салған көк құсы,
Көтеріле бергенде,
Қаз сыпырса жарқылдап,—

деп оқушыларына ауылдың жаздыгүнгі картинасын жасап берсе, “Күз” деген өлеңінде:

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай,
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айрылған ағаш, қурай...
Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен,
Астында ақ шомшы жүр, ол — бір керуен,
Қай ауылды көрсең де жабырқаңқы,
Күлкі, ойын көрінбейді, сейіл-серуен...

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы,
Тұман болар, жел сокса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрсын заңы!—

деп жазғы көркемдік пен рақаттың бәрін ауылдан табады.
“Қыс” деген өлеңінде:

Ақ киімді, денелі, ақсақалды,
Соқыр, мылқау танымас тірі жанды,
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды,—

деп “кәрі құда — қыстың” келгенін сұсты суреттеген Абай:

Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда
Алты канат ақ орда үй шайқалды,—

деп қазақтың ол кезде қыс киіз үйде отыратынын аянышпен айтады. Себебі:

Әуес көріп жүгірген жас балалар,
Беті-қолы домбығып, үсік шалды.
Шидем мен тон қабаттап киген малшы.
Бет карауға шыдамай теріс айналды.

Долы боран байдың “алты канат ақ үйін шайқағанда”, киімдері жылы жылқышылар қысқы аязда осындай халге түскенде, жыртық киіз үйдегі, “бай ұрсып орта қап қара киды әрең беретін”, отыны да аз, киімі нашар кедей отбасылардың халі қандай болмақ? Бұл сұрауға Абай жауап бермесе де түсінікті. Абайдың табиғат лирикалары тек жанды пейзаждарға ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік /мәңмаңызға толы болып, оның демократтық пікірін барынша айқындай түседі. Қазақ елінің жылдың әр мезгілінде қандай күйге түсетіндігін реалистікпен суреттеу Абай поэзиясының зор азаматтық пафосын қалыңдата түседі.

Ыбырай мен Абайдың табиғат лирикаларынан жоғарғыдай ұқсастықты аңғарсақ, енді тарихта болған адамды арқау ете шығарған шығармаларына да тоқтай кету қажет. Өйткені, бұл шығармалардан олардың идеялық бірлестігін, пікірлерінің бір арнаға құятындығын тағы да көрер едік.

Ыбырай “Өсиет” деген өлеңінде Ескендірдің (Александр Македонский) басындағы бір оқиғаны жыр қылады. Оқиғаның мазмұны: Ескендір Зұлқарнайын патшаның өлгісі келмей, ішкен адам мәңгі жасайтын су іздейді, осындай “суға” ислам дінінде пайғамбар саналатын Хұзыр Ілияс пен тағы бір уәзірін жұмсайды. Олар судан әуелі өздері ішіп мәңгі өлмейтін болады да, бір кесе суды Ескендірге алып келе жатқанда, теңіз жағасында отырған шалға жолығады. Шал жөн сұрасқаннан кейін, “Ескендір суды ішпесін”,— дейді. “Неге?”— десе, “Мен де сондай патша едім, заманың өтіп, елге кәдірің кеткен соң, патшалықтан рақат таппайды екенсің, ондай патшалық азап екен”,— дейді. Осы сөзді естіген Ескендір әкелген суды ішуден бас тартады.

Өлеңнің сюжеті Шығыстың Ескендір туралы айтатын әңгімелерінің біреуінен алыну керек. Бізге бұл арада қажеті сюжеттің қайдан алынуы емес, Абайдың да осы Ескендір туралы поэма жазуында. Оның:

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары оған мекен,
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен,

деп басталатын поэмасының қысқаша мазмұны, жердің жүзін жаулап алса да, көңілі тоймаған Ескендір ешкім ала алмайтын қорғанды ел бар деп естиді де, соған арыпталып жетеді. Ескендір қорқытқанмен қорғанның қақпасын күзетші ашпайды, дікіндей берген соң, “саған тартуым”

деп қақпадан шүберекке түйген зат тастайды. Ескендір “не екен?” деп қараса, адамның көз сүйегі боп шығады. “Бұл — қай қорлығы? Қиратам” — деп Ескендір ашуланса, оны бала жасында тәрбиелеп өсірген гректің атакты ғалымы Аристотель: “Мұнда көп мән бар”, — деп тоқтатады. Содан кейін таразы құрып, көз сүйегін бір жаққа іліп, бір жағына қару ілсе де, көп қаруды сүйек басып кете береді. Сонда Аристотель сүйекке бір шөкім топырақ сепсе, көз сүйекті топырақ басып кетеді. Ескендір: “Бұл не ғажап?” — деп сұрағанда, Аристотельдің берген жауабы:

Бұл — адам көз сүйегі, — деді ханға. —
Тоя ма адам көзі мың мен санға?
Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да.
Өлсе тояр көзіне құм құйылғанда!

Ескендір сонда ғана тәубеге кеп, қорғанды алудан да, патшалығын зорайтудан да тыйылған екен дейді.

Абайдың бұл поэмасының да сюжеті Шығыстың Ескендір туралы әңгімесінен алыну керек.

Ыбырай мен Абайдың Ескендір туралы жазған шығармаларының оқиғалары басқа болғанмен, идеялары бір; екеуінің де айтайын дегені: бақытқа, өмірге қанағатсыз болмау, өзгенің бақытсыздығына себеп болу арқылы өзіне бақыт таппау. Бұл идея Ыбырайдың да, Абайдың да демократтық, гуманистік ұғымдарынан туады.

Міне, қысқаша айтқанда, Ыбырай мен Абайдың шығармаларындағы үндестіктен әзірге біздің тапқандарымыз — осылар.

Қорыта келгенде, Абай Ыбырайды білген болар, шығармаларын оқыған болар, оқымаса, жоғарыда көрсеткен ұқсастықтар қайдан шығады деген сияқты жорамалдар жасағанымыз болмаса, осы пікірді дәлелдеп айтуға дәлеліміз жоқ. Алайда біздің айтарымыз: Абайдың қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін, өзіне дейінгі және өзімен замандас ақындардың шығармаларын білгендігіне шек келтіруге болмайды. Ал енді олардың Абайдың ақындық талантын қалыптастыруға, дарынын шындауға қандай ықпалы мен әсері болды дегенге келетін болсақ, онда Абай анадан мынадай, мынадан анадай үлгі-өнеге алды деп дәл көрсетіп айтарлық дәлеліміз болмаса да, оған жалпы қазақ поэзиясының игі ықпалы болғандығын жоққа шығара алмаймыз. Ол өзіне дейін қалыптасқан дәстүрлерге сын көзімен қарай отырып, творчестволық жолмен өзінің ақындық бетін айқындады.

Абайдың қазақ әдебиетімен өнерпаздық байланысын осымен доғарып, енді оның Шығыс әдебиетінен қаншалық азық алғандығына назар аударайық. Ол үшін әуелі “Шығыстық” деген сөздің басын ашып алу қажет.

“Шығыс” дегенде біз исламдық Шығысты айтамыз ғой. Исламды туғызған ел — Араб. Арабтың Орта Азияны отарлауы Мұхаммед пайғамбардан кейін, оның шаһар-ярларының тұсында. Ең алдымен олар Ауғанстанды, Иранды алып, VIII ғасырда Тянь-Шань мен Алатаудың екі бауырын бөктерлей отырып, Қашқарияға барып тоқтады. Орта Азияға, оның ішінде өзбек, түркімен, татар, қазақ сияқты елдерге исламды әкелген арабтардың өзі емес, мұсылманға айналған парсылар, парсыдан тараған исламға қазақ елі ерте бағынған. Ислам дінін қабылдау қазақ тіліне әсерін қатты тигізген. Қазақтың байырғы сөздері деп жүрген сөздеріміздің талайы түрін өзгерткен парсы сөздері екенін тілшілеріміз дәлелдеуде. Мәселен, қазақтың “орамал” деген сөзін, парсының “ро” — бет, “мәл” — сүрткіш деген екі сөзінен құралды деп қай қазақ ойлар? Ешбір қазақ “орамалдың” “ро-мәл” екенін, “ро-мәлдің” “бет сүрткіш” екенін білмейді; бірақ “орамал” деген шүберектің бетті сүртуге арналғандығын білмейтін қазақ жоқ. Осындай парсыдан ауып кеп, қазақ ауылында мәңгілік отырып қалған сөздер қазақта талай сан. Парсы мен арабтың қазақ тіліне ерте кезде сіңген сөздері, кейін қазақтың байырғы сөздері боп кетіп, кірмелік маңызын жоғалтқан.

Бұл арада оқушылардың есіне сала кететін бір мәселе — қазақ тарихы туралы күні бүгінге дейін жазылып жүрген еңбектерде, қазақтың ислам дінін қабылдауын XVI ғасырдың бер жағына әкеледі. Бұл пікірге мен өзім қосылмаймын. Себебі бір тілдің екінші тілге әсері, сол екі тілді қолданатын елдердің арасында қарым-қатынас бар кезде ғана болады. Қарым-қатынас жоқ кезде әсер де жоқ. Мәселен, ешбір испан, я ағылшын тілі қазаққа әсер еткен емес, себебі: қазақ пен олардың арасында қарым-қатынас болған емес. Парсы тілінің қазақ тіліне әсері тиюі қазақ пен парсының арасында қарым-қатынас болғандықтан. Бірақ осы қарым-қатыс, тарихтың айтуынша, қазақ даласын XIII ғасырда Шыңғыс хан жаулап алғаннан кейін үзілген. Содан кейін қазақ руларының парсымен ешбір байланысы болмаған. Ендеше егер тарихшыларға сенсек, XVI ғасырдың бер жағында мұсылман болған қазаққа, арасында қатынасы жоқ парсы тілінің әсері қандай көп тиеді? Парсы сөздерін қазаққа тән сөз ғып қайдан алады.

Отарлаған Орта Азияға парсылар араб әдебиетінен де, өз әдебиетінен де көп қазыналар әкелді. Егер парсылар араб әдебиетіндегі: “Ескендірнама”, “Ләйлі — Мәжнүн”, “Жүсіп — Злиқа” сияқты поэмалардың, “Мың бір түн” сияқты ертегілердің сюжеттерін пайдаланып, өз тілінде жазып бір үлгі алса, екінші жақтан, арабтың бай тілінен көп сөздерді жасқанбай қабылдаудың нәтижесінде парсы тілінің лексикалық мүмкіндігін арттырды.

Парсыларға бағынған Орта Азиядағы түрік-монғол тұқымдас елдердің басына түскен қиыншылық: оларға араб тілін де, парсы тілін де қатар үйренуге тура келді. Осыдан барып, Иранға іргелес отырған өзбек, түркімен, әзірбайжан тілдері өте шұбарланып; исламға шейінгі сөйлеп жүретін ескі түрік сөздерінің көбінен айырылып қап, олардың тілдері араб, парсы, түрік сөздерінен суарылған тіл болып шықты. Мұның дәлелін ақындардың шығармаларынан айқын көреміз. Әзірбайжан ақыны Низамидің, өзбек ақындары Науаи мен Бабурдың шығармаларын оқыған көпшілік қазір әрең-әрең түсінетіндігі, тіпті біразын түсінбейтіндігі де осыдан.

Парсыға ерте бағынғанмен, исламды ерте қабылдағанмен, ертерек кезде біраз сөздерін алғанмен, араб пен парсы әдебиетінің қазақ әдебиетіне ықпалы кешегі XIX ғасырға дейін болған жоқ десек, қателеспейміз ғой деймін.

Қазақ жырларында тәңірінің, пайғамбардың, әулие-әмбиелердің, шадиярлардың (Шаһар-ярлар) аттары аталғанына қарап, “міне, араб пен парсының ықпалы” деп дәлелдей қою қиын. Пайғамбарлардың аты аталған шығармаларда Шығыс ықпалы бар дегендерге біз қазақ ақыны Махамбеттің:

Мұсылмандық кімде жоқ?
Тілде бар да, дінде жоқ!—

деген сөздерімен жауап береміз. XIX ғасырға шейінгі қазақ поэзиясында тәңірі мен пайғамбардың аталуы, “тілде бар да, дінде жоқ” деушілердің құран арқылы тілге оралтып, санаға сіңірмеген атауы ғана. Қазақ халқының кеменгер ұлы Шоқан Уәлихановтың: “Біздің жанымыз бен тәнімізге мұсылмандық әлі сіңе алған жоқ”,— деп XIX ғасырдың 60 жылдары айтқанын да естен шығара алмаймыз.

Халық поэзиясының ішінде исламшылдықтың ықпалынан туды дейтін парсының “Я, шаһри, Рамазан” деген оразалық жырының өзін қазақ “жарапазан” деп атап, өлеңін қазақтың:

Мінгені пайғамбардың жирен дейді,
Бес намаз тілің келсе, үйрен дейді.
Бес намаз тілің келіп үйренбесен.
Тіліңді темір істікпен түйерер дейді,—

деген қалжың өлеңіне айналдырып жібергенде халықтың өз тұрмысынан туған өзге өлеңге не жорық.

XIX ғасырға шейінгі қазақтың тілде мұсылман боп, дінде мұсылман болмауы,— қазақтың оған шейін көшпелі дәурен сүрумен, сол себепті аулында мешіт пен медресе болмауымен байланысты.

XIX ғасырдың ар жағында қазақпен ауыл-үй қона алмаған ислам дінін, бер жағында ауыл-үй қондыруға себеп болған Ресейдің патша өкіметі екенін біз тарихтан, әсіресе Шоқан Уәлихановтың тарихи еңбектерінен білеміз. Патша өкіметінің қазақ арасына исламды таратудағы мақсаты — қазақты өзіне көндіруде ислам дінін құрал ғып жұмсау екенін, осы шарасын іске асыруда пайдаланған адамдары татар молдалары екенін Шоқан талассыз фактілермен дәлелденгенін жоғарыда біраз айтқамыз. Патша өкіметінің бұл еккен “жемісінің” дәмін Абайдың да татқандығын, мұсылманша сауатын балалық шағында молдадан ашқандығын айтып өткенбіз. Оларды қайталамайық.

Қазақ әдебиетіне араб пен парсы әдебиеттерінің әсері татар молдалары арқылы келді, себебі ол кездегі татардың өз тілі де, өз әдебиеті де араб пен парсының қатты ықпалында еді. Ол кездегі татар әдебиетінің тілі — татар тілі емес, араб, парсы, шағатай тілдерінен құралған шұбар тіл болатын. Татар тілін бұл халден Шаһабуддин Маржани де арылта алған жоқ. Арылту түгіл, Маржани өзінің татар медресесіндегі лекцияларын көбіне парсы тілінде оқыды, шығарған өлеңдерін парсы тілінде жазды. Осы салттан Маржанидің жолын қуған шәкірттері де арылмай, Маржани өлгенде, оған шығарған жоқтау өлеңдерін парсы тілінде жазысты. Абай оқыған медресенің иесі Ахмет Ризаның Маржанимен байланысы бар болғанын еске алсақ, алғашқы өлеңдерінде Шығыс ақындарының атын тізіп, қазақ түсіне қоймайтын сөздерді өлең етпек болғанында белгілі себеп барлығын бүктесінде қалдыра алмаймыз. Ал татар тілін парсышылдықтан арылтпақ болған, татардың жаңа әдебиетінің негізін қалауға үлкен еңбек сіңірген адам — Қаям Насири.

Қазақ әдебиетіне XIX ғасырда татар молдалары арқылы келген шағатайшылдық пен араб-парсышылдық Абайдан арғы заманда әлсіз болғанмен, Абайдың тұсында әсерін өте қатты тигізді. XIX ғасырға шейінгі ауыз

әдебиетінің тілі жалпы қазақ халқына түгел дерлік түсінікті болса, XIX ғасырда татар молдалары арқылы қазақ арасына тамырын кең жайған ислам дінінің салдарынан, XIX ғасырда “қазақ тілінде” деп Қазанда басылған “әдеби” шығармалардың көпшілігі халыққа түсініксіз араб, парсы, шағатай тілдері араласқан тілде жазылды. Мұндай кітаптарды жазған сол татар молдаларының өздері. Мысалға 1897 жылы Қазанда шыққан, сыртына “қазақ тілінде” деп жазған бір кітапты алайық. Кітаптың аты “Мақұлат”, оның астында тұрған қосымша ат “Лил ихтизар минал — уба-и”. Кітапқа берген бұл екі аттың екеуі де қазаққа түсініксіз арабша сөздер. Осы кітапты жазушының өз аты-жөні туралы айтары: “тасниф уә тахрир қылып язғұшы — мұхқиқоль Маржани Шаһабуддин хәзрәтләринің шәкірдіндән, муғаллим уә мүфрис молла Қашафоддин бин Жаһмардан, бин Ғибадолла әл Мүнзауи, әл Сулуки, суммә әл Қарқарали, сәм аллаһә әл ғалиел ғазим, әл Мутағали”.

Оқушыларына аты-жөнін осылай таныстырған, негізі қарқаралылық татар, фамилиясы Қашафуддин аталатын бұл “ақынымыздың”, “қазақ тілінде шығардым” деген “өлеңдерінің түрі мынау:

Бастайын кітәбімні хәмди илән.
Яратқан аллаға әйтмәк мінән...

Дини ақындардың шығармаларының тәңіріге жалбары- нудан бастау әдісін қолданбақ болған “біздің” мына “қазақ ақыны” өзінің “Мақұлатында” тәңіріні, періштелерді, пайғамбарды мадақтап кеп, “шығармасында” айтайын де- ген мақсатты сөзін былайша бастайды:

Мұнан соң язайын бір қанша сөз,
Оба деген дүнияда ащы науқас,
Бұл айтайын, қатты яман,
Қара иерге көндірмекке шикін маған
Солай да болса, аллаһ тағалам,
Обадан сақланмаққа халық айтан.

Бұл “өлеңнің” қазақ өлеңі еместігі былай тұрсын, не ырғағы жоқ, не үйлесі жоқ, не жолдарында буын санының бірдейлігі жоқ, не ішінде ауыз түшитын бір дәмді сөз жоқ. 14 беттік “кітаптың” барлық “өлеңі” де осындай.

Әлгі кітабымен қанағаттанбай жаңағы “ақынымыз” сол 1897 жылы тағы да “қазақ тілінде” екі кітап бастырады, біреуінің аты — “Қисса-и әдеблi бала”, екіншісі — “Қисса-и екі егіз бала, көп кенеш”. Бұл екі “кітабындағы”

“өлең” деп жазғандары жоғарыда мысалға алғандардан да жаман.

Қашафуддиннің бұл үш “кітабы”, оның бір жылда ғана бастырғаны. Ол одан бұрын да, соң да осы сияқты “кітаптардың” нешеуін бастырмады дейсің. Осы Қашафуддиндей қазақ аулына дін таратушы шарлатан молдалардың қазақ тілін білмейтін баспасөз орындарын алдап, “қазақша жазған өлеңдерім” деп, талай сандырақтарды кітап қып бастыруынан жүздеген мысал келтіруге болар еді.

Оның бұл арада қажеті жоқ. Тіл бұзғыш молдалардың қазақ әдебиетін қалай ластағанын әшкерелеуге жалғыз Қашафуддиннің “өлеңдері” де жетіп жатыр.

Рас, қазақ аулында бала оқытқан молдалардың ішінен Ақмолда (Мұфтахидден Мұхамедияров) сияқты ақын да шықты. Бірақ мұндайлар бірен-сараң ғана.

Татар молдаларынан оқып хат таныған, жазуға талабы бар қазақ жастарының бір жүйесі, оқытқан молдаларының сарынымен кетіп; өлеңдігі олақ, тілі қазаққа түсініксіз, “қазақ тілінде” деген талай кітаптар шығарды. Мысалға 1900 жылы шыққан “Өндірбай қажы” деген кітапты алайық. Мұны жазушы Жүсіп Абдырахманов дейтін қазақ жігіті, Мекеде өлген Өндірбайға арналған жоқтау өлеңдерін бастар алдында, оқушыларына мынадай түсінік береді:

“Үшбу бәйітні оқушыға мағлұм болсын: мархұм Өндірбай хажы әл Харамайн Арғын асылындан, Қаракесек нәсіліндән, Бәйбөрі ішінде — Есбұлақ, Айтхожа байның нәсілінен 63 яшіндә, аллаһ тағаланың хукімі илән хажға үш мәртәбә барып, соңғы барғанда әл тәкдир дә ябталә мәужібіншә, дарол фунуннан, дарол бақия рәхләт айлады...”

Осы кіріспе сөзбен кітабын бастаған Жүсіптің ақындық шама-шарқы және тілі мына өлеңдерінен көрінеді:

Білмәймін на келерін ғариф басқа,
Боларма сөзім лайық осы тасқа.
Он бірде ишанларға хызмет қылып,
Халифліккә иетішті отыз яшта.
Алладан әмір фәрмән болғаннан соң,
Алар да ахрәткә қадам басты.

Өлеңдігі олақ, тілі нашар болғанмен, жоғарыда мысалға алған Қашафуддин молданың “сөздерімен” салыстырғанда, Жүсіптің мына өлеңінде аз да болса қазақ өлеңінің исі бар: ол — он бір буынды кара өлеңнің негізінде құралған және әлсіз болғанмен, үйлесі сақталған.

Бұл — мұсылманша хат тану кезінің халыққа таман бейімделген бірінші адымы. Бертін мұсылманша хат танығандар көбейіңкіреген кезде, бұл адымның жолы тармақталып, халыққа кейі жақындап, кейі алыстап отырады; бір жүйесі — бірыңғай дінді үгіттейтін поэзияны, бір жүйесі — араб, парсы, шағатай тілдеріндегі көркем шығармаларды қазақ тіліне аударуды, бір жүйесі — қазақтың ауыз әдебиетін жазып алып соларды жарыққа шығаруды, бір жүйесі — қоғам тіршілігінің қажетіне шығармаларын құрал етуді кәсіп қылады.

Жалпы алғанда, мұсылманша хат танудың қазаққа залалымен қатар, пайдасы да тимей қойған жоқ. Егер XIX ғасырдан бастап қазақ арасынан қалам ұстаушылар шықпаса, қазақтың “Қозы Көрпеш”, “Қыз Жібек”, “Қобыланды”, “Алпамыс”, “Біржан сал мен Сара қыздың айтысы” тағы сол сияқты эпостарының, әдет-ғұрып жырларының, айтыстарының біразы жоғалар еді. Қазақтың ауыз әдебиетінің біразын XIX ғасырда орыс ориенталистері жазып ап жарыққа шығарса, біразын қазақтың мұсылманша хат білген адамдары жазып алып, кітап қып бастырды. Сонымен қатар, егер қазақтың шын мағынасындағы жазба әдебиеті XIX ғасырдан басталды десек, осы жазба әдебиетті бастауға, өркендетуге араб әрпімен хат танудың аз жәрдемі тиген жоқ. Ең мол үлгі алған мектебі орыстың әдебиеті болғанмен, Абайдың өзіне жазушы болуға мүмкіндік берген де — оның арабша хат тануы. Егер арабша да, орысша да хат танымаса, Абай, ең жақсы дегенде, қазақ ауыз әдебиетінің даңқты ақындарының бірі болар еді. Абайды “қазақ жазба әдебиетінің классигі” атандыруға себепкер болған жағдайдың біреуі — оның араб әліппесін білуі.

XIX ғасырда қазақтың араб әрпімен хат тануының бұл пайдалы жағы болса, енді залалды жағы — халыққа түсініксіз араб-парсы сөздерімен әдеби тіліміздің шұбарлануы болды, көркем әдебиетіміз революцияға шейін бұдан құтыла алмады. Ар жағын қоя тұрғанда, 1905 жылдың бер жағында да, қазақ әдебиетінде Абайдан басталған таза тілмен қатар, араб-парсы сөздерімен шұбарланған шығармалар жарысып отырды. Мәселен, 1913 жылы басылған Баймұхамбет Бейсенбаевтың өлеңдер жинағының аты “Милли шиғыр” (“Ұлт өлеңі”), 1910 жылы шыққан Ғабдікәрім Мәжитовтың жинағының аты “Һидая” (“Сый”), Қайырғали дегеннің 1909 жылы шығатын жинағының аты “Шикаят” (“Зарлау”). Мәселен, 1910 жылы “Әдебиет өрнегі” деген атпен шыққан жинақтың авторы өзін

"Ишанғали бин Бейсен ел Байшарақи" деп таныстырады да, өлеңін былай құрастырады:

Ей қалам, бергіл сүйеніш, язамын хат.
Таратам милләтімә түрлі әбиәт.
Милләткә көз салуда құсұрлығын
Алдына бұ халықтың қоям қат-қат...
"Милләтім" диген жанны көрмәм мин,
Бөкейлік қазағынан бір натиқ зат...
Өзім де ғажизана бір шәкірдмін,
Юлында милләтімнің болам сүбәт.
Милләт үшін нафиглы, мағрифатлы
Болған шүн қылғай еді милләтім яд.

Абай заманында, Абайдан кейін әдебиет тілінің араб-парсы сөздерімен шұбарлануы Ақмолда, Әубәкір, Ақан сері, Мұса молда, Шады төре, Нұржан Наушабаев сияқты қазақ әдебиетінің тарихына аттарын қалдырған күрделі ақындардың да шығармаларынан кездеседі. Олардың кейбір өлеңдерін қазіргі жастардың түсінуі қиын. Мәселен, қазақтың тума ақыны Ақан серінің:

Хат жаздым, қағаз алып қалам, сия,
Көптен-көп сәлем айттым гүл-назия.
Тағрифын тәмам қылып танығандай,
Ділуәрдән ділмәр керек шаһбазия.

Хат жаздым, қағаз алып қалам, сия,
Шири зат, дұхтан шаһи гүл-назия,
Әр нақыш мәдхамды түсінесің,
Діл арайы, діл хафзайы гүл нақия.

Садафтың шашыраған бауһарындай,
Көңілімнің заһирасына салдың ұя.
Ғасу дарын секілді бенет махбұб,
Қсания секілді кнәзия,—

деген өлеңін парсы тілін жақсы білмейтін кім түсіне алар? Абайдан он жас қана кіші, бірақ әдебиетке қатар араласқан Нұржан Наушабаев араб-парсы лұғатын (сөздерін) жақсы білмегеніне өкініп, 1902 жылы "Манзумат қазақия" деген атпен шығарған кітабына өлеңмен жазған кіріспесінде былай дейді:

Ұруым — Қыпшак, тайпам — Құттық, таңбам — әліп,
Өлеңді бала жастан еттім қалып.
Парсы-ғараб лұғатпен келтірер ем,
Ғылымның дариясынан ішсем қанып.
Көңілге келген істі нұсқалайын,
Жоқ алтынды қазайын қайдан тауып.

Араб-парсының түсініксіз сөздері араласқан шығармалар ХІХ ғасырдың жазба әдебиетінде ғана емес,

ауыз әдебиетінде де кең орын тепті. Бір мысал алайық: негізі Ақмола елінде Соқыр Қапаш дейтін әнші ақыннан тараған, халық әні боп кеткен “Шамсикамар” дейтін ән бар. Сол әннің өлеңі былай келеді.

Шамсикамар секілді дәфтар бану,
Кісі қайда зарлықты сіздей тану!
Ғашықтың белгілі нышанасы —
Айтқан сөзің құрбыға жетпей қалу.

Қазан революциясына дейін қазақ әдебиетінің көбінде болған осындай процеске ойлана көз жіберсек, араб-парсы сөздерінің қазақ тіліне енуіне ислам дінін таратушылардың, құранның негізгі уағыздарын “көркем әдебиет” арқылы жеткізбек болған кітаби ақындардың іс-әрекетін айқын байқар едік. Мұның өзі Шығыс әсерінің теріскей, кертартпашылдық жағын ғана байқатады.

Біреулер Абайдың:

Сенсің жан ләззәти,
Сенсің тән шәрбәти,
Сұлуды сүймәклік
Пайғамбар сүннәти,—

деген сөзіне тағы сол сияқты болымсыз бір дәлелдерге сүйеніп “Осы Шығыс ықпалы емес пе?” дегенді айтады. Шығарманың шығыстық әсерде болуы, оның ішінде “ләззәти, шәрбәти” деген Шығыс сөздерінің тұруында емес, шығарманың стилі, мазмұны, сарыны шығыстық болуда. Абайдың шығармаларын осы жақтан алып қарағанда, біз одан жеке сөздер болмаса, не идеялық, не көркемдік жағынан ешбір Шығыстың меңдеп жатқан әсерін таба алмаймыз.

Расында, шығыстық әдебиеттің, әсіресе Орта Азияға ерекше әсерін тигізген парсы әдебиетінің, қазақ ақындары түсуге қолайлы да, біразы түсіп көрген де бірталай жолдары бар еді.

Бірінші, Әбілқасым Фирдаусидың жолы. Бұл жол — Отан қорғау ісінде еңбегі зор адамдардың жорықтарын дәріптеп жазған ұзақ сюжетті эпос жасау жолы. Мұндай жолды қуған Абай замандастарынан қазақ ақыны болған жоқ. Абай да бұл жолға түскен жоқ. Ол өзі түспеуімен қоймай:

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап.
Әншейін күн өткізбек әңгіме үшін
Тындар едің әр сөзін мыңға балап,—

деп,

Батырдан барымташы туар данқой,
Кызшыл да, қызықшыл да әуре жан ғой,
Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз,
Елірмелі маскүнем байқалған ғой,—

деп өзге қазақ ақындарын да ондай эпос жазудан бездіруге тырысады. Неге өйткен себебіне алда тоқталамыз.

Екінші, Шайхы Сағдидың жолы. Бұл — қысқа түрде хикаялы (әңгімелі) өлеңдер жазатын және өлеңдерінің көбі нақылға, насихатқа құрылған, адамның мінез-құлқын түзеуге тырысатын, дидактикалық поэзияның жолы. Түр және мазмұн жағынан, Сағдидің хикаяларына дәл келетін Абайдың жалғыз ғана шығармасы бар, ол — "Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында" деген өлеңі. Абайдың өзге өлеңдерінің біразында дидактизм сарыны басым болғанмен. Сағдидің дидактизмі мен Абайдың дидактизмінің басы бір де, аяғы басқа. Екеуі де халыққа мінезі жат адамды сөгумен қабат, сол мінезден қайтуға шақырады. Осы араға шейін Абай Сағдимен бірге келеді де, содан әрі қарай айрылады. Қоғам өміріндегі зұлымдықпен күресуге аттанған Сағдидің ат басын тірейтін жері — тағдыр. Бұл "жерден" Сағдидің өзі де аттап өтпейді, басқаларға да "атта" демейді. Абайдың ұғымында тағдыр адамға жетекші емес, тағдырға адам жетекші. Адамның жақсы я жаман болуы тағдырдан емес, өзінен. Зұлымдықпен күресу жолында зұлымдықтың өзінен басқа бөгет жоқ. Адамға лаухыл-махфуздан келген зұлымдық жоқ. Жұрттың "зұлымдық" деп атайтыны — қоғам тіршілігінен тысқары бірдеңе емес, сол қоғамның өз өмірінен шыққан мінез. Зұлымдықтың өсетін топырағы — "терін сатпай, телміріп көзін сатуда". Әділеттің өсетін топырағы — еңбекте. "Зұлымдық пен әділдіктің күресі" деген күрес — қанау мен еңбектің арасындағы күрес. Бұл күрестің мақсаты — қанауды тоқтату.

Абай осылайша бөлініп кеткен Шайхы Сағдиге қазақ әдебиетінен атқосшы болатын ақын Ақмолда. Ақмолда Сағдидей хикая жазбаған. Бірақ сөйте тұра, ұсақ нақылды өлеңдер жазатын Ақмолданың өмірдегі әділетсіздіктерді қатты сынап кеп, жасайтын қорытындысы:

Бендені ризық деген қимылдатар,
Шашылған ризық болса жүріп татар,
Һәр бенде көресісін көрмей қалмас,
Керек сұлтан болсын, керек император.

Көп сәлем баршаңызға дін қарындас,
Көңіліңіз ғаріптерге кең, қарындас.
Адамның өсек сөзі бәрі бекер,
Жазылған лаухыл махфуз өзгерілмес.

Үшінші, Хожа Хафиз бен Омар Һайямнің жолы. Шығыс әдебиетінде осы екі ақыннан басталатын ағым тағдырға көнуге қарсы. Олардың ойынша, әрбір жеке адамды тағдыр емес, әкім емес, өзі билеу керек; әрбір жеке адам, өзінің тән құмарын, жан құмарын қанағаттандыруда ерікті болу керек. Адам дүниеге бейнет үшін емес, рақат үшін, сүйген жарын құшу үшін, гүлді бақшаны мекендеп, жемісін жеу үшін, бұлбұлдың сайрауын тыңдау үшін, өзі де сол бұлбұлға үн қосу үшін келген. Олардың тезісі:

“Жұмақ пен хор қызы бар ақиретте.

Тәтті шарап ішеді әркім текке”, —

Десе де, бұл дүниенің шарап, қызын

Алдыңнан кез келгенде аттап өтпе.

(Омар Һайямнан)

Ақиреттің емес, дүниенің көркемдігіне ғашық болған бұл сияқты ақындардың зары — ақиреттің бейнетінен қорқуда емес, дүниенің рақатына жете алмауда.

Көркемдікке табыну жағынан Абай оларға біраз ұқсап қалады, бірақ айрылар жері — “көркемдік — көркемдік үшін” дейтін тезиске бой ұсынбай, көркемдіктің өзіне үлкен мән бере қарауында. Өмірдің, яғни өркендеудің қажетіне жарамаған көркемдік, адам қызығар көркемдік емес. Абайдың, мәселен, “әйелді сұлулығына қарап сүйме, мінезіне қарап сүй” деуі де осыдан. Әйелдің сұлу болуына Абай:

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,

Аласы аз қара көзі нұр жайнайды,

Жінішке қара қасы сызып қойған,

Бір жаңа ұқсатамын туған айды.

Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, ал қызыл бет тіл байлайды.

Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды!..

Жүп-жұмыр ақ торғындай мойыны бар,
Үлбірген тамағын күн шалмайды...

Колаң қара шашы бар, жібек талды,
Торғындай толқындырып көз тандайды...

деп құмарта отыра,

Сөйлесе, сөзі әдепті һәм мағыналы,—

деп әйелдің сұлулығының үстіне мінезді, ақылды болуын,

деп сұлулықтың, ақылды, мінезділіктің үстіне, әйел еңбекке де бейім, епті болуын талап етеді. Бұл көзқарас Шығыс эстеттерінің ұғымынан мүлде өзгеше екендігі айқын.

Төртінші, сопы ақындардың жолы. Бұлардың ойынша, дүниеде құмартуға тұратын еш нәрсе жоқ. Себебі: дүниенің рақаты дегеннің бәрі фәни — уақытша; бақилық (мәңгілік) рақат — акиретте ғана. Ол рақатқа жету үшін тәңірге жалбарын. Дүниеде істейтінің рақат өмір жасау болмасын, тәңіріге жалбарыну ғана, ораза, намаз, зекет, қаж сияқты құлшылықтар ғана болсын.

Осындай ұғымда болғандықтан, сопы ақындардың шығармаларының бәрі — құдайға құлшылықты қалай өтеудің маңайында болады. Бұл дүниенің рақатына шығарма арнаудың жолына олар өліп бара жатса түспейді.

Абай бұл жолға түскен кісі емес. Ол да ислам дінін таниды, бірақ сөйте тұра, акирет рақатын емес, дүние рақатын жырлайды.

Абаймен замандас ақындардың ішінде сопылық поэзияға түскендер бірқыдыру. Мәселен, Мағазмүлік Батырғали ұғлының 1908 жылы басылып шыққан “Әдебиет қазақия” деген өлеңдер жинағын оқысаңыз, дінді үгіттеуде оны бүкіл Орта Азияға аты белгілі Аллаяр сопыдан айыра алмайсыз.

“Шығыстық әдебиет” дегенде, оның осындай әр тармақты екенін, бір сарынды еместігін еске алу керек. Жоғарғыдағы баяндауда қай тарамды болса да, түгелдей паршалап талдадық дей алмаймыз, тек өзімізге жанасатын тармақтарына ғана тоқтадық. Шығыс әдебиетінің бұдан басқа тармақтарын мен өзім білмеймін және азды-көпті оқыған материалдарға қарағанда, басқа тармақ жоқ қой деп те шамалаймын. Бұл аталғандардан басқа тармақ болса, прогрестік әдебиет яки Еуропа мәдениетіне бой ұрған әдебиет болуға тиісті болар еді. Ондай әдебиет мен білетін Шығыста жоқ. Өзге Шығысты қоя тұрып, Орта Азияны, әсіресе Ресейдегі мұсылман халықтарды алғанда, меніңше, Абай жалғыз қазақ топырағында ғана емес, Ресейдегі мұсылман халықтардың ішінде еуропалық прогресті жырлаған бірінші адамдардың қатарынан орын алады.

Қорытып айтқанда, өзінен бұрынғы қазақ әдебиетін таяныш қана көріп, үлгі алуды қанағат көрмей, құлашын

қазақта бар әдебиеттен асыра сілтеген Абай Шығыс әдебиетін өзінің ақындық “багажын” молайту есебінде ғана пайдаланады. Қазақ әдебиеті мен Шығыс әдебиеті — Абайдың үлгісі емес, азығы.

Абайдың шын үлгісі — орыс әдебиеті өзге ғасырдағы орыс әдебиеті емес, XIX ғасырдағы классикалық орыс әдебиеті.

Орыстың әртіңгі ғасырларда жасаған әдебиетін тануда да, XIX ғасырдағы әдебиетін тануда да, Абайға ерекше жәрдемі тиген адам — ұлы В. Г. Белинский. Одан кейінгі Чернышевскийді де, Добролюбовті де, Писаревті де Абай оқыған. Олардың көзқарастарынан да Абай қажетті деп тапқанын алған, бірақ Абайдың орыс сыншыларынан ұстаз тұтқаны — Белинский.

Белинскийді оқу Абайға орыс әдебиетіне тану үшін ғана жәрдем еткен жоқ, сол Белинскийдің орыста шын мағынасындағы ұлт әдебиеті қалай жасалу туралы пікірлерін пайдалана отыра, қазақтың шын мағынасындағы ұлт әдебиетінің негізін салуға жетекші болды. Мысалдар келтірейік.

1841 жылы жазған “Әдебиет” деген сөздің жалпы мағынасы және “Орыстың поэзиясы” деген еңбектерінде Белинский орыстың халықтық поэзиясының барлық жақсы қасиеттерін сипаттай келіп мынадай қорытынды жасайды.

“Барлық сәби халықтың санасы ең алдымен поэзиясында айқын көрінеді. Сондықтан мәдениеттің қандай төмен сатысында болса да, поэзиясы жоқ халық болмайды” (Таңдамалы шығармалары, 1914 ж., 859-бет).

“Шын мағынасындағы көркемөнердің, суретшілдіктің биігіне көтерілмеген поэзияны көркем әдебиет демейді, ауыз әдебиеті дейді. Ондай поэзияның аты — халықтық. Халықтық поэзия, көзі көргенге сенудің тұсауынан босабаған халықтың санасынан туады. Халықтық поэзияда ой жоқ, ойға күнгірт ұмтылушылық, сенушілік; болжаушылық қана бар (878-бет). Сондықтан онда ойдан тіл жағынан қызықтығы басымдау болады” (874-бет).

“Жалпы мен жалқының, идея мен түрдің таразысы шын және толық мағынасында көркем әдебиетте ғана тең түседі. Сәби халықтың ойы әр кезде күнгірт, тұнық келеді, сондықтан оның (ойдың) түрі де екшелген болмайды... Осымен-ақ халықтық поэзия мен көркем поэзияның арасындағы айырмашылықты аяқтауға болады; біріншісі — баланың үйлессіз былдыры, екіншісі — есейіп айқындалған сөз; біріншісі — жобалап қана сөйлейді, екіншісі — айқын, бекіте сөйлейді” (925-бет).

Белинскийдің осындай пікірлерімен танысқан Абайға өзінен бұрынғы қазақтың ауыз әдебиет өкілдерінің қатарында қалуға мүмкін бе еді?

Бұл сұраудың жауабын Абай Белинскийден тапты. “Бұдан көрінетін нәрсе,— дейді Белинский орыстың халықтық поэзиясы туралы пікірін қорытып кеп,— аса зор және ұлттығы басым ақын Пушкин өзінің ақындық музасын орыстың халықтық поэзиясының аналық құшағында тәрбиелеген жоқ, еуропалық топырақта тәрбиеледі. Пушкинді ақындыққа даярлаған “Игорь полкы туралы сөз” емес, Кирша Даниловтың ертегі поэмалары емес, жабайы халықтың жырлары емес, Ломоносовтың, Державиннің, Фонвизиннің, Дмитриевтің, Жуковскийдің және Батюшковтың шығармалары, жалғыз Крылов ғана болмаса, бұлардың бәрі де ұлт ақыны емес еді, еліктеуші (Еуропаға.— С. М.) ақын еді” 935-бет).

Пушкинді одан бұрын жасаған орыс ақындарынан неге бөліп алатынын, неге Пушкинге шейінгі ақындарды “еліктеуші” деп, Пушкинді ғана “орыстың бірінші ұлт ақыны” деп атайтынын Белинский былай баяндайды: “Пушкинге шейін орыстың поэзиясы еуропалық музадан үйренуден артық халге жетпейді. Сондықтан Пушкинге шейінгі орыс поэзиясы өзіндік шабыты бар еркін шығармадан гөрі, шығарманың төңірегін шолған, көлеңкесіне ұқсаған шығарма еді. Орыс ұлтының айқын және күшті талантты ақыны Крыловтың да Лефонтенте еліктеуден, оны аударудан қол үзіп кетуге ұзақ уақыт батылы жетпеді. Державиннің поэзиясында орыс сөзінің, орыс ақылының ұшқындары шашырағанмен ол ұшқындарды басқа елдерден араласқан ұғымсыз пікірлердің, түрлердің, көптірме сөздерінің топаны басып сөндіріп отырды. Озеров орыс трагедиясын, кәтте “Дмитрий Донской” атты тарихи трагедия жазды. Бірақ ол трагедияда орыстікі деген тек кісілерінің аттары ғана еді, басқа жақтары орыстың тарихына қанша ұқсас болса, француз бен татар тарихына да сонша ұқсас еді. Жуковский “Людмила” және “Светлана” деген екі баллада жазды. Бұлардың бастапқысы неміс балладасынан (көбінің бірі) аудару ғана еді; ал екіншісінде орыстың киелі әдеттерінің поэтикалық суреттері берілетіні рас, сөйткенмен де оған немістің күйректігінің, немістің фантазиясының рухы сіңген, Батюшковтың музасы үнемі басқа елдердің аспанында қалықтауымен күн кешіп, орыс жерінен бір де гүл үзіп таппады. Бұл келтірген фактілерден шығатын қорытынды: орыстың ақындары оры-

стың өмірінен поэзия боларлық еш нәрсе таба алмай, тұлпарларына мініп, шабыт іздеп басқа елдерге және батыстық елдер түгіл, шығыстық елдерге сапар шекті. Пушкиннен бастап-ақ, орыс поэзиясы үйренушілік халден құтылып, дарынды және тәрбиелі шеберлік халге көшті" (1534-бет).

Пушкинге және оған шейінгі орыс ақындарына Белинскийдің бұл берген бағасы Абайды ойға қалдырды, қазақ әдебиетінің алды-артын шолуға, ұғуға, "қазаққа да Пушкиндей ұлт ақыны керек" деген қорытындыға келуге жәрдем етті.

Әр жылда жазған еңбектерінің талай жерінде Белинский Пушкиннен бұрын жасаған орыс ақындары Батыстың әдебиетінен үйренгенін, Пушкиннің өзі де олардан көп үлгі алғанын айтады. Бірақ Белинскийдің баяндауынша, Пушкиннен бұрынғы орыс ақындарының Еуропадан үлгі алуы мен Пушкиннің үлгі алуы екі басқа: өзгелер үлгіні еліктей отыра алған да, Пушкин еліктемей, тек әдебиеттік бағажын молайту үшін ғана оқыды. Сондықтан Пушкин Еуропаға, әсіресе Байронға еліктеді деп ойлайтын орыс сыншыларына Белинский былайша жауап береді:

"Мәселен, отызыншы жылдардың бір "оқымысты" сыншысы Пушкинді Байронмен салыстырады. Пушкин геройларының Байронның геройларына ұқсастығы кішкене шайтандардың үлкен шайтанға ұқсастығындай деп есептейді, Пушкиннің талантын түкке тұрмайды деп біледі. Ол оқымысты сыншының басына, Байронның Гомер еместігі сияқты, Пушкиннің де Байрон еместігі келмеген" (1515-бет).

"Евгений Онегин" сияқты роман түрі Байронда да бар; әңгіме құру әдісі, сипаттап отырған шындықта проза мен поэзияның араласып кетуі, тақырып көлемінен шығу, ақынның өзіне-өзі сұрау беруі, оқиғаға өзі араласып отыруы — осының бәрі де Байронда бар. Әрине, басқаның жаңа түрін өзінің шығармасына қолдану жаңадан өзі түр табудан анағұрлым жеңіл. Әйткенмен Пушкиннің "Евгений Онегині" мен Байронның "Дон-Хуанын", "Чайльд Гарольдін", "Беппосын" салыстырғанда, түрі мен сөз қолдануынан басқа ұқсастық табылмайды. Мазмұны былай тұрсын, Байронның рухы да Пушкиннің "Онегинінен" атымен басқа. Байрон Еуропаны Еуропа үшін жазды... Пушкин Ресейді Ресей үшін жазды" (1642-бет). "Онегин" — орыстың қоғамдық тұрмысының белгілі дәуірдегі шындығының поэтикалық картинасы" (1648-бет). Пушкиннің поэзиясы мен орыстың шындық өмірі ғажап қабысады. Орыстың табиғатын көрсетсе де, мінезін

көрсетсе де дәл келеді... Орыстың жазынан қысы жақсы, ...осыны бірінші рет сипаттаған Пушкин... орыстың географиясын, физиологиялық тіршілігін Пушкиннің көрсетуі мүмкін емес, олай көрсетуі, оның орыс болып туғандығынан ғана емес, данышпан орыс боп туғандығынан" (1543—1544-беттер).

Бірақ Белинскийдің баяндауынша, данышпан ақын болуға жаратылысында данышпан боп туу жеткілікті емес. Қанша данышпан боп туғанмен, егер сол данышпандық қасиетін жарыққа шығаруға тиісті жағдай болмаса, ондай ақын өсуге қажетті азығы жетпеген жақсы ұрық сияқты семіп қалады.

Пушкиннің өзінен бұрынғы орыс ақындарынан, солардың ішінде: Державин, Крылов, Гнедич сияқты дарынды ақындарынан бойы мен ойы асып түсуіне, Белинскийдің ұғындыруынша, белгілі тарихи жағдай себеп болған.

"1812 жыл мен 1815 жылдың арасы Ресей үшін ұлы дәуір болды,— дейді Белинский,— бұл арада біздің айтайын деп отырғанымыз, сол ұлы дәуірдегі оның сыртқы жарқырауы ғана, азаматтық ішкі дүниенің пісуі, сол дәуірдің нәтижесі болған білімге жетуі. Егер Ресей 1812 жыл мен біз жасап отырған күннің арасында, Петрдің патшалық құруы мен 1812 жылдың арасынан әлдеқайда көп оқиғаны басынан кешіріп, әлдеқайда көп ілгері кетті десек, өсіріп айтпаған болар ек. Бірінші жақтан, 1812 жыл Ресейдің барлық түкпірін сілкіледі, оның ұйықтаған күшін оятты, бұған шейін мәлімсіз күштердің көзін ашты. Өз бастарының қамын ойлап жүрген бытыраңқы жұрт жалпыға төнген қауіпті сезініп, зор бір дене боп тұтасты, халықтың санасы оянып, мақтаны күшейді және осылардың елдің пікірдің қайнар бұлағы сияқтана, еркін сөйлеуге жол берді; одан басқа, 1812 жыл бір орыннан жылжымайтын ескілікті де күйрете соқты. Сол соққыда өзінің қонысынан ұзап шықпай, сонда туып, сонда өлетін дворяндар жойылды. Екінші жақтан; жеңіс пен шаттықтың жолын бойлай шеру тартқан орыстың жеңімпаз армиясы Еуропамен бетпе-бет кездесті.

Осының бәрі жаңадан туған қоғамның өсуіне, күшеюіне өте күшті көмек көрсетті. Жиырмасыншы жылдары орыс әдебиеті еліктеуді тастап, өзіндік қасиеті бар әдебиетке айналды; Пушкин шықты" (1646-бет).

Жат елдің әдебиетіне еліктеуден безіп, орыстың ұлттық әдебиетін жасауды бастаушы Пушкин, әрине, сол кездегі орыстың қоғамдық күшінің артында емес, алдында болды. Көш бастайтын ұлт ақыны болу — әрине, ұлтының

жақсы-жаманының бәрін мақұлдау емес, жақсысын ғана дәріптеу, жаманнан жирену, жиреніп қана қоймай, сол жамандықпен күресіп, қайткенде құтылудың жолын сілтеу. Белинский Пушкиннің осылай өз тұсындағы орыс қоғамының күшіне тіркелуші болмай, жетекші болуын айта кеп, оқушыларына Гогольдің мына бір сөзін ескертеді: “Әдебиеттің шын мағынасында ұлттық болуы, орыстың сарафанын суреттеуде емес, халықтың рухын көрсетуде” (1641-бет). Осы пікірге Белинскийдің қосымша айтары: “Әр халықтың ұлттық сыры оның киімінде емес, аяқ-табағыда емес, дүниені тани білу шеберлігінде” (1645-бет).

“Ұлттық ақынның әдебиетте көрсететіні кімдер болу керек?”— деген сұрауға Белинскийдің берер жауаптары:

“Көркемөнерге адамды көрсетуден қасиетті міндет жоқ. Көркемөнерде сипатталуға жарағылықты болу үшін, адамға адам болу ғана қажет, 14-кластың әкімі болу немесе дворянин болу қажет емес, мұжықта да жан бар, жүрек бар, тілек пен құмарлық бар, махаббат пен кек бар, қысқасы өмір бар” (908-бет).

“Бірақ біздің тілейтініміз: мұжықты оның сөз өзгешелігін көрсету үшін емес, жалба-жұлба боп, кір-қоң боп жүруін сипаттау үшін емес, белгілі мақсат үшін, ол мақсатта адамдық ойдың көрінуі үшін алуы керек” (909-бет).

Орыстың халықтық әдебиеті, жазба әдебиеті туралы, жазба әдебиетте Пушкиннің орны туралы Белинскийдің барлық пікірлерін қорыта келгенде, қайталап айтарымыз: осы пікірлердің бәрі Абайдың қазақ әдебиетін тануына да, қазақ әдебиетінің Пушкині болуына да аса зор ықпал етті. Қазақтың шын мағынасындағы ұлттық әдебиетін Абайдың бастауына, қазақ поэзиясын идеялық жағынан да орыстың XIX ғасырдағы поэзиясының қатарына көтеруіне Белинскийдің жоғарғы айтқан пікірлері программа болды.

Белинский — Абайдың идеялық ұстазы. Бірақ:

Ақыл сенбей сенбеніз,
Бір іске кез келсеңіз,—

дейтін Абай:

Кім болса, мейлі, сол айтты,—
Ақылменен жеңсеңіз,—

дейтін Абай, Белинскийді ұстаз көргенмен, оның айтқандарын түгел қабылдай бермейді. Белинскийдің идеалистік бағытта жүрген кездегі ұсынатын тезисі — “поэ-

зияның мақсаты поэзияда ғана” дейтіні, XIX ғасырдың 40-жылдарынан бері шыға, материалистік пікірге келген кезінде “поэзия — өмір, өмір жоқ жерде поэзия жоқ” деуі бізге мәлім.

Белинскийдің идеалист кезіндегі әдебиетке көзқарасын Абай қабылдамайды, материалистік кезіндегі көзқарасын ғана қабылдайды. Абайдың ұғымында, поэзия — поэзияның ғана құралы емес, өмірдің де, шындықтың да құралы. Белинскийдің бағасында “Поэзия — өмір” болғанмен, екінші сөзбен айтқанда, поэзия буалдыр идеяны емес, шындық тұрмысты суреттеуге міндетті болғанмен, сөйте тұра, ол поэзия утилитарлық, яғни сипаттап отырған шындықтың пайдасына асарлық халге түспеу керек. Оның түсінуінде, поэзия шындықтың сипатшысы мен сыншысы ғана, ақылшы емес. Сондықтан да алдына дидактикалық міндет қойған поэзияны ол ұнатпайды.

Абай Белинскийден осы бір жерде бөліне жайылып, өмірдің небір кемшілігін көрмесін, небір оғаштығын сына-масын, сол сипаттауы мен сынауының артын “былай бол!” деген ақыл айтумен бітіреді. Сондықтан ол Белинскийдің эстетикалық кодекстерінің “ақын көрсетсін, бірақ дәлелдемесін” деген статьясын қолданбайды. Абай көрсетумен ғана қанағаттанбайды, көрсеткенін, яғни сипаттағанын дәлелдеуге тырысады.

Абайдың ұғымында поэзия өмірдің жетекшісі болуымен қатар, өзінің поэзиялық, яғни көркемдік қасиетін жоғалтпау керек. Өмірдің неше түрлі күнделік мәселелеріне арнап кейде жалпы ақын ғана емес, үгітші ақын боп жазатын Абайдың өлеңдерінің көркем шығатындық себебі — поэзияның көркемдік қасиетіне аса жауапты қарауынан.

Сондықтан поэзияның утилитарлық маңызына келгенде Белинскийдің эстетикалық кодексін бұзатын Абай мына мәселелерде кеп қайта табысады.

Белинский: “Философ силлогизммен, ақын бейнемен, суретпен ойлайды”,— десе, Абай осы заңды қабылдайды да қолданады.

Белинский: “Әрбір көркем шығарманың негізінде нақтылы идея болу керек”,— десе, Абай бұны да қабылдайды, қолданады.

Белинский: “Көркем шығарманың идеясына түрі сәйкес болу керек”,— десе, Абайға бұл да қонымды пікір.

Белинский: “Біркелкі пікірлі шығарманың түрі де біркелкі болу керек, көркем шығарманың барлық

бөлімдері бірінен-бірі бөлшектенбейтін тұтас болу керек”, — десе, Абай да осыған қосылады.

Орыстың XIX ғасырдағы эстетикалық пікірін осылайша қабылдаған Абай оның көркем әдебиетінен не үлгілер алды.

Орыс акындарынан Абайдың аударғандары: Крылов, Пушкин, Лермонтов.

Бізге қажетті мәселе Абай осы акындарды әлдеқалай аударды ма, болмаса, орыстың өзге акындарын қаламай мына атаған үш акынды қалауында себеп бар ма?

Жоғарыда аталған орыстың үш акынын Абай әлдеқалай емес, оларды өзінің көңіліне ұнағандықтан, олардың ой-пікірі мен өзінің ой-пікірінде үндестік болғандықтан аударған. Әйтпесе аударманы кәсіп қылайын деп ойламаған.

Абайдың шығармаларын жинап бастырушылардың сөзіне сенсек, оның орыс әдебиетінен бірінші аударған шығармасы Лермонтовтың “Бородиносы”. “Бородино” — Лермонтовтың Отанын сүйгендігіне, жерін, елінің ерлік тарихын сүйгендігіне кепіл шығарма. Бұл — Абайдың өз жерін, өз Отанын, өз елінің ерлігін сүюімен қабысады. Сондықтан бұл өлеңді аударудағы оның мақсаты да апашық: — халқын, Отанын сүюде, ерлікке жұмылуда орыстан үлгі алуға шақыру.

“Бородинодан” кейін Абай өзінің сүйікті акындарының өлеңдерін аудару ісіне ерекше мән бере қарап, қазақ елі үшін бұл істің пайдалы екенін ескеріп және өзінің ақындық шеберлігін ұштай да өрістете түсуге орасан ықпалы бар екендігін сезіп, Пушкиннің “Евгений Онегинінен” бірнеше үзінділер, Лермонтовтан 20 шақты өлең, Крыловтан 15 шақты мысал аударады.

“Бородинодан” кейін Абайдың аударуға кіріскені — “Евгений Онегиннен” үзінділер. Пушкиннің бұл романнан басқа шығармаларын Абайдың аударғаны бимағлұм.

Абай Пушкиннің “Евгений Онегинін” аударуға неге ерекше құмартты және бұдан не көздеді? — деген сұрау азамат ақынның аудармаларын оқи бастағанда алдыңнан көлденеңдеп шыға келеді. Бұған өз тұсымыздан айтар пікірден бұрын, Белинскийге сөз беріп алған жөн. Ұлы сыншының “Евгений Онегинді” Пушкиннің өзге шығармаларынан бөліп алатын себебі: “Орыс қоғамының өркендеу жолындағы аса қызық бір кезеңін поэзия арқылы көркем суреттеп беруінен (1633-бет), шын энциклопедиялық шығарма болуынан еді.

Сонсын, қай елдің жастарына болса да үлгі етерлік көркем образдардың асқан ақындық шеберлікпен жасалуы, Татьянаның бойындағы кіршіксіз таза махаббаттың реалистік тұрғыдан суреттелуі шығарманың мән-маңызын биік деңгейге көтерді.

Абай ұлы шығарманың осы қасиетін калтқысыз көре білді. Және оны жазған Пушкиннің жан жүйесі, айтар ойы өзінің жан жүйесімен қабысатындығын сезді.

“Евнегий Онегинді” Абай тұтас аударған жоқ, одан оның аударғандары: романның басында (бірінші тарау, X—XI—XII шумақтар) Пушкиннің Онегинді сипаттауы, Татьянаның Онегінге жазған хаты (екінші тарау, XXXI шумақ), бақша ішінде жолыққан Татьянаға Онегиннің берген жауабы (төртінші тарау, XII—XVI шумақтар), Онегиннің Татьянаға жазған хаты (сегізінші тарау, XXXII шумақ), Татьянаның Онегінге берген жауабы (сегізінші тарау, XIII шумақ).

Орыс поэтикасында “онегиндік шумақ” аталып, әр шумағы 14 жолдан құралатын, әр жолында тоғыз буын болатын, үйлесі — а, б, а, б, в, в, г, г, д, ж, ж, д, з, з боп келетін түр “Евгений Онегиннің” өн бойында өзгеріссіз сақталады. Абай өз аудармаларында бұл түрді қолданбай, “Онегиннің сипатын” шумағы төрт жолдан, әр жолы 11 буыннан құралатын, үйлесі — а, а, б, а боп келетін түрмен — қара өлеңмен аударады. “Татьянаның Онегінге жазған хатын”, “Онегиннің Татьянаға жауабын”, “Онегиннің Татьянаға жазған екінші хатын”, “Татьянаның қайтарған жауабын” әр шумағы төрт жолдан, әр жолы сегіз буыннан, үйлесі а, б, а, б боп келетін түрмен аударған.

“Онегиннің сипаты”— Абайда 34 жол өлен. Пушкиннің оригиналында да аударылған жолдардың саны 34 (Абай X және XI шумақтарды тұтас аударған да, XII шумақтан алты жол ғана алған). Пушкин Онегиннің ішкі сарайын сипаттауды осы 34 жолға сыйғызған. Бұл 34 жолдың алдыңғы жағында Онегиннің сыртқы дүниемен қарым-қатынасы, алған білімі айтылады да, кейінгі жағында әдеті, салты айтылады. Абай Онегиннің ішкі дүниесін сипаттауды ғана аударған.

“Онегиндік шумақтың” Абай түрін сақтамағанмен, мазмұнын сақтайды, образдарын тамаша дәл келтіреді. Пушкиннің оригиналы мен Абайдың аудармасын қатар оқып көрсең, мағынасы да, көркемдігі де дәл түсетініне ғажап қаласың. Осыған қарағанда, “онегиндік шумақты” Абайдың сақтамауы ол шумақты қазақшалауға әлі кел-

мегендіктен емес, қазаққа ұғымсыз болар деген ойдан туған болу керек. Өйткені өлеңнің көпшілікке түсінікті болуына Абай ерекше назар аударғаны мәлім.

Татьяна мен Онегиннің бірін-бірі ұғуына байланысты өлеңдерге келгенде, Абай түпнұсқаның арнасынан біраз шығып кетеді. Ең алдымен түпнұсқада Татьяна Онегинге хат жазады да (екінші тарау, XXXI шумақ), Онегин Татьянаға хат жазбайды, бақша ішінде жолығып, неге үйлене алмайтын сырын ауызша айтады (төртінші тарау, XII—XVI шумақтар). Абай Онегиннің осы ауызша жауабын хатқа айналдырады да, Пушкиннің сарынымен өз жанынан жазады. Сол сияқты, түпнұсқада (сегізінші тарау, XIII шумақ) Татьяна Онегинге екінші рет хат жазбайды, үйіне кеп жолыққанда жауабын ауызша айтады. Осы жауапты да Абай хатқа айналдырып, романның жалпы сарынын сақтағанмен, өз жанынан жазып шығады. Татьянаның Онегинге жазған хатын (екінші тарау, XXXI шумақ) және Онегиннің Татьянаға жазған хатын (сегізінші тарау, XXXII шумақ) аударғанда, Абай мазмұнын сақтай отыра, көп жерінде еркін кетіп, оригиналда жоқ сөздерді, жоқ теңеулерді қосып жібереді.

Мәселен:

Михрабым сен, бас ұрамын,
Тіл жете алмас ғүзіріме.
Жетпедім, не жасырамын,
Гауһарымның қадіріне.

Он сегіз мың бұл ғаламның
Бар тынысы күнде тұр,
Мен сияқты сорлы адамның
Ықтияры сенде тұр,—

деген сөздер Пушкинде жоқ. Пушкинде Евгений мен Татьянаны қосуға бөгет — тағдыр, бірақ бұл тағдыр, Пушкинше “лаухыл-махфуздың” жазуы емес, қоғамдық тұрмыстың шындығынан шыққан, Евгений мен Татьянаның өмір жолындағы шиырлар. Ал Абайдың ұғымында, бұл “тағдыр” шынында “лаухыл-махфуздық” болып кетеді. Сондықтан да ол Онегиннің аузына түпнұсқада кездеспейтін:

Сен — ағашта піскен алма,
Қазір едің, алмадым.
Күп кіріптар қылды алла,
Әлде мені қарғдың?—

деген сөз салады.

Осыған қарап Абай Пушкинді түсінбеді я аударуға әлі жетпеді немесе Пушкиннің ойын бұзды деуге бола ма? Түсінбесе я әлі жетпесе, “Онегиннің сипатын” неге дәл береді? Бұзғысы келсе Пушкиннің пікір арнасынан неге шықпайды?

Біз бұл арада Абайдың “Онегинді” аударуының академиялық жағын тексерейік деп отырғанымыз жоқ, тек кезегі кеп қалған сөз болғандықтан айтып отырмыз, әйтпесе біздің тақырыбымыз — Абайдың осы шығарманы не мақсатпен аударуы ғана.

Өзге мәселеде рационалист Абай “Евгений Онегиннен” үзінділер аударғанда да, осы нысанасынан көз жазбайды. Онегин мен Татьянаның жүрек сырларын ақтарысатын жерлерін таңдап аударудағы Абайдың мақсаты — шын сүйісе білудің маңызы қандайлығын қазақтың қызы мен жігітіне үлгі қылып тарту, өз заманындағы “қалың малдың” қамауында отырған қазақтың қыз бен жігітін Евгений мен Татьянадай болуға, малдың күшімен сүйуге емес, жүрек күшімен сүйуге шақыру.

Осы мақсатпен, “Евгений Онегиннің” кейбір жерлерін өзінше өзгерте жазған Абай қазақ аулының сауатсыз қыз бен жігітіне бұл оқиғаны түсінікті етем деген мақсатпен, Татьянаның Онегінге берген жауабын (сегізінші тарау) жазғанда:

Сен шошыдың ғашығыңнан,
Өзге жұрттан қамшы жеп,
Мен де сорлы нәсібімнен,
Жатқа тидім “алшы” деп,—

деп қазақ аулының қамшы төбелесін орыстың тұрмысына қолданып:

Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем.
Екі сөз жоқ өмірімде,
Мен де сорлы, бақыты кем.—

деп дворян семьясында өскен Татьянаның сөзіне қаймақ пен қаспақты қосқандағы Абайдың мақсаты — оның Онегинді сүйюін қазақтың қыз, жігітіне ұғымды бейнемен беру.

Онегин мен Татьянаның бейнесін Абайдың жақсы көргендігі оның өз жанынан шығарған “Онегиннің өлердегі сөзі” деген өлеңінен көрінеді. Романда оқиға Онегиннің Татьяна ерге шыққан кезінде, үйіне кеп жолығуымен, Татьянаның: “Менің тағдырым шешілген... мен сені сүйем,

(несіне жалған айтам?), бірақ менің тиген ерім бар, оған берілуден айни алмаймын”, — деуімен бітеді. Абай мұнымен тоқтамай, өз жанынан “Онегиннің өлердегі сөзі” деген өлең шығарады. Бұл өлеңде өлім халінде жатқан Онегин:

Жарым жақсы киім киіп,
Келді жанға жылы тиіп.
Диуана болды бұл көңілім,
Басылмай бір құшып, сүйіп, —

деп сандырақтайды да, көзіне елестеген Татьянаны:

Есіркеп сүйгізіп еді,
Кетіппін жүз есе күйіп, —

деп қасында тұрғандай көреді. Сөйтіп:

Қылдың арам ойынды.
Бір бұрмадың мойныңды,
Сен ақылмен көңіліңді
Тыйып, жеңдің бойынды, —

деген арызын айтып, өмірде қолы жетпеген ғашықтық арманмен:

Атам, анам қара жер,
Сен аша бер қойныңды,
Сенен басқа еш жерден
Таба алмадым орнымды, —

деп тіршілікпен қоштасады.

Бұл өлеңнің мазмұны да, түрі де ескі араб, парсы ғашықтарының жырына ұқсас. Ғашықтық дертінен сарғайып өлу, ескі Шығыс әдебиетінде болмаса, Еуропа әдебиетінің “Евгений Онегин” сияқты реалистік стильде жазылған шығармасы түгіл, романтикалық стильде жазылған шығармаларында да ұшырай қоймайды.

“Евгений Онегин” романын Абайдың неге түгел аудармағандығы, Пушкиннің басқа шығармаларын неге аудармағандығы бізге мәлімсіз. Әйткенмен бұл арада бір мәселенің бетін ашып кету керек.

Абай — түгелімен реалист. Оның шығармаларында романтизмнің өзі түгіл көлеңкесі де жоқ, ал Пушкин, әсіресе 1825 жылға шейінгі Пушкин, негізінде романтик. “Бақшасарай фонтанынан”, “Кавказ тұтқынынан”, “Цыгандардан” аудармай, Абайдың “Евгений Онегинінен” аударуы да сондықтан болу керек.

Олай болса, романтиктігі Пушкиннен де басым жататын Лермонтовты неге аударады Абай?

Абай орыс акындарынан 56 шығарма аударған, солардың сегізі Пушкиннен ("Евгений Онегиннен" үзінділер), он төрті Крыловтан; Мицкевич, Бунин, Полонскийден бір-бір өлеңнен, авторы белгісіз үш өлең, ал қалған 28 шығарма Лермонтовтан. Осы мәселеге біраз тоқтайық.

Ең алдымен, Абай Лермонтовтың поэмаларынан ешқайсысын аударған емес. Абайдың "Мұңлы шайтан" деп басталатын өлеңін Лермонтовтың "Демон" атты поэмасының кіріспе сөзінен аударылды деп есеп қып жүр. Ол дұрыс емес. Абайдың шайтанды сипаттауы Лермонтовтан басқаша. Лермонтовта шайтан азғындық жолға еріксіз, қысым көргендіктен түссе, Абайда менмендік пен бақ құмарлықтан түседі. Абайда шайтан түзелусіз кеткен бұзық, оның жүрегінде мейірім оты мен махаббат сөнген. Лермонтовта олай емес. Лермонтовтың баяндауында, шайтан зорлықсыз мейірімді, шын махаббатты іздеп жиһан кезеді де; сол махаббатты грузин қызы — Тамарадан табады. Шайтанның Тамараға айтатын ғашықтық сөздерінен адам қоғамының ішіндегі әділетсіздіктердің сыры ашылады. Олай болса, тақырыбы ұқсас болғанмен, Лермонтовтың шайтанынан Абайдың шайтаны басқа. Лермонтовтың шайтаны — әділетсіздікке, қиянатқа, жауыздыққа қарсы тұрушы, Абайдың шайтаны — қиянат пен жауыздықтың кордасы. Лермонтов шайтанды тіршілік шындығының тұрғысынан алып қарайды, Абай дін тұрғысынан алып қарайды.

Екінші. Лермонтовтың өлеңдерінен Абайдың аударғандары — түгелімен қоғам тұрмысындағы әділетсіздікке ызаланған, бірақ сол әділетсіздіктерді түзеуге шамасы келмей торыққан, жалғызсыраған адамның көңіл күйін көрсететін өлеңдер. Мұндай өлеңдерді Абай өзінің көңіл күйіне дәл келетіндіктен аударған.

Үшінші. Абайдың "Лермонтовтан аударды" дейтін шығармалары үш жүйеге бөлінеді.

1. Көлемі, мазмұны, көркемдігі Лермонтовтың оригиналымен дәл түсетіндер. Мәселен, Лермонтовтың "Выхожу один я на дорогу" деп басталатын өлеңі 20 жол. Осы өлеңді Абай "Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз" деп бастап аударды да, 20 жолды 20 жолға сыйғызады және мағынасын да, көркемдігін де дәл түсіреді. Осы сияқты аударылған бірнеше өлең бар. "Парус" Лермонтовта 12 жол болса, Абайда да сондай; "Жартаc" Лермонтовта да, Абайда да сегіз жол; "Қараңғы түнде тау қалғып" та сондай. Бұлардың бәрі — дәл аудармалар.

2. Көлемін қысқартып, негізгі мазмұны мен көркемдігін сақтап аударған өлеңдер. Мәселен: “Теректің сыйы” Лермонтовта 76 жол өлең, Абай оны қысқартып 38 жолға түсірген. Лермонтовта “Кабардинец” аталатынды Абай “Ер Серкеш” деп атап, сол “ердің” “күранмен” шұғылданатын жерлерін аудармай қалдырып кеткен. Лермонтов казачканы 20 жолмен сипаттаса, Абай:

Казак-орыс катыны бір сұлуды
Әкеліп ем, қайтейін, оны да ал,—

деп екі-ақ жолға түсіреді. “Еврей күйі”, “Қанжар”, “Бородино” тағы бірнеше өлеңдер солай қысқартылған.

3. Жалпы сарыны, жалпы мазмұны ұқсап отыратын, Лермонтовтан “аударма” деуден гөрі, “Лермонтовтың сарынымен” деуге келетін өлеңдер. Мәселен, Лермонтовтың “Думы” дейтін өлеңі оригиналда 44 жол өлең. Абайдың “Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы” деп басталатын өлеңі барлық жинақтарында да “Лермонтовтан” делініп, жоғарыда аталған “Думға” қосақталып жүр. Абайда да жол саны — 44. Солай бола тұра, мазмұнның ұзын-ұрғасы жақындап қалғанмен, бірақ өлеңді аударма деу қиын.

Бұл өлеңнің:

Қарасам, қайғыртар жұрт бұл заманғы.
Салқын, қуыс — өмірі я қараңғы.
Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ,
Өнерсіз қартаяр деп біл баланды,—

дегені Лермонтовтың:

Печально гляжу я на наше поколение!
Его грядущее иль пусто, иль темно.
Меж тем, под бременем познания и сомнения
В бездействии состарится оно,—

дегені дәлге жақын кеп қалады да:

Жасынан білер ескі шалдың мінін,
Аптық жерін, ақылға кеш екенін,
Өзі өнерсіз, өмірде тез суынар,
Ойлаған жолаушыдай бос жүргенін,—

дегені Лермонтовтың:

Богаты мы, едва из колыбели,
Ошибками отцов и поздним их умом,
И жизнь уж томит, как ровный путь без цели,
Как пир на празднике чужом,—

дегеніне мағына жағынан жанаспай, алшақ жатады. Абайда “бұл заманның жасы”— шалдарды сынаушылар, ал Лермонтовта ол жастар, сол “әкелердің қателері мен кенже қалған ойынан сабақ алып өскендер”. Бұл өлеңнің қалған шумақтарын да Лермонтовтың оригиналымен салыстырсаң, осылай дәл шықпайды. Оның бір мысалын әлгіде “Шайтан” деген өлеңнен де байқадық.

Абай өлеңдерінің ішінде жалпы сарыны үйлесетін, бірақ дәл аударды дегенге сыймайтын өлең бірнешеу. Бұларды аударма деуден гөрі, әр ақынның Абайға жасаған ықпалы, әсері деп дәлелдеген орынды. Мәселеге осы тұрғыдан қарағанда, Абайдың өз шығармалары дейтін өлеңдерден де Лермонтовпен я басқа ақындармен үндес шығатын шығармалар табылып қалуы әбден ықтимал. Бірақ бұған қарап, ақынның төл өлеңдерін “еркін аударған” деген сылтаумен басқа ақындарға таңа беру орынды болмайды. Мысалға “Ғашықтық іздеп тантима!”, “Күлімсіреп аспан тұр”, “Ал сенейін, сенейін” деген өлеңдерде творчестволық ықпалдардың барын айту, оларды аударма деп танудың бірден-бір шарты бола алмайды.

Лермонтов пен Абайдың арасындағы байланысты аяқтар алдында айтып кететін бір мәселе — Абайдың өлерден екі жыл бұрын ғана “Вадимді” аударуы. “Вадим”— прозамен жазылған шығарма. Оны 18 жасар Лермонтов Пушкиннің “Капитан қызының” әсерінен жазған. Екеуінде де айтылатын оқиға — Емельян Пугачев бастайтын, XVII ғасырдағы орыс шаруаларының көтерілісі және екеуі де осы көтерілісті сипаттағанда, бүйректері шаруаларға бұрып, оларды жақтап отырады.

Өз шығармаларында да, басқа аудармаларында да бұл Абайдың жолаған тақырыбы емес. Қару алып майданға шығу идеясын насихаттау Абай творчествосына тән емес. Еңбекші халықтың қанауда отырғанын сипаттағанымен, Абай сол еңбекшілерді көтеріліске шақырған кісі емес. Осындай жолдағы Абайдың “Вадим” сияқты көтерілісті жырлайтын шығарманы аударуы — Абайдың өмірбаянынан да, шығармаларынан да себебін таппайтын мәселе. Сондықтан “пәлендей себептен” деп біз де сауегейлік жасай алмаймыз.

Лермонтовтың “Вадимді” жазуы, әсіресе 18 жасында жазуы, таң қаларлық жағдай емес, себебі: көңіл күйлерінде ұқсастық болғанмен, Лермонтов, әрине, Абай емес те, Абай Лермонтов емес. Лермонтов — қоғам тұрмысындағы қиянатты көрсетумен, сынаумен ғана

қанағаттанбай, сол қиянатты, Абайша ақыл айтып емес, күшпен түзетем деп арпалысатын, жаны жанжалшыл ақын.

Өлендерінде сарындастық болғанмен, Лермонтов пен Абайдың пікірлері де үнемі бір арнамен ағуы мүмкін емес. Себебі Лермонтов — 1825 жылғы декабристер көтерілісінің қанды ізін баса шыққан кісі, сондықтан да оның шығармаларынан шокпарлы Николай сөндірген декабрь өртінің ұшқындары шашырап отырады.

Абайдың дәуірі — көтеріліс дәуірі емес. Абай әдебиет майданына араласа бастаған кезде, қазақ халқының көтеріліс жылдары арттағы алыста қалған оқиға. Бұл кезде ішкі Ресейда болып жатқан шаруа жанжалдарының жаңғырығы болмаса, оның мән-мақсаты Абайға жеткен жоқ. Шаруаларды балтаға шақырған Чернышевскийдің шығармаларын Абай оқығанмен де, оның ішкі сырына терең бойламаған. Міне, осы арада Абайдың революционер-демократ болмай, ағартушы-демократ болғандығы көрінеді.

Бұл жөнінде Абайдың орыс әдебиетінен не алғандығы туралы айтатын пікірімізді кейінірек қалдырып, әуелі оның Крыловты неге аударған себебін ашып алайық.

Мысал жанры әдебиетте қайдан пайда болды деген сұрауға Белинский “Шығыстан” деген жауап береді. Онысы рас. Өзге Шығысты былай қойғанда, мысал түріндегі ертегілер қазақта да көп. Бірақ халық ертегісіндегі мысалдарда оқиға бар да, қорытынды жоқ, бағыт бар да, нысана жоқ. Халық әдебиетіндегі осындай нысанасыз мысалдарға сүйене отырып, жазба әдебиетте нысаналы мысалдар жазған адам — француздың XVII ғасырдағы ақыны Лафонтен. Лафонтен өсімдік пен өсімдіктің, өсімдік пен хайуанаттың, хайуанат пен хайуанаттың я хайуанат пен адамның арасындағы қарым-қатынастарды айтқан боп, қасқырдың озбырлығын, зорлығын, түлкінің айлакерлігін, еменнің қаттылығын, шошқаның топастығын, қарғаның ақмақтығын сипаттаған боп, қоғам тұрмысында кездесетін теріс қылықтар мен мінездерді сықақтап, жалпы қоғамға “ондайдан сақтаныңдар” деген ақыл айтады.

Крыловтың мысал жазуда Лафонтеннен үлгі алғанын айта кеп, Белинский Крыловты одан бөліп ап былай дейді: “Крыловтың мысалдары — орыстың іскерлік ойынын, орыстың тапқырлығы мен сықағынын, орыстың ауызекі сөзінің қымбат қазынасы” (1370-бет).

“Крылов өзінің кейбір мысалдарының мазмұнын Лафонтеннен алғанмен,— дейді Белинский,— оны аударды деп атауға болмайды. Табиғатында орыс боп жаралған ол

аударғандарының бәрінің түрін де орыстікіне айналдырды, орыстық рух та берді. "Орыс мені біледі, мен орысты білем" деп айтуға жарайтын әдебиетімізді біз де дәріптейміз, құрметтейміз" (771-бет).

Белинскийдің осы пікірін оқып алды ма, я өзі солай деп ойлады ма, әйтеуір Лафонтенді Крылов қалай аударса, Крыловты Абай да солай аударған. Лафонтеннен аударған мысалдарына Крылов орыстық түр, орыстық рух берсе, Крыловтан аударған мысалдарына Абай да қазақтық түр, қазақтық рух берген. Сондықтан, егер "Крыловтан" деген ескерту түрмаса, Абайдың одан аударды деген мысалдарының басқа тілден аударылғандығында ешбір белгі жоқ.

Крыловтың "Квартет", "Демьянова уха" деген сияқты, еуропалық я орыстық тұрмыста ғана кездесетін мысалдарын Абай аудармайды. Абайдың аударғандары қазаққа түсінікті болатын мысалдар ғана.

Лермонтовтың кейбір шығармаларын қысқартып аудару әдісін Абай Крыловқа да қолданады. Бірақ мысалдың басында я ақырында тұратын насихат сөздерін кейде өзінше бұрғаны болмаса, орыс тұрмысына ғана арнаулы, қазақ тұрмысында кездеспейтін кейбір әдет-ғұрыптың көріністерін қазақшалағаны болмаса, орыстың әдетіне байланысты кейбір теңеу, салыстыру, әсірелеулерді қазақ әдетіне байланысты теңеу, салыстыру, әсірелеулермен алғаны болмаса, жалпы оқиғалық мазмұнын бұзбайды. Мәселен, "Есек пен бұлбұл" деген мысалын Крылов "Бұлбұлға есек кездесті" деп оқиғадан тура бастаса, Абай:

Тойған есек шөпті оттап маңайдағы,
Сонырқап шатқа кетті қай-қайдағы,
Қаңғырып өлкені өрлеп келе жатып,
Жолықты бір бұлбұлға тоғайдағы,—

деп бұлбұлға жолығар алдында есектің қыдырғанын баяндап алады. Крылов мысалдың аяғында: "Тәңірі, бізді де сондай қазыдан сақтағайсың",— деп қорытынды пікірін бір ғана жолмен айтса, Абай:

Демеймін мені мақтасын,
Я жақсын, я жақпасын,
Сөйтсе де мұндай сыншыдан
Құдайым бізді сақтасын,—

деп Крыловтың бір жолын төрт жолды бір ауыз өлеңге айналдырады.

Өйткенмен жалпы көлемі бірдей (Крыловта да бұл мысал 28 жол, Абайда да 28 жол) аударманың мағынасы оригиналға дәл.

“Шегіртке мен құмырсқа” — Крыловтың 30 жол өлеңі. Абайда 36 жол. Алты жолды артық қосқанда, Абай Крыловтың жолын жолға сыйғыза алмай отырған жоқ. Крылов:

Билеуге құмар шегіртке
Жазды ән сап өткізді,—
Ойлаған жоқ шұқыр деп.
Бізғарлы қыс кеп, көзді,—

деп мысалын тура қыстың келуінен бастаса, Абай:

Шырылдауық шегіртке,
Ыршып жүріп ән салған.
Көгалды қуып геләйттап,
Қызықпен жүріп жазды алған.

Жаздыгүні жапырақтың
Бірінде тамақ, бірінде үй.
Жапырақ кетті, жаз кетті,
Күз болған соң, кетті күй,—

деп шегірткенің жазғы сайранын Крыловтан кеңірек толғап кетеді. Өйтудегі мақсаты — Крыловты толықтыру, не әдемілеу емес, осы мысалды оқуға ұсынып отырған қазақ халқына “қыстың қамын жаз же” деген ақылды толығырақ айту. Мұндай ақылды Абай ол кезде қоныстанбаған көшпелі ауылдың қысқа әзірленуі аса қажетті деп санайды.

Осындай әдісті Абай Крыловтың барлық мысалдарын аударғанда да қолданады. Әрбір жеке мысалды аударғанда оның көздеген мақсаты: біріншіден, қазақ халқына Крыловты таныстыру болса, екінші жақтан, осы аударып отырған мысалы қазақ халқының тіршілік пайдасына асса екен деп тырысу.

Біз бұл еңбегімізде Абайдың аудармаларын зерттеу мақсатын қойған жоқпыз. Біздің мақсатымыз — Абайдың орыс классиктерінен не үлгі алғанын, кімдердің шығармаларын не мақсатпен аударғанын ғана айту. Сондықтан оның орыс әдебиетінен алған үлгілері және аудармалары туралы пікірімізді осымен аяқтап, қазақтың классикалық жазба әдебиетін Абайдың қалай бастап, оның негізін қалай қалағанын баяндауға кірісейік.

Қазақтың реалистік жазба әдебиетінің негізін қалаушы Абайдың ұлы ақындық еңбегінің мәнін ашып көрсету үшін, оның үлгі-өнеге алған арналарын барынша мол және мүмкін қадарынша нақты баяндауға ерекше назар аудардық. Осындай творчестволық қуатты үш арнадан нәр ала

білген данышпан Абайдың қазақ әдебиетіне қосар үлесі де, кейінгі ұрпаққа қалдырған мұрасы да, ол жасаған дәстүрдің құнарлылығы мен пәрменділігі де оның ақындық шеберлігін, жаңашылдығын баяндау кезінде әңгіме болып отырады.

Көркем әдебиеттің белгілі бір дәуіріне басшы болу жазушы атаулының бәрінің қолынан келе бермейді. Жазушының әр сыңайлы болатындығын — бір жазушының ақылынан сезімі күшті (мәселен, біздің Ақан сері), “бір жазушының сезімінен ақылы күшті (мәселен, біздің Ақмолда), ал бір жазушының ақылы да, сезімі де күшті болатындығын естен шығаруға болмайды.

Бірыңғай сезімге берілген ақын, өмірге сыншы бола алмайды, бірыңғай ақылға берілген ақын көркемдік жағынан ойсырап жатуы мүмкін, өйткені ақындықтың өзі — көркем сезінудің жемісі. Сезіну мен сезінудің арасында да, ақылдылық пен ақылдылықтың арасында да айырма көп: сезімнің де ұлысы, кішісі бар; ақылдың да ұлысы, кішісі бар. Ақанды қаншама сезімді дегенмен, біз оны Абаймен қатар қоя алмаймыз, Ақмолданы ақылды дегенмен, біз оны Абаймен қатар қоя алмаймыз. Абайдың сезінуі Ақаннан өлшеусіз зор, ойлануы Ақмолдадан өлшеусіз зор. Абай зор сезім мен зор ақылдың басы түйіскен жерден шыққандықтан және сол зор сезім мен зор ақылға зор білім қосылғандықтан ғана қазақ әдебиетінің тарихында жаңа дәуірді бастаушы боп отыр. Егер онда зор сезім мен зор ақыл болмаса, Шығыстан, Еуропадан кітапты көп оқумен Абай бола алмас еді. Кітапты көп оқыған кісінің бәрі зор бола берсе, енеден туып есін біле кітаптың арасында өсетін, бастауыш, орта, жоғарғы мектептерді кезекпен асықпай бітіретін, одан кейінгі өмірін де кітаптың арасында өткізетін елдің барлық адамдары да данышпан болар еді. Бірақ өмірде олай болмайды. Жалғыз кітаптан ғана емес, жалпы өмірден де өзіне қажетті нәр алу, олардан мән-маңыз табу, өзінің тоқығанын көпшілікке ортақ ету шын мағынасындағы ақылды адамның қолынан келеді, ондайлайраға халықтың қойған аты — данышпан.

Біздің Абай — ақындығының үстіне, осындай данышпан адам. Азғантай ғана мектептік білімін өз бетімен үстеп, жалғыз қазақтың ғана емес, марксизмге шейінгі барлық адам баласының гуманитарлық пікірінің ең биігіне шыға алуы да оның осындай қасиетінен.

Әрбір ақын — данышпан емес те, әрбір данышпан — ақын емес. Данышпан ақын сол уақытта ғана бола алады,

егер ол шығармаларын оқуға мүмкіншілігі бар ақындардың бәрін біліп алғаннан кейін, алдына: “Менің солардан айырмам не болмақ?” деген сұрау қоя алса және “Мынау болу керек”, — деген үлкен міндетін анықтап алғаннан кейін, сол міндетті іске асыра алса.

“Адамның міндеті не?” — деген сұрауға Абайдың берер жауабы: “Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың”.

Абайдың еңбегі — жазушылық. Олай болса, оның алдына қойған міндеті өзінің ғана көңіл күйін шертетін жазушы болуы емес, адамдық яғни қоғамдық мәселелерді қозғап, оны дәуір талабының биік мұнарасына көтере білетін жазушы болу.

Қазақтың, Шығыстың, орыстың, орыс тілі арқылы Еуропаның әдебиеттік қазыналарынан білімін толықтыруда көп пайда алған Абай: “Мен өзім қайткенде өзге ақындарға ұқсамаймын, қайткенде көптің ойына жетекші ақын болам?” — деген міндет қояды да, сол міндеттің шешуін таба да біледі.

Ең алдымен, Абайдың “ақын кім? Оған ақындық шабыт қандай жағдайда келеді? Шабыты келген ақынға не істеу керек?” — деген сұрауға не жауап беретініне тоқтайық.

Абай, әрине, дінге, тәңірге сенеді. Бірақ оның бұл сенуі құлшылық етумен барабар емес. Абайдың ұғымында, адамда тәңірі “берген” ақындық өнер болғанмен, ақындық шабыт келмесе жаза алмайды. Бұл мәселеде оның пікірі Пушкинмен үйлеседі. Егер Пушкин “Поэт” деген өлеңінде Аполлон жәрдем бергенше, ақын жай ғана күн көргіш адамның бірі деп есептесе, Абай да шабыт келуді тәңіріден деп ойлап былай дейді:

Адамның кейбір кездері
Көңілде алаң басылса;
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлттан ашылса...

Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз,
Қуатты ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз.

Ақындық өнерді бұлт басқанда “тәңірі” ол бұлтты серпілтеді екен де, жарқыраған күннің сәулесінен ақынның ұйықтаған шабытын оятады екен дейік; сонда ғана ақын

“қуатты ойдан басын құраған сөздерді іріктеп шығара”
бастайды екен дейік; сонда ғана:

Сылдырап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай,

құйылады екен дейік, мақұлдайық. Ал енді Абайдың ойынша, сол құйылған келісімді сөздердің атқаратын міндеті не?

Жоғарғы “Поэт” деген өлеңінде Пушкиннің бұл сұрауға берер жауабы: ақын сапырылысқан жұрттың шуынан безіп далаға қашады да, кең жайылымды толқын мен мол сылдырлы бәйтеректің қасына барады. Ал Абайдың берер жауабы:

Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар,
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар.

Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан зұлымға,
Шиыршық атар, толғанар.

Әділет пен ақылға
Сыналып көрген-білгенін,
Білдірер алыс-жақынға
Солардың сөйле дегенін.

Сөйткен уақытта:

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл.
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсендер, өзің біл.

Ашық пікір, бойына біткен ақындық өнерін Абай “тәңірі” берген қасиет деп, ақындық шабытты жіберетін де “тәңірі” деп түсінгенмен, сол шабыт келе қалған күнде діншіл ақындардай:

Әуеле хамді құдайға зікір, сәнә —
Салауат расулыне айттым жәнә,
Бір хамдү хәтіріме келе қалды,
Жағыма жәрдем бергіл алла тағала!—

деп тәңіріге мүнәжат қыла жөнелмейді,

Бисмиллә деп айтылар сөздің басы,
Бисмиллә әр уақытта дін жолдасы,
Һидаят тәуфиқыны бергей еді,
Һәр уақыт бәндәсіне бір алласы,—

деп зікір салмайды.

Мұсарриф молда болар дін ағасы,
Дахида міскіндүр һәм жол баласы,
Мүддәрис ғалымға бер бай болса да,
Болса да сом алтыннан босағасы,—

деп, елді молдаға зекет беруге шақырмайды. Абайдың шабыт келгенде қолына алары — халықтың мұң мен зары; кектенетіні — надан мен залым, “ұлы сиясын” төгетіні де, “өткір тілін” түйрейтіні де сол надандық пен залымдық.

Сол надандық пен залымдыққа қарсы құрал ғып жұмсайтын Абайдың “өткір тілі” қандай тіл?

Тіл туралы Абайдан басқа қазақ ақындарының да пікір айтқандары аз емес. Мәселен, Ақмолданың өлеңдерінде:

Иірілген ауыздағы тіл — бір жылан,
Тебінбесе шақпайды деп қылма гүмән,—

деген.

Гүл тұрмас гүл қалпында мезгіл қайтса,
Тіл — тікен, сөз харажат таппай айтса,—

деген жолдар кездеседі. Бұл да өте күшті айтқан пікір. Абайдың тіл туралы пікірі бұдан да терең. Ол әуелі тілдің жәрдемімен жасалатын көркемөнердің өзге өнерлерден орнын бөліп ап, “Сегіз аяқ” деген өлеңін:

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
Шымырлап бойға жайылған,
Қиядан шауып,
Қисынын тауып,
Тағыны жетіп қайырған.
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзің біл —

деп, тілдің тебіренуін, сол тебіренген тілге өтінішін айтудан бастайды да:

Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
Өрнегін сендей сала алмас!—

деп, өзге өнерден сөз өнерін жоғары қояды.

Тебіренген тілдің өсіретін жемісі — сөз. Адамның дыбыстардан құрап білдіретін ойының бәрі сөз. Бірақ адам атаулының бәрі бір ұлт емес, алуан-алуан ұлт. Әр ұлттың өз тілі бар. Ұлттық тіл — сол ұлттың тіршілігінің айнасы да, құралы да. Әрбір ұлттың тілі сол ұлттың барлық

мүшесіне түсінікті бола білсе ғана тіршілігінің айнасы мен құралы болады.

Тілдің осындай маңызы барын ұққан Абай ұлттық тілдің, сол ұлтқа жат, түсініксіз сөздерден таза болуын қатты талап етіп былай дейді:

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол — ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Абайдың “бөтен сөзбен былғанса сөз арасы” деген пікіріне аздап тоқталық.

Абайдың заманында қазақ тілі халыққа түсініксіз араб, парсы сөздерімен өте шұбарланғанын біз жоғарыда айтқамыз да, дәлелдер де келтіргеміз. Абайдың шығармаларында мұндай шұбарлық “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” деген діни тақырыпқа арнаған бір ғана өлеңінде кездеседі. Өзге өлеңдерінде кездесетін ежеттес, уарт, баж, шаһбаз, һәмишә, дәһри деген бірен-саран араб пен парсы сөздері өлеңнің мағынасын ұтуға ауырлық та келтірмейді, түрін де бұзбайды.

Өлеңдері түгіл, діни тақырыпқа арнаған “Отыз сегізінші сөзінен” басқа Абайдың насихат сөздері де таза қазақ тілінде жазылған, қара сөздің мұндай таза тілмен жазылуы Абайдың заманында өте сирек кездеседі. Мәселен, Абаймен өкшелес өскен Қаржас Шорманның Мұсасының Садуақас деген баласы 1907 жылы басапдан шығарған “Аушы” дейтін кітабына жазған кіріспе сөзін қалай жазғанын көрсете кетуге болады: “Қазақ-қырғыз таиғасы саядлық етуге һауасы болсалар да, бағзылары аушылық (күшшы) тариқасын камел аңламаған жаһаттан, ақыл мәртәбә милләтиһи хызмет болмақын үмид уаржа идәрәк, бу қысқа шарисаланы төртіп әйләдік. Бізден садыр олынған хата уа кемшіліклерні әһіл қалам басаратден илтимасымыз күсу ғайри ғафу идәрәк, шафқат қаламы илә тәсхих итмәләрі тамға олыһор”.

Жалғыз кітап тілі емес, кеңсе тілі де ол кезде қазаққа түсініксіз, татарша, арабша араласқан сөздерден құрала-тын. Мәселен, 1872 жылы жазылған бір бұйрықтың тілі былай: “Биборнай Байғара Яугашар ұғлина тапшырамын: біздің қол астымыздағы қазақ Сибанбай диген қыз алып қашып кетіп дүр, көп дуния қазналары билән, ақша алды дип айта дүр, Құдайберген Иділ баласы бар дүр. Қызз бірлән икісін бітірәрсін, әгәр бітмәсә бізге иібарарсын, ат

ялдап ибарсам кирек даю поласнай Тоқай Қарауыл ұғли,
мөһір бастым”.

Осындай араб, парсы, татар тілдерімен шұбарланған қазақ тілін тек өлеңдерінде ғана емес, прозасында да жат сөзден аршу тілге аса жауапты қараған Абайдан ғана табылады.

Қазақ тілін шығыстық жат сөздермен осылай тазалаған Абай ол тілге орыс сөздері араласуға қалай қарады?

Абай заманында қазақ ауылдарының орыс поселкелерімен қоян-қолтық араласуы, базар арқылы қазақтың орыс қалаларымен араласуы қазақтың тіліне де әсерін тигізді. Орыс өндіретін заттарды тіршілігіне қолданған қазақтар орыстың “хомутын”—“қамыт” деп, “дугасын”—“доға” деп, “вожжасын”—“божы” деп, “чайнигін”—“шәйнек” деп, “самоварын”—“самауыр” деп өз сөзі ғып алып кетті. Осындай орыстан кеп қазақ сөзі боп кеткендер қазақта, әсіресе солтүстік жақтағы қазақтарда толып жатыр. Қостанай, Қызылжар, Кереку сияқты жерлердің қазақтары орыстан келген заттардың орысша аттарын өз тілінің заңына қарай бұзып айту былай тұрсын, “жәшнәй (ясный) малымда не дауың бар”, “бұл сөзіңнің піршінін (причина) айтшы,” “сенің күштілік айтқаныңды примит те (принимать) қылмаймын” деген сияқты орыс сөздерін бұрып қолданады.

Орыс тілін осылай орынсыз қолданудың әсері қазақтың ауыз әдебиетіне де тиіп:

Мінгенім дәйім менің мақпал қара,
Педдисат пен рублей серебыра.
Көңілім не небидал болса дағы,
Әй қалқа, қырындамай бермен қара,—

деген сияқты өлеңдер Абай заманында аз шыққан жоқ. Бұлай шұбарлану Абайдың тұсында жазба әдебиетке де араласа бастады. Мәселен, 1892 жылы Николай II наследник кезінде саяхаттап Омбыға келгенде, қазақтың билері, әкімдері, байлары оны құрметпен қарсы алған. Сонда Ақан серінің Николайға арнап жазған және оған айтып берген өлеңі:

Бірінші здраю желаю, великий кнэз,
Алтын тақ отырғаның, баста алтын тэж.
Государь император, сені көріп,
Подданной мына халқың болып тұр мэз.

Тақсыр-ау, қисық емес мақұлыңмын.
Едино родной жақыныңмын,
Төре ояз саған песня пейт қыл деді,
Солардың выбранный ақынымын,—

деген сөздерден құралады.

Негізінде орыс әдебиетіне арқа сүйеп, содан үлгі алған Абай қазақ әдебиетінің халыққа ұғымсыз осындай сөздермен шұбарлануына қалай қарады? Және өз шығармаларында орыс сөздерін қолданды ма?

Араб пен парсы сөздерін там-тұмдап шығармаларында қолданғанындай Абай орыс сөздерінен де аздап алмай қоймайды. Бірақ ол орыс сөздерін кейбір ақындардай мақсатсыз я қисынсыз әдемілік үшін алмай, орынды, қажетті жерде алады. Заманның тұрақсыз, бұзық мінезін сынағанда ол:

Мәліш сауда секілді күлкі сатып,
Алса қоймас, араны тағы тоймас,

деп, орыстың “мелочь” деген сөзін “мәліш” деп ап, арын сатқандарды ұсақ саудагерлерге бейнелейді. Зорлықшыл жемқор болысты сипаттап, оның қылмыстарын бетіне басқанда Абай оның аузына “каталашке көбейді” деген сөзді сап, абақтымен үрейлендіреді. Тамақ аңдып, ел қыдырып ас берген байлардың үрген иті болатын пысықтарға Абай орыстың “шерміш” (“шермач”— қалтаға түсетін ұсақ ұры) деген атын қояды. Орысша оқыған кейбір қазақ жастары қаламын сатып, арыз жазумен шұғылданса, “прошение” (арыз) жазуға тырысасың деп сөгеді. Жылтырауыққа құмар оқығандарға “военный кызмет іздеме” деген ақыл айтады. Шен құмар оқығандарды сөккенде, ол:

Ақылы кімнің бар болса,
Демес мұны тілі ащы.
Айтыңызшы болсаңыз
Здравомыслящий,—

деп, толқындап келе жатқан ойына дәл кеп қалғанда, орыс сөйлемін сол қалпында алып жібереді. Оқыған қазақ жастарына айтқан ақылында “занимайся прямотой”,— деп ғылымды іздеп табуға, сол ізденіп тапқан ғылыммен “кореннойға кіруге” шақырады.

Абайдың орыс сөздерін өз шығармаларында қолдануы өте аз және ол осы аз қолданатын орыс сөздерінің көбін “Интернатта оқып жүр” деген, орыс школасында оқитын қазақ жастарына арнаған өлеңінде қолданады. Өзге өлеңдерінде “көгалды қуып гөләйттап” (гулять деген сөзден) деген сияқты, қазақшыланып кеткен бірен-саран сөздерді ғана алады.

Абай тұсында шағатай әдебиетінен қазақ әдебиетіне кірген:

Қыпшақ іші, Қарабалық — қарағызлар,
Зарына Ақмолданың қараңызлар,
Мені ұстап беріңіз дұшманларға
Баршамыз тәңірі алдына барамызлар,—

деген сияқты “дар” жалғауының орнына “лар” жалғауын қолдану я “барамызлар” деген сияқты қазақта қолданбай-тын етістік түрін қолдану болса,

Ат дүр ердің жолдасы,
Ол дүр дәулеттің басы,—

деген ескі түріктің “дүр” қосымшасын қолдану болса; немесе “жазамынның” орнына “язамын” деп татаршалау болса, Абай бұлардың бәрінен де аулақ. Оның барлық өлеңдерінде екі жерде ғана “езе дүр”, “сезе дүр” деген екі “дүр” кездеседі. Қазақтың “ж” дыбысының орнына “и” қолдану, немесе “дар”-дың орнына “лар” қолдану Абайдың насихат сөздерінде ғана бірен-саран кездесіп, өлеңдерінде кездеспейді. “Түркіше” аталатын хат жазу әдісінде қолданылатын “үшбұды” Абай “Татьянаның Онегинге қайтарған жауабы” деген өлеңінде бір-ақ рет қолданады.

Қорытып алғанда, “мақсатым тіл ұстартып, өнер шашпақ” деген тезисті қолданатын Абайдың бастарын құрап, өлең болатын сөздерге қоятын шарты — белгілі бір ұлттың тілінде жазылатын шығарманың халыққа ұғымсыз бөтен сөздермен шұбарланбауы.

Хош, Абайдан ақыл күткен ақындар, оның “өлеңді бөтен сөзбен шұбарлама” деген ақылын тыңдасын дейік; сонда Абайша, ұғымды сөзден құрастырылған өлеңнің бәрі өлең бола бере ме?

Әрине, жоқ.

Абайдың ұсынатыны: халыққа түсінікті екен деп, сөз атаулының бәрін өлеңге тықпалай беру емес, өлеңді “қуаты күшті түрлі сөздерден” құрастыра білу. Сондықтан оның өлеңге қояр шарты:

Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы,
Киыннан қиыстырар ер данасы,
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Мұндай өлеңді жазу ақын атаулының қолынан келе бермейді. Абайдың өзі сияқты зор ақынның ғана қолынан келеді. Соны білген Абайдың айтары:

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар тандамасы,
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын,
Қазақтың келістірер қай баласы.

Абай — өз өлеңдерінің “ішін алтын, сыртын күміс” қылуға тырысқан кісі және осы мақсатына жеткен де кісі.

Абай жасауға тырысқан және жасаған өлеңнің “қуаты күшті түрлі сөздері” қандай сөздер?

Шын мағынасындағы қазақтың жазба әдебиетінің Абайдың өзі жасады да, осы өзі жасаған әдебиетті Еуропаның, орыстың көркем әдебиетінің дәрежесіне жеткізді, себебі: ол Байронша, Гетеше, Пушкинше көркем ойлай білді, яғни тұрмыста, әдетте бар қазақтың сөздерін орынды көркем құрастыра білді.

Осы арада, Абайдың сөзді қалай пайдалануына біраз тоқтайық. Оның орыстан, Шығыстан аздап алған сөздері туралы пікірімізді жоғарыда айттық. Бұл арада айтқалы отырғанымыз — қазақ сөздерін оның шығармаларына қалай пайдалануы жайында.

Абай шығармаларының тілі — Абай жасаған дәуірдегі қазақ елінің тұрмысында, әдетінде сөйлеп жүрген тілі. Сол кездің кәрі, жасына, оқыған, оқымағанына түсініксіз тіл Абайда жоқ.

Қазақтың сөз байлығын шығармасында кең қолданатын Абай қазақ тілінің заңына сүйене отырып кейде өз жанынан да сөз жасайды. Мәселен, “із” деген зат есімнің аяғына “деу” деген жұрнақ қосса “іздеу” боп етістікке айналып кетеді, мағынасы — ізімен қуу. Халықтың айтуында “із” атауының осыдан басқа етістікке айналатын түрі жоқ. Абай:

Ақыл іздеп, ізерлеп,
Бәрін сынап сандалған,—

деп осы “із” дегеннен “іздеу” етістігінен басқа “ізерлеу” деген екінші түрлі етістік жасайды. Бұл — халық тілінде жоқ, Абай жасаған етістік. Крыловтың “Есек пен бүлбүл” деген өлеңін аударғанда Абай:

Тойған есек шөпті оттап маңайдағы,
Сонырқап шатқа кетті қай-қайдағы,—

деп бастайды. Осы өлеңдегі “сонырқаптың” түбірі — “соны” деген зат есім. “Іздің” — “іздеу” болуы, “актың” — “ақтау” болуы, “жоқтың” — “жоқтау”, “бастың” — “бастау” болуы, “ықтың” — “ықтау” болуы сияқты, “соны” сөзінің

де “сонылау” болуы қазақ тіліне занды. Бізге бұл арада қажеті “соны” деген зат есімнің аяғына “лау” жұрнағы қосылып “сонылау” боп етістікке айналуы емес, осы “соныдан” Абайдың халық тілінде айтылмайтын “сонырқау” деген жаңа етістік жасап алуы. Қазақтың “сонарлау” деген етістігіне негіз болған зат есім — “сонардың” тегі де “соныдан” шыққан болу керек. Бірақ халық тілінде “сонылау”, “сонарлау” бар да, “сонырқау” жоқ, “соныға” “-рқау” жұрнағын жалғап, етістік жасап отырған Абай ғана. Бірақ бұлай жаңадан етістік жасау, қазақ тілінің заңына қайшы емес, “-рқау” жұрнағы қазақ тілінде бар: “таң”—“таңырқау”, “жат”—“жатырқау”, “ес”—“есіркеу”, “шөл”—“шөліркеу”, “жабы”—“жабырқау”, олай болса, “соныдан” “сонырқау” шығуы қазақ тілінің заңына қайшы емес. Сол сияқты, “ізден” “ізерлеу” жасау да қазақ тіліне жат емес. Қазақта “-рлеу” жұрнағы да бар: “тізе”—“тізерлеу”.

Қазақ тілінің заңына сүйене отыра, осылай жаңа сөздер жасап алу Абайда әр жерде кездеседі. Мәселен, “ырық” деген зат есім халық тілінде етістікке айналмайтын, тек жалғаумен ғана ырық, ырықның, ырықна, ырықнен деген сияқты түрін өзгертетін сөз. Абай “ырық” арқылы:

“Түзу бол” деген кісіге,
Түзу келмес ырықтап,—

деп “ырықтау” етістігін жасап алады. Бұл етістік Абайға шейінгі қазақ тілінде жоқ. Сол сияқты, қазақта етістіктің “кұбылудан” шыққан — “кұбыл” деген бұйрық райы бар да, “кұбыл” деген зат есім жоқ. Абай:

Кұбылға бәрі керек қой,
Бәрі жайсыз тоқтауға,—

деп “кұбыл” деген зат есім мағынасында алады. Бұл да қазақ тілінде Абай жасаған жаңалық.

Бірақ осы жаңалықтардың бәрі алғаш көргенде “бұнысы қалай?” деп таңдандырғанмен, ақылға сыймайтын я тілді бұзатын жаңалық емес, тілді өркендететін жаңалық, оқушыға түсінікті жаңалық.

Қазақ тілінің заңына сүйене отыра, Абайдың жасаған жаңалығы осылар сияқты болса, қазақта бар-жоғын біз білмейтін: “сыпыра батыр, сым қырбат” дегендегі “қырбат”, “шардақ шау” дегендегі “шардақ” сияқты сөздер Абайда әр жерде ұшырасып отырады. Бірақ біз “шардаққа” түсінбегенмен “шауға” түсінеміз, ол — семіз

боп ұша алмай қалған бүркіт, ал “арын-алқынға” да¹ түсінбейміз. Осы: “қырбат”, “шардақ”, “арын-алқын” дегендер Абайдың шығармаларынан елеулі орын алатын: “кенде”, “кан” “күс” сияқты қазақтың ескі сөздері ме, болмаса Абайдың өзі жасап алған сөздер ме, ол арасын тіл ғалымдарына тапсырдық.

Абай жасаған замандағы көшпелі ауылдың тұрмысынан алынған, ол кездің қазақтарына түсінікті, қазіргі қоныстанған ауылдың көшпелі тұрмысты көрмеген жастарына түсініксіз сөздерге тоқталмаймыз. Ондай сөздерді санаса көбейіп кетеді. Жалғыз “Аттың сыны” деген өлеңінің өзінде ғана аттың әрбір мүшелеріне қазақ қойған есімдерді Абайдың қалай пайдаланғаны оқушыға аян.

Абайдың сөздік қорын зерттеу — әрбір ескі я жаңа сөздердің тамырын қазу біздің міндет емес, тіл ғалымдарының міндеті.

Абай өзінің шығармаларында қазақ тілінің лексикалық байлығын кең қолданады. Ол қазақтың мақал-мәтелдерін пайдаланумен қатар, көшпелі ауылдың салтына байланысты сөздерге де еркін шүйгіп кетеді. Мал өсірумен ғана шұғылданатын қазақтың ескі аулында адамның бейнесін малға теңестіру арқылы көрсету қазақ поэзиясында кең орын алады. Қазақ тілінің байлығына сүйенген Абай да осындай теңеулерді көп қолданады. Бірнеше мысал алайық. Айнымалы досты сипаттағанда Абай:

Үш күн арқаң босаса,
Бола қалдың бас асау,—

деп, еркіне жібергенде ұстатпай, ұстатса жүгендетпей, асаусып қалатын, мінезі шәлкес жылқыға теңейді.

Бұзық мінезді адамдардың қылмысы ашылып, билердің тергеуіне түсуін Абай:

Алқыны күшті асаулар,
Ноқтаға басы керілді,—

деп, үйретуге ұстап ноқталанған асау жылқыға ұқсатады. Мақтаншақ, мал құмар, сұраншы ақынның жасық сөздерін таңсық көріп, анталап айғайына жиналған дырдушыл адамдарды Абай:

Қаңқылдап біреу ән салса,
Біріне-бірі жуықтап,
Төбінісіп қамалар,
Тоқтатып болмас сырықтап,—

¹ “Арындау”, “алқыну” дегеннен алынуы мүмкін.

деп, жаздың ыстығында бүтелектен қашып, киіз үйді басып кете жаздайтын, сырықтап қуғанды тыңдамайтын жылқыларға салыстырады.

“Түзу бол” деген кісіге,
Түзу келмес ырықтап,
Сырдаң тартып қашады,
Ұстайсың қалай құрықтап?—

деп, пайдалы сөзді тыңдамайтындарды қуып жетіп құрық салғанда ұстатпайтын қашаған жылқыға меңзейді. Елдің кемшілік салттарын көргенде Абай:

Қайрылып қарап байқасам,
Ат шаба алмас мінімнен,—

деп, елдің мінін жылқы шаба алмайтын кедір-бұдырлы жерге теңейді. Еңбек етпей, ел қыдырып, байлардың асына телміретін еріншектерді Абай “ит көрген ешкі көзденіп” деп сипаттайды; дау, жанжал баққан, пәле іздеген соқтығымпаз адамдарды “сиырша өреге сүйкенер” деп сөгеді; ел ішіндегі қиянатты түзей алмаған кезде Абай өзін:

Жетім қозы тас бауыр
Түңілер де отығар,—

деп жетім қозыға теңейді. Қартайып өмірден қажыған шағында ол өзіне:

Боталы түйе сияқты,
Корадан шықпай өлдің бе?—

деген сұрау береді.

Адасқан күшік сияқты,
Ұлып жұртқа қайтқан ой.
Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, енді қой!—

деп, шаршаған ойын, көштен адасып қап, ел көшкен жұртқа барып ұлыған күшікке салыстырады.

Күшік асырап ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты,—

деген өлеңдегі теңеулерді де Абай қазақ тұрмысындағы әдеттен алады.

Лай суға май бітпес қой өткенге,
Күлеміз қасқыр жалап, дәме еткенге.

Сол қасқырша алақтап түк таппадым,
Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе?—

деген өлең де көшпелі тұрмысқа байланысты бейнелермен жазылған: күздікке қонғаннан кейін жүнін қырқатын қойларды жайлаудан көшетін ел суға тоғытып (шомылдырып) кетеді, сол суға аш қасқыр кездессе, жүнінің шайырының дәмі қалған суды жүрегін жалғاماқ боп жалайды. Халықты жақсылыққа бастау туралы басына келген ойдан түк шықпаған өз халін Абай сол ашыққан қасқырға теңейді.

Сыр сақтай алмайтын, жауға сыр шашатын өсекшіл, жаман достың қылығын сипаттағанда Абай:

Ашып берер жауына,
Өзі көрген қоймасын,—

деп жайлауға көшерде, кейбір алып жүруге мүмкіндігі жоқ асыл бұйымдарын қазақтың қоймаға жасырып кетуіне, арам көңілді біреу сол қойманы өзі жасырып, артынан ұрыларға қосылып бірге ұрласуына ұқсатады.

Қазақ аулында аңшылық, әсіресе құс салу басым болған, Абай осы аңшылықтан туған теңеулерді де көп қолданады. Ол жігітке ғашық болған қыздың аузына:

Біз — қырғауыл, сіз — тұйғын
Тояттай бер кел де алып!—

деген сөз салады.

Рас сөзге таласып,
Ақ жем болма, жаным кел!—

дегендегі “ақ жемі” тура мағынасында — қайыру кезіндегі бүркіттің, қаршығаның азығы. Қазақ бүркітті семіртпей аңға жарау күйінде салады, өйтпесе ол аң алмайды. “Жарату”— тамақ бермеу емес, тамақ бермесе бүркіт ұша алмайды. Сондықтан аңшылар оған етті суға сап, қанын таратып береді. Мұндай ет бүркітті семіртпейді. Бүркіттің осындай азығын қазақ “ақ жем” дейді. “Ақ жем” болған бүркіт шаттанымпаз, аңға түсімпаз болады.

Бүркіт асқа қомағай келеді. Абай жемқор молдаларды:

Мал құмар көңілі бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі,—

деп, қомағай бүркітке теңейді. Осы сияқты қазақтың малшылық, аңшылық, көшпелі тұрмысымен байланысты теңеулер Абайда көп-ақ. Осы теңеулерді Абай ауыз

сөздері, ауыз әдебиеттегі мағынасында емес, тереңдете, салмақтандыра алады. Абайдың қолдануында қазақтың әрбір жеке сөзі, бұрын айтылып жүрген мағынасынан әлдеқайда өсіп, күшейіп кетеді.

Теңеу, салыстыру, әсірелеу сияқты әдебиетке көрік беретін әдісті шығармаларында мол қолданатын және осылардың бәрін қазақтың төл сөздерінен табатын Абай орыс әдебиетіне де қарызданбай қоймайды. Мәселен: “Бұран бел, бойы сұлу, кішкене аяқ”, деп әйелді сипаттағандағы “кішкене аяқты” Абай тура Лермонтовтан алған. Лермонтов “Счастливый миг” деген өлеңінде:

Вот и маленькая ножка,
Вот и круглый стан,—

дейді. “Вадим” деген әңгімесінде Лермонтов өзінің героинясы Ольганың аяғын былай сипаттайды: “Оның кішкене аяғы, әйелден жан ләззатын алғысы келетін жастарға, кейбір кезде, құпия сұлулықты елестететін еді... Егер тақырыбымнан шығып кетуден қорықпасам, мен сіздерге кішкене аяқтың басқа бір маңызын да әңгіме қылар ем”.

“Евгений Онегинде” аяқты Пушкин де жыр қылады. Орыс әдебиетінде ұшырасып отыратын, әйелдің аяғын осылай сипаттау Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінде жоқ. Бұл теңеуді Абай орыс әдебиетінен алып отыр. Осындай орыстан алған теңеулер Абайда әр жерде ұшырасады.

Адамның характерін, мінезін табиғат құбылысына теңеу Абайға дейінгі қазақ поэзиясында да бар. Бірақ бұл теңеулер:

Қара жерге қар жауар,
Қарды көр де, етім көр,—

деген сияқты,

Сүмбіленің бұлтындай
Сөзім жиі жаңбырдан,—

деген сияқты,

Баянауыл басынан бұлт кетпес
Киядағы түлкіге құсым жетпес,—

деген сияқты,

Өй, қалқа, біздің көңіл қайда жатыр,
Толқыған он бесінші айда жатыр,—

деген сияқты, табиғат көрінісі көзге қалай ұшыраса солай айтыла салынса, Абайдың табиғатқа суретшінің көзімен

қарауы, табиғат көркемдігінің бояуларын ажарлы көрсете білуі өзіне шейінгі қазақ поэзиясына өлшеусіз терең. Оның:

Жас теректің жапырағы
Жамырайды соқса жел —

деген өлеңінде қиянаттың ызасына дірілдеген жүрегін жел соққанда сілкінетін жас теректің жапырағына теңеуі, қиянатшылдарға:

Балы тамған жас қамыс,
Ормасаңшы көктейін,—

деп жалынуы, жасы қартайып, үмітінен түңілген кезде “жапырағы қуарған ескі үмітпен” деуі, өткен дәуірді шолғанда, “көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр” деуі Абайдан бұрынғы қазақ поэзиясында жоқ.

Абайдың адам өмірін табиғат құбылысымен былайша салыстыра өлшеуі Абайдан бұрынғы қазақ поэзиясында болмаған.

Қарашада өмір тұр,
Токтатсаң тоқсан көнер ме?
Арттағы майда көңіл жүр,
Жалынсаң қайтып келер ме?

Майдағы жұрттың іші — қар,
Бәйшешек қарға өнер ме?
Ішінде кімнің оты бар,
Қар жауса да сөнер ме?

Абай табиғат өміріне адам өмірін салыстырып қана қоймайды, сол табиғатпен адамша сырласады.

Көленке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса,
Күнді уақыт қызартып,
Көкжиектен асырса,—

Күңгірт көңілім сырласар,
Сұрғылт тартқан бейуаққа,
Төмен қарап мұңдасар,
Ой жіберіп әр жаққа.
Өткен өмір — қу соқпақ,
Қыдырады талайды.
Кім алдады, кім тақпақ
Салды, соны санайды.

Нені тапсаң, оны тап,
Жарамайды керекке,
Өңкей уды жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке.

Әрі философия, әрі картина, әрі сыр!..

Абайдың табиғатты сипаттаған өлеңдерін оқығанда, Пушкиннің табиғатты сипаттауы туралы айтқан Белинскийдің мына екі пікірі еске түседі:

“Пушкин табиғатты дәл және тірі қалпында көреді, бірақ жасырын тіліне терең сүңгімейді. Сол себепті ол оны суреттейді де, ол туралы ойламайды. Егер бұл жөнінде оны Еуропа ақындарының біреуіне салыстыру керек болса өзгесінен гөрі Гётеге ұқсаңқырап еді. Адамның сезімін оятып, өркендетуде, ол Гётеден озыңқырап та түседі. Бір жағынан қарағанда, бұл оның артықшылығынан, одан гөрі суретшілдікке молырақ бой ұруына кепіл болса, осы мәселеде Гётенің Пушкиннен өлшеусіз озықтығына кепіл болатын екінші жағы да бар. Неге десен, Гёте — мыңғырып тұрған ақыл. Ол табиғатты суреттеп қана қоймайды, оған бойына сақтаған барлық жасырын сырын да айтызады. Гётенің табиғатты тәңірге айналдырып жіберуі де осыдан, себебі:

Барлық жұлдыз ол үшін ашқан кітап,
Барлық толқын онымен сөйлеседі.

Гётеге табиғат — идеяның беті ашық кітабы; ал Пушкин үшін — сипаттап жеткізе алмайтын, тілсіз тамаша картина” (1560-бет).

Біздің Абайдың табиғатқа үңілуі Гётеге емес, Пушкинге ұқсайды.

“Орыстың мінезін суреттесе де, табиғатын суреттесе де, Пушкиннің поэзиясы орыстың тұрмысымен дәл түседі... Орыстың жазынан қысы жақсы. Біздің қыс кәдімгі қыс сияқты, жазымыздың жазға ұқсастығы, бояумен салған орманның шын орманға ұқсастығындай. Осыны бірінші рет ұққан да, бірінші көрсеткен де Пушкин” (1543-бет).

Біздің Абай да сондай. Өзге жердің емес, қазақ жерінің, әсіресе Арқа аталатын жердің, көктемін, жазын, күзін, қысын өзінің дәл бейнесіндей ғып қазақ әдебиетінде бірінші сипаттаған ақын — Абай. Жылдың төрт мезгілі қазақтың ұлттық тұрмысының салтына қаншалық әсерін тигізуін де бірінші рет баяндаған Абай. Оның “Жаз” деген өлеңінен Шыңғыс тауының желкесіндегі бұйратты, селеулі, сағымды, самалды, шалғыны қалың өзенді кең даланың қоңыр салқын мөлдір таза ауасының исі аңқып тұрады. Жазғы жайлау көшпелі ауылдың курорты сияқты болғаны рас. Осы курортты Абай суреттегенде, бояумен сурет салатын ірі суретшілердің тамаша картинасынан кем түсірмейді. Ескі ауылдың рақаты неде еді? деген сұрауға

Абайдың “Жаз” атты өлеңінен артық және көркем жауап берген ешкім жоқ.

Көшпелі ауыл үшін жаз жақсы болғанмен, күз жақсы емес. Сондықтан “Күз” деген өлеңінде күздігүні жалаңаштанған табиғатпен, жабырқаңқы кескінге түскен қазақ аулымен Абайдың жыры да жабырқаңқы тартады. “Күзде” Абай “Жаздағы” шалқыған шат сезімнен айрылып, күздей томсарған сезімге беріледі.

Абай “Көрі құда” деп атаған қыс келгенде, оның бұрадай бүрқанған бораны “алты қанат ақ үйді шайқағанда”, отынсыз, жыртық қара үйде отырғандар түгіл, отын мен тамағы мол бүтін ақ үйде отырғандардың мазасы болмайтынын Абай “Қыс” деген өлеңінде ғажап бейнемен береді. Қыстыгүні қыспақта өмір кешкен көшпелі қазақ аулының тіршілігіндегі бар рақаты — аңшылық. Ата-бабасынан бері қарай қыстыгүні бүркіт салуды кәсіп еткен қазақ елінің бұл саятшылығын сол ауылда өсіп, бүркітке аң алдыруға жасынан көзі қанған Абай сияқты ақын болмаса, өзге ақын Абайдың “Қан сонарда бүркітші шығады аңға” деген өлеңіндегі тамаша көркем картинаны еш уақытта жасай алмас еді. Бұл тамаша картинаны өлеңде Абай қазақ болғандығынан ғана жасай алып отырған жоқ, қазақтығының үстіне, ірі суретші, данышпан ақын болғандығынан жасап отыр. Аңшылықты көргенмен, өздері де аңшылықпен шұғылданғанымен, Абайға шейін де, Абай тұсында да, одан кейін де қазақтың ешбір ақыны мұндай көркем картина жасап көрген емес. Аңшылықтың бұл түрін қазақ сияқты бүркіт салған елдің ақыны болмаса, солардың ішінде бүркітті өзі салған ақындар болмаса, өзге ақын жаза алмайтыны Абайдың:

Ұқлассың, үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақласаң,
Көлеңкесі түседі көкейіне,
Әр сөзін бір ойланып, салмақтасаң.
Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,
Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң,—

деген сөзінен көрінеді.

Аңшылығы қызық, басқа жағы көңілсіз, қазақтың қысқы тұрмысында, аңнан қайтып ауылға келе киіз үйде тоңып отырғандармен бірге тоңып, тебіндегі мал жұтар деп қысылғандармен бірге қысылып, “Қыс” деген өлеңінен үскірік аяздың сықыры естілерін Абайдың көңілі “Жазғытұры” деген өлеңінде ғана жадырайды. Себебі:

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,
Масатыдай құлпырар жердің жүзі,
Жан-жануар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.

Жылдың мезгілдерін, табиғат құбылысының, табиғат көрінісінің бай картинасын суреттеу, сипаттау Абайға шейінгі қазақ әдебиетінде Ыбырай Алтынсариннің “Жаз”, “Жаз шыққанда” деген екі өлеңінде ғана беріледі. Одан басқа ақындар жыл мезгілін Абай сияқты арнайы тақырып етіп ап, оған арнаулы шығарма жазған емес. “Күз”, “Қыс”, “Қан сонарда...” деген тақырыпқа қазақ әдебиетінде бірінші рет арнаулы шығарма жазған ақын — Абай ғана. Абайға шейінгі қазақ әдебиетінде кездесетін:

Орай да борай қар жауса,
Қалыңға боран борар ма?
Қаптай соққан боранда
Қаптама киген тоңар ма?—

(Махамбет)

Бір қызық ит жүгіртіп, аң ауласа,
Мінген ат шабуылмен танауласа,—

(Үкілі Ыбырай)

деген сияқты өлеңдер, Абайдай табиғатқа жан беретін, табиғаттың көркемдігін терең, мол қамтитын, табиғатпен сырласатын өлеңдер емес, табиғат бейнесін көңілмен көретін, жүрекпен көретін өлеңдер емес, көзбен ғана көретін өлеңдер.

Табиғат лирикасы әдебиетте Абай ашқан жаңалық емес. Бұл — оның Еуропа әдебиетінен алған үлгісі. Бірақ Еуропадан үлгі алған Абай бұл мәселеде Еуропа ақындарының көлеңкесі боп қалмайды; Еуропаның әр елінің ақындары өз елінің табиғатының өзге елдердің табиғатынан өзгешелігін көрсете білуі сияқты, Абайдың сипаттайтын табиғаты да өзге елдікі емес, қазақтың табиғаты. Еуропадағы әр елдің ақыны өз елінің табиғатын сол елдің өміріне байланыстыра суреттесе, Абай да қазақ табиғатын қазақ өміріне тығыз байланыстырады. Сондықтан жалпы тақырыбы қабысқаны болмаса, Абайдың табиғат бейнесін сипаттауы еш Еуропа елінің я басқа ел ақындарының сипаттауына үйлеспейді. Абай табиғатты ұлт ақыны боп, қазақ ақыны боп, қазақтың бейнелеп сөйлеу әдісімен, қазаққа ұғымды бояумен суреттейді.

Жалғыз табиғат сипаты емес, адамның мінезін сипаттауда да Абайдың қазақ ақыны екендігі үнемі айқын көрініп отырады.

Адамның мінезін актаруда, сыртқы бейнесін көрсетуде Абайдың аса ірі суретші екенін біз оның осы еңбекте мысалға алған барлық шығармаларынан да көріп келеміз.

Рас, Абай сюжетті поэмалар жазған кісі емес. Оның “Ескендір”, “Масғұт” дейтін поэмалары — Еуропа үлгісіндегі поэмалар емес, Шығыс хикаялары сияқты дүние.

Бірақ күрделі оқиғаға құрылған поэмалар жазбағанмен, Абайдың барлық шығармаларын тұтас алғанда, өзі жасаған заманның адамдарының сырын актаруда, портретін беруде Абай поэма жазған ешбір зор ақыннан қалыспайды. Абайдың шығармалары — XIX ғасырдағы қазақ елінің шындығын тамаша көрсететін бай картиналар.

Бұл арада оқушылардың есіне сала кететін бір мәселе — Абайдың ешбір көркем шығармасын қазақтың өткен өміріне арнамауы және өз заманына арнаған шығармаларының бәрінде халықтың тұрмысындағы кемшілікті көрсетуге көңілін көп бөліп, жағымды геройлардың бейнесін жасамауы. Неге бұлай болған себебін біз “Абай және қазақ өмірі” деген тарауда біраз айтқан ек, өйткенмен осы мәселеге тағы да тоқтай кетейік. Өзінен бұрынғы қазақ өмірінен шығарма жазбағанда, Абай қазақтың өткен тіршілігіне бірыңғай теріс қараған жоқ, жақсылық таба алмай қойған жоқ. Өз замандастарына үлгі боларлықтай кейбір тұрмыс дәстүрін көре білсе де, Абай тек қана өз дәуірінің шындығын суреттеуге назарын аударды, өйткені жарқын болашақтың артта емес, алда екендігін айқын түсінді. Ағартушы-демократтық ой-пікірі күн өткен сайын өзінің мақсатын зорайта түскендігін сезген Абай үлкен мұратқа қол созды.

Өз заманындағы ел тұрмысын сипаттағанда, бірыңғай кемшіліктерге ғана тоқтауы оның қазақ елін жек көргендігінен емес, төбесінен қарағандығынан емес, қайта оның шын патриоттығынан еді.

Қазақ елінің кемшілігін қаза сынауда Абай орыс әдебиетінде Пушкин мен Лермонтовтан гөрі, Салтыков-Щедринге ұқсайды. Салтыков орыс тұрмысының бірыңғай кемшілігін сынаса, ол оның орысты жек көргендігі емес, орысқа жаны ашып, оны кемшіліктерінен арылтуға тырысуынан. Қазақ жағдайында, біздің Абай да, Салтыков сияқты, қанаушы таптың өкілдері мен олардың қолшоқпарларын қадала сынады. Осы сынында еңбекші халыққа жаны ашитындығы оның барлық шығармаларынан көрінеді. Осылай сынап отыра, егер ол Пушкиннің Онегиніндей, Лермонтовтың Печориніндей, Чернышевскийдің

Рахметовындай, Толстойдың Левиніндей сүйкімді кейіпкерлер таппаса, бұл Абайдың кемшілігі емес, заманның кемшілігі. Шоқан, Ыбырай, Абайдың өзі тағы сол сияқты бірен-саран адамдар ол кезде қазақта бармақпен ғана санарлық еді. Абай білетін елде өзінің басқа прогресшіл адам жоқ деуге болатын еді. Сондықтан тұрмыста жоқ геройды жасау жолына түспеген, романтизмге аяғын баспаған реалист Абай ойдан прогресшіл герой жасаудан гөрі, шындық өмірдегі кемшілікті айтып, халықты жақсылыққа, өнер-білімге шақыруды пайдалы көрді.

Өз тұсындағы қазақ өмірінен Абайдың түшіркенетіні — оның жазғы жайлауы, қысқы аңшылығы болса, әдеттік өмірден жақсы көретіні — жастардың арасындағы махаббат. Қазақ жігітінің де, қазақ қызының да махаббатпен сүйе білуін дәлелдеуге оның бірнеше шығармасын арнағанын жоғарыда айтсақ, енді Абайдың қазақ әйелінің портретін қалай жасағанына назар аударайық.

“Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы” деп Абай сипаттайтын сұлу әйел — өзге елдің сұлуы емес, қазақ елінің сұлуы. Еуропада әйелді айға ұқсату — оны әдемілеу емес; толған ай Еуропада әдеміліктің емес, тұрпайылықтың бейнесі. Оған Пушкиннің “Евгений Онегинде” Ольганы “аспандағы ақымақ айға” теңеуі дәлел.

Абайдың сұлуды суреттеуінде, Еуропадан алған “кішкене аяқ” деген жалғыз ғана теңеуі болмаса, одан басқасы қазақтың ұлттық өмірі мен ұғымына байланысты сипатталады. Қыздың “өрген білектей бұрымы” да, “аласы аз қара көзі” де, “жіңішке қара қасы” да, “ал қызыл беті” де, “орташа бойы” да қазақ сұлуына тән көркемдік. Бұл — қыздың сыртқы сұлулығы ғана емес, ішкі мінезі де қазақтық. Қыз — қазақта әдептіліктің, сыпайылықтың бейнесі. Жақсы мінезді адамды (еркек болсын, әйел болсын) қазақ қыз мінезді деп атайды. Сипаттап отырған сұлуын Абайдың “сөйлесе сөзі әдепті әм мағыналы” деуі де сондықтан.

“Ердің қанаты — ат” деп, ат пен ерді бірге сипаттау, атсыз ерді қанатсыз күс көру, қазақ поэзиясында ерекше орын алады. Қазақ фольклорында, әсіресе батырлар жырында, атты сипаттау, жылқы бағып өскен қазақта, егін сап өскен Еуропадан әлдеқайда бай, Еуропада батырлық эпостық ең көркемі саналатын Гомердің “Илиадасының” өзінде де Қобыланды батырдың Тайбурылындай тұлпар аттың бейнесі жоқ. “Илиададағы” ат иесі батырлардың өзін ақын “ат үйреткіш”, “ат ұстағыш” деген сияқты болымсыз теңеумен көрсетеді. Гомердің, яки Еуропаның,

Бірақ қазақ поэзиясының өлең құрылысындағы бұл үлгілерді Абай бұрынғы дәстүрлі күйінде ғана қабылдамай, ол үлгілерді өңдейді, өнерлендіреді.

Ең алдымен, Абай өлеңді айтылып отырған пікірге қатынасы жоқ бөтен сөздердің бәрінен тазартады. Халық поэзиясында кездесетін тіл шұбарлығы Абайда кездеспейді. Абайдың жыр үлгісімен жазған өлеңдері де, қара өлең үлгісімен жазған өлеңдері де айтып отырған пікірді баяндауға жәрдемші сөздерден ғана құралады.

Екінші. Жыр үлгісінде жазған Абайдың “Өзгеге, көңілім, тоярсың”, “Болыс болдым, мінекей”, “Жаз” сияқты өлеңдерінде, халық поэзиясындағы жырдай, үйлесі анда-санда ғана кездесіп отырмайды; Абайдың жырларында көбінесе бір қалыпты үйлес жиі қолданылады. Абай жырды былайша өнерлендіреді:

Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,—

деген жерінен бастап: ыңқылдап, шылпылдап, бұлтылдап деген сияқты жол аралатқан үйлеспен ұйқастырылып отырады. Осындай бір қалыпты үйлес осы жыр үлгісімен жазылған өлеңде он бір рет кездеседі. Жырдың жолдарының үйлесі мұнша көп болуы — халық поэзиясында сирек кездесетін байлық.

2. “Келдік талай жерге енді” деп басталатын жыр үлгісіндегі үйлес: “жерге енді”, “көрге енді”, “берген-ді”, “өзге енді”, “белге енді”, “желген-ді”... деген сияқты бірыңғай қалыппен жырдың соңғы жолына шейін созылады. Осындай бір қалыпты үйлестің саны осы өлеңнің бойында — 17. Ендеше, бұл жырдың үйлес байлығы “Жаздан” артық. Бірақ Абай осы артықтықпен қанағаттанбайды, жырдың ішінде үйлессіз жол тастамайды. Ол:

Келдік талай жерге енді,
Кіруге-ақ қалдық көрге енді.
Қызыл тілім буынсыз,
Сөзімге жаз бар шыбынсыз,
Тыңдаушымды ұғымсыз
Қылып тәңірім берген-ді,—

деп, “көрге енді”, “берген-ді” деген үйлестердің арасына “буынсыз”, “шыбынсыз”, “ұғымсыз” деген қаз-қатар үйлесі бар үш жол кіргізеді. Осы ішкі үйлесті Абай осы жырының өн бойында бүзбайды. “Білімдіден шыққан сөз” деген өлең де осындай.

3. Қазақ жырында аса қиын әдіспен жазылған қиын үйлесетін бір жүйелі сөздер: “сау”, “бау”, “жау” дегендер. “Ішім өлген, сыртым сау” деген өлеңінде Абай “сауға” он алты үйлес табады.

4. “Мәз болады болысың” деген өлеңінде Абай “Арқаға ұлық қаққанға” деген сөзге жырдың аяғына жеткенше жиырма бір үйлес табады. Жырдың үйлесін осынша малайтумен де Абай қанағаттанбаған, ол:

Күнде жақсы бола ма,
Бір қылығы жаққанға?
Оқалы киім бола ма,
Ар-ұятын сатқанға?—

деп, ішкі жолдарын түп-түгел а, б, а, б түріндегі шалыс үйлеске айналдырып жібереді.

Бұл келтірген мысалдардан Абайдың қазақ жырын қаншалық өнерлендіргені айқын көрініп отыр.

Осы өнерлендіруді Абай “қара өлең” түріне де қолданады. Абайға шейінгі поэзияда “қара өлеңнің” бір шумағы төрт жолдан кеп, әр шумағының үйлесі өзгеше боп отыратын. XIX ғасырдың екінші жартысынан кейін, қазақта жазба әдебиет дамуымен байланысты, “қара өлеңнің” шумағы кеңіп, жол аралатқан бір қалыпты үйлес көбейеді. Мұндай түрде Абай “Аңшылық” деген өлеңіне қолданып,

Қан сонарда бүркітші шығады аңға,
Тастан түлкі табылар аңдығанға.
Жақсы ат пен тату жолдас — бір ғанибет,
Ыңғайлы, ықшам киім аңшы адамға,—

деп бастайды да, одан кейінгі 48 жолда жол аралатып: “шалғанда”, “аңдағанда”, “самғағанда”, “шықса аспанға” деген 24 үйлес береді. Сонда бастапқы жолдағы “аңға” деген сөзге, өзімен 27 жолдың аяғы үйлеседі.

1882 жылы 37 жасында жазған бұл өлеңнен кейін, Абай “қара өлеңнің” бір шумағына мұнша көп жол кіргізуді доғарады да, үйлес байлығын дамыта отыра, әрбір шумағын, бұрынғы “қара өлеңдер” сияқты, ылғи төрт жолдан құра бастайды. Бұған оның “Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек” деген өлеңі — куә. 48 жолды бұл өлеңде он екі шумақ бар. Осы он екі шумақтың барлығы да:

Қартайдық, қайғы ойладық: ұйқы сергек,
Ашуық — ашыған у, ойың — кермек,
Мұндасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтеріп болады ермек?—

деген бастапқы шумақпен түп-түгел үйлесіп отырады. 12 шумақтағы үйлестің саны 36. Бұдан біз қазақтың тілінен

үйлес сөздер табуда Абайдың үдей шапқанын көреміз. “Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман”, “Қалың елім, қазағым, қайран жұртым”, “Байлар жүр жиған малын қорғалатып” тағы сол сияқты қара өлең үлгісінде жазылған бірнеше Абай өлендері осындай тамаша кең, тамаша бай үйлестерден құралған.

Сондай-ақ Абай аралас буынды өленді өркендете түскенін көреміз. Аралас буынды өлеңнің жол саны мен буын саны Абайға дейін еркіндеу, ұйқасы, үйлесі андасанда ой түйіндеуге қажетті болған кезде кездессе, Абай оны да белгілі жүйеге салып, белгілі бір шартқа бағындырған.

Ажының жақсы-ақ қызы едім,
Жетістірем деп алды.
Тілеуін түзден тілесе,
Баста мені неге алды?
Сол желіккеннен желігіп,
Жынды сары жоғалды.
Ойбайлаған болайын-ай,
Жоқтамасам обал-ды,—

деп буын санын әр қилы еткенмен, 2, 4, 6, 8 жолдардың үйлесін бір әуенді етеді. Бұл өлең түрі Абайда өте аз және қалжың-сықаққа арналған шығармаларында ғана кездеседі.

Өзінен бұрынғы қазақ поэзиясының өлең құрылысын Абайдың пайдалануы және пайдалана отыра, сол үлгіні өнерлендіріп өркендетуі осындай.

Бірақ қазақ поэзиясының бар мазмұнымен, бар көркемдігімен қанағаттанбай, оның мазмұнын да, көркемдігін де қазақ әдебиетінде бұрын болмаған биік сатыға көтерген Абай қазақтың өзінен бұрынғы өлең өлшеуімен де қанағаттанбайды, жаңа түрлер, жаңа өлшеулер іздейді.

Абайға дейінгі қазақ поэзиясындағы әлгі үлгілерге өлеңнің метрикалық құрылысы жағынан болсын, әуендік ырғағы мен үйлесі жағынан болсын, Абайдың қосқан жаңалығы — үш, төрт, бес, алты, сегіз буынды жолдары бар өлең. Үйлес жөнінде қазақ поэзиясына Абайдың қосқан жаңалығы — жиырма¹.

Бұл — жаңалықтарды тапқанда, Абайға жәрдемші болған орыс поэзиясы. Бірақ орыс поэзиясының мазмұнынан алған үлгілері сияқты, түрінен алған үлгілерін де қазақ

¹ Абайдың 1939 жылы басылған “шығармалар жинағының” бірінші томына жазған бет ашарда біз Абайдың жаңадан тапқан өлең түрлері он бес деген едік. Кейінгі кездегі зерттеуіміздің нәтижесінде оның саны жиырмаға жетіп отыр.

халқының ұғымына дәлдеп, қазақ тілінің заңына сүйене отырып алады. Қазақ поэзиясының төрт буыннан артық буыны бар сөзді қабылдамайтын заңын Абай жаңадан тапқан түрлерінің ешқайсысында бұзбайды, қазақ сөзінің әрбір буыны негізінде үш дыбыстан артық дыбысты көтермейтін, төрт дыбысты буын сирек кездесетін заңын да Абай қатты сақтайды. Абайдың қазақ поэзиясына қосқан жаңалығы — силлабикалық өлеңнің заңын бұзуында емес, өлең жолдарының өлшеуі мен үйлестерін байытуда.

Енді Абайдың осы жаңа түрлерін талдап көрейік.

Бірінші. Әрбір шумағында төрт жол, әр жолында алты буын бар, үйлесі — а, б, а, б боп келетін өлең:

Қызарып, сұрланып,— а
 Лүпілдеп жүрегі — — б
 Өзгеден ұрланып,— а
 Өзді-өзі керек.— б

Екінші. Бірнеше өлеңін осы — әр шумағында төрт жол, әр жолында алты буын бар, үйлесі — а, б, а, б боп шалыс келетін түрмен жазған Абай “Болды да партия” деген өлеңін де төрт жолды шумақпен әр жолын алты буынмен, әр шумағын шалыс үйлеспен жазады. Бірақ бұл өлеңдегі жеті шумақтың екінші, төртінші, алтыншы, сегізінші, оныншы, он екінші, он төртінші жолдарының аяғы: “жарылды”, “шарынды”, “кәрінді”, “барымды”, “арымды”, “тамырды”, “сабырды”, “тарынды”, “сарынды”, “жарымды”, “тарылды”, “қарымды”, “зарымды” деген он төрт үйлеспен бітеді. Буындарын сызықпен белгілегенде, бұл өлеңнің схемасы мынадай:

xxx xxx — а	xxx xxx — д
xxx xxx — б	xxx xxx — б
xxx xxx — а	xxx xxx — е
xxx xxx — б	xxx xxx — б
xxx xxx — г	xxx xxx — е
xxx xxx — б	xxx xxx — б
xxx xxx — г	xxx xxx — ж
xxx xxx — б	xxx xxx — б
xxx xxx — в	xxx xxx — ж
xxx xxx — б	xxx xxx — б
xxx xxx — в	xxx xxx — з
xxx xxx — б	xxx xxx — б
xxx xxx — д	xxx xxx — з
xxx xxx — б	xxx xxx — б

Абайдың “Антпенен тарқайды” деген өлеңінің де өлшеуі мен үйлесі осы “Болды да партия” өлеңіндегідей.

Үшінші. Әрбір шумағында төрт жол бар, әр жолы жеті буыннан, үйлесі — а, а, б, а, боп келетін өлең.

Айттым сәлем, қалам қас,— а
Саған құрбан мал мен бас.— а
Сағынғанда сені ойлап,— б
Келер көзге ыстық жас.— а

Төртінші. Шумағы да, жолдарының буын саны да үшінші түрдей, бірақ үйлесі — а, б, а, б боп шалыс келетін өлең.

Сонда көңілім жоқтайды — а
Татуы мен асығын.— б
Көзі жетіп тоқтайды — а
Өткен күннің қашығын.— б

Бесінші. “Білімдіден шыққан сөз” деп басталатын өлең. Бұл өлеңнің бастапқы шумағы үшінші түр сияқты: төрт жолды, әр жолы жеті буынды, үйлесі — а, а, б, а боп келеді де, екіншісі шумақтан бастап, 8 шумақты, 32 жолды бұл өлең өзгереді.

1. Үйлесі — “сөз”, “кез”, “көз”, “тез”, “ез”, “күйез”, “мінез”, “без”, “жез”, “бөз” боп, бірінші, екінші, төртінші, сегізінші, он екінші, он алтыншы, жиырманшы, жиырма төртінші, жиырма алтыншы, отызыншы жолдарда үйлесіп отырады; бастапқы шумақтағы а, а, б, а-ға қалған шумақтардың соңғы жолдары түп-түгел үйлеседі.

2. Бұл өлеңдегі сегіз шумақтың бәрі де төрт жолды, әр жолы жеті буыннан құралатын өлең болғанмен, екінші шумақтан бастап, үйлесі — в, в, в, б болады да, қалған шумақтарының бәрі осы ізбен кетеді.

Жүрегі — айна, көңілі ояу — в
Сөз тындамас ол баяу.— в
Өз өнері тұр таяу.— в
Ұқпасын ба сөзді тез?— б

Әбілет басқан елер ме,— г
Сөзге жуық келер ме?— г
Түзу сөзге сенер ме,— г
Түзелмесін білген ез?— б

+++ +++ — д
+++ +++ — д
+++ +++ — д
+++ +++ — б

Қалған шумақтары да осылай өрби береді.

Алтыншы. Әрбір шумағында төрт жол бар, бастапқы жолы жеті буынды, соңғы үш жолы сегіз буынды, үйлесі — а, б, а, б боп келетін өлең.

Желсіз түнде жарық ай,— а
Сәулесі суда дірілдеп,— б
Ауылдың алды терең сай — а
Тасыған өзен гүрілдеп.— в

Жетінші. Әр шумағы төрт жолды, әр жолы сегіз буынды, үйлесі — а, б, а, б боп келетін өлең.

Есінде бар ма жас күнің,— а
Көкірегің толық, басың бос.— б
Қайғысыз, ойсыз мас күнің,— а
Кімді көрсен, бәрі дос.— б

Сегізінші. Шумағы да, жолдарының буындары да жетінші түрдей боп келетін, бірақ үйлесі — а, а, б, а боп отыратын өлең.

Құдай-ау, қайда сол жылдар,— а
Махаббат, қызық мол жылдар — а
Ақырын-ақырын шегініп,— б
Алыстап кетті құрғырлар.— а

Тоғызыншы. Әр шумағында алты жол бар, әр жолында жеті буын бар, үйлесі — а, а, б, в, в, б боп отыратын өлең.

Өзін-өзі күндейді,— а
Жақынын жаттай міндейді.— а
Ол — арсыздық белгісі.— б
Ұятсынбай, ойланбай,— в
“Қой” дегенге тіл алмай,— в
Іс қылмай ма ол кісі.— б

Оныншы. Әр шумағында алты жол бар, 1, 2, 4, 5 жолдары төрт буыннан, 3 жолы жеті буын, 6 жолы үш буын, үйлесі — а, а, б, а, а, б боп келетін өлең.

Ем таба алмай,— а
От жалындай — а
Толды қайғы кеудеге.— б
Сырласа алмай,— а
Сөз аша алмай — а
Бендеге.— б

Он бірінші. Бір шумағында жеті жол бар, 1, 2, 4, 5, 6 жолдары төрт буыннан, 3 жолы жеті буын, 7 жолы үш буын, үйлесі — а, а, б, в, в, в, б боп келетін өлең.

Бойы бұлған,— а
Сөзі жылмаң — а
Кімді көрсен мен сонан — б
Бетті бастым,— в
Қатты састым,— в
Тұра қаштым — в
Жалма-жан — б

Он екінші. Бір шумағында алты жол бар, 1, 2, 4, 5 жолдары бес буыннан, 3, 6 жолдары жеті буыннан, үйлесі — а, а, б, в, в, б боп келетін өлең.

Бай сейілді — а
Бір бейілді,— а
Елде жақсы қалмады.— б
Елдегі еркек,— в
Босқа селтек — в
Етіп елін қармады,— б

Он үшінші. Бір шумағында алты жол бар, бастапқы төрт жолы сегіз буыннан, соңғы екі жолы алты буыннан, үйлесі — а, б, а, б, в, в боп келетін өлең.

Қуаты оттай бұрқырап,— а
Уәзінге өлшеп тізілген.— б
Жаңбырлы жайдай сырқырап,— а
Көк бұлттан үзілген.— б
Қайран тіл, қайран сөз — в
Наданға қадірсіз.— в

Он төртінші. Бір шумағында алты жол бар, 1, 3 жолдары бес буыннан, 2, 4 жолдары жеті буыннан, 5, 6 жолдары алты буыннан, үйлесі — а, б, а, б, в, в боп келетін өлең.

Қор болды жаным,— а
Сенсіз де менің күнім.— б
Бек бітті халім,— а
Тағдырдан келген зұлым.— б
Тағдыр етсе алла,— в
Не көрмейді пәндә?— в

Он бесінші. Бір шумағында сегіз жол бар, 1, 2, 4, 5 жолдары бес буыннан, 3, 6, 7, 8 жолдары сегіз буыннан келетін, үйлесі — а, а, б, в, в, б, г, г боп отыратын, Абайдың өзі “Сегіз аяқ” деп атаған өлең.

Алыстан сермеп,— а
Жүректен тербеп,— а
Шымырлап бойға жайылған,— б
Қиуадан шауып,— в
Қисынын тауып,— в
Тағыны жетіп қайырған,— б
Толғауы тоқсан қызыл тіл,— г
Сөйлеймін десең, өзің біл.— г

Он алтыншы. Бір шумағында тоғыз жол бар, 1, 2, 4, 5 жолдары төрт буыннан 3, 6 жолдары жеті буыннан, 7 жолы бес буын, 8, 9 жолдары үш буыннан, үйлесі — а, а, б, в, в, б, г, г, г боп келетін өлең.

Қайын бардық,— а
Қатын алдық,— а
Енші тиді азғана.— б
Шаруа атандық,— в
Енді ойландық,— в
Қала берді бозбала.— б
Бұрынғы қайда?— г
Ойбайла,— г
Не пайда?!— г

Он жетінші. Бір шумағында он төрт жол бар, 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 14 жолдары алты буыннан, 5, 6, 12, 13 жолдары үш буыннан келетін, үйлесі — а, б, а, б, в, в, г, д, е, д, е, ж, ж, г боп келетін өлең.

Сырмақ қып астына — а
Байының тоқымын — б
Отының басына — а
Төрінің қоқымын — б
Бүксітіп,— в
Бықсытып,— в
Коксытып келтірді.— г
Осының бәрімен — д
Көңілінде міні жоқ — е
Жүзінің нәрі мен — — д
Бойының сыны жоқ.— е
Бүкшііп,— ж
Сексііп,— ж
Түксііп өлтірді.— г

Он сегізінші. Бір шумағында он төрт жол бар, 1, 3, 8, 10 жолдары сегіз буыннан, 2, 4, 9, 11 жолдары жеті буыннан, 5, 12 жолдары бес буыннан, 6, 7, 13, 14 жолдары үш буыннан, үйлесі — а, б, а, б, в, в, в, г, д, г, в, в, в боп келетін өлең.

Ата-анаға көз қуаныш — а
Алдына алған еркесі,— б
Көкірегіне көп жұбаныш,— а
Гүлденіп ой өлкесі.— б
Еркелік кетті,— в
Ер жетті,— в
Не бітті?— в
Оқытарсың молдаға оны,— г
Үйретерсің әрнені — д
Медеу етіп ойы соны — г
Жаны тыныштық көрмеді.— д
Жасында күтті,— в

Абайға шейінгі қазақ поэзиясы — түгелімен әнге келетін поэзия. Әнмен айтылмайтын өлең түрі қазақта жоқ.

Қазақ поэзиясына қосқан жаңалықтарында Абай қазақтың осы заңын да қатты қолданады.

Бірақ Абайдың жаңадан жасаған өлең түрлерінің ешқайсысы қазақтың халық әніне келмейді. Сондықтан Абай өзінің жаңа түрлерінің көбіне өз жанынан арнаулы ән шығарған. Ондай әндердің саны Абайда он алты.

Біз музыка зерттеуші емеспіз. Сондықтан Абай шығарған бұл әндердің негізі қайда жатқанын және олар қандай стильде жазылғанын талдау біздің міндет емес. Әйткенмен Абайдың ән шығаруына байланысты үш мәселеге тоқтап өтуді қажет деп білеміз.

Бірінші. Абайдың жаңа әндер шығаруы — қазақ поэзиясына өзінің жаңадан қосқан халыққа қайткенде де тез тарату мақсатымен байланысты. Ол кезде қазақ тілінде газет, журнал жоқ, баспасөз жоқ. Абайдың өлеңдерін бастыратын орын жоқ. Бір шеті Каспий теңізіне, бір шеті Алатау, Алтай тауына ұштасып жатқан, кеңдігі алты Германиядай қазақ даласына шығарманы қолжазбамен таратып жеткізу мүмкін емес. Таратпау және мүмкін емес, Себебі: Абай өз шығармаларын өз руы Тобықтыға ғана ақылшы боп жазу мақсатымен емес, бүкіл қазақ халқына ақылшы болу мақсатымен жазған.

Қолжазба түрінде қоныстас, жақын елдерге таратқанмен, Абайдың жаңа өлең түрлерін ол түрлерге дағдыланбаған қазақ оқушылары ұға қоймауы мүмкін.

Не істеу керек?

Қазақтың әнге құмар халық екенін Абай жақсы біледі. Егер ол поэзияға жаңадан қосқан түрлеріне арнап жаңадан ән шығарса, жаңа түрлі өлеңдерді жұрттың тез ұғуына да жәрдем етеді, әншілер арқылы шығармалардың алыстағы елдерге тарауына да себеп болады.

Әндерін осы мақсатпен шығарған Абайдың арманы тез іске асады. Әншілерден әншілердің аузына көшкен оның жаңа түрлі өлеңдері мен оларға сәйкес шығарған жаңа әндері, Абайдың көзі тірісінде-ақ қазақтың кең даласының түкпіріне тарап, халықтың көпшілігі оның шығармаларымен әншілер арқылы танысады, әншілер Абайдың тірі газеті болады.

Екінші. Абайдың әндері халық арасына тез тарауына бас себеп: ол әндердің құлаққа жағымдылығынан, көркемдігінен. Көркем емес әнді халық еш уақытта қабылдамайды. Олай болса, Абай — ірі ақын ғана емес, оған қосымша ірі композитор да.

Үшінші. Көркем әдебиетке Абайдың өзіндік эстетикалық көзқарасы барлығы сияқты, музыкаға да эстетикалық көзқарасы бар.

Әннің де естісі бар, есері бар,
Тындаушының құлағын кесері бар.
Ақылдың сөзіндей ойлы күйді
Тындағанда көңілдің өсері бар,—

дейді ол.

Құлақтан кіріп бойды алар
Жаксы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй.
Дүние ойдан шығады,
Өзімді-өзім ұмытып,
Көңілім әнді ұғады,
Жүрегім бойды жылытып,—

дейді тағы. Жаксы ән туралы Абайдың тағы да айтары:

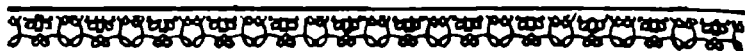
Шырқап, қалқып, сорғалап тамылжиды,
Жүрек тербеп, оятар баста миды.
Бұл дүниенің ләззаты бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Оның тәтті оралған мәні оятар,
Кейі зауық, кейі мұң дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жаксы уатар.

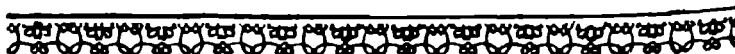
Қосымша түсіндірмені керек қылмайтын пікір.

Қорытып айтарымыз, поэзия және музыка туралы өзіндік эстетикалық көзқарасы бар Абай — әрі зор ақын, әрі зор композитор.

ҒЫЛЫМИ МАҚАЛАЛАР

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЕВ (1845—1904)

Қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, классик ақын Абай бұрынғы Қарқаралы дуанына қарасты Шыңғыс тауының бауырында туған. Әкесі Құнанбай Өскенбайұлы маңайындағы қазақ ауылдары байлары мен билерінің ішіндегі азулыларының бірі болады. Білетін адамдардың, әсіресе, он тоғызыншы ғасырдың алғашқы жартысында Батыс Сібірге саяси қылмысты ретінде жер ауып келіп, Құнанбаймен таныс, істес болған поляк офицері А. Янушкевичтің сипаттауына қарағанда, Құнанбай өз ортасының ақылды да білгір, тапқыр да шешен адамы болған. Сондықтан да патша үкіметі оны бір сайлауда Қарқаралы дуанының аға сұлтандығына бекіткен.

Абай Құнанбайдың үшінші әйелі Ұлжаннан туады. Ол Қаракесек руының шешендікпен, мысқылшылдықпен атағы шыққан Шаншар тобының қызы екен. Ұлжаннан Тәкежан (Тәңірберді), Абай (Ибраһим), Ысқақ, Оспан деген төрт ұл туады. Абайдың бір өлеңінде “Атадан алтау, анадан төртеу, жалғыздық көрер жерім жоқ” деуі сондықтан.

Абайдың азан шақырып қойған аты — Ибраһим. Кейін шешесі еркелетіп “Абай” деп кеткен. Қазақта “абай”—“сақ”, “көреген” мағынасында қолданылатын сөз. Шешесінің де, халықтың да Абай деп атауы сондықтан болуы ықтимал. Біраз жұрт Абайды Құнанбайдың Ыбрайы деп те атаған.

Құнанбай діншіл адам болған. Ол сол кезге дейін көшпелі қазақ ауылдарының арасына біртіндеп тарап келген мұсылман дінінің ықпалын күшейтуге тырысқан, намаз оқитын, ораза тұтқызу, дәулетті адамдарға зекет төлету сияқты дін шарттарын өзіне бағыныштыларға күшпен таратпақ болған. Осы мақсатпен Орта Азияның діндар қожаларын, татар молдаларын қарамағындағы ауылдарға таратып, олардың балаларын міндетті түрде мұсылманша оқыттырады. Сондай қожа-молдаларды өз аулында да

ұстап, өз балаларын, олардың ішінде Абайды Ғабитхан есімді татар молдасына сабаққа берген.

Молладан үш-төрт жыл оқыған Абайдың сабаққа зиректігі байқалған соң, әкесі Семей қаласындағы мұсылман имамы Ахмет Ризаның медресесіне апарып оқуға орналастырады. Ол — “мүтәкәллимін” аталатын дін сабақтарына тарих, поэзия, математика, философия, дүниелік білім салаларын қоса оқытуды қажет деп тапқан ағымның өкілі болады. Соның медресесінде төрт жыл оқыған Абай мұсылмандық шығыстағы араб, иран және Орта Азия әдебиеті классиктерінің шығармаларымен танысып, соларға еліктеп қысқаша өлеңдер жаза бастайды.

Бірақ Семейде Абай ұзақ бола алмайды. Оған әкімшілік жұмысынан қол үзуге айналған және тек дінмен ғана шұғылданып, Мекеге қажылыққа баруға жиналған Құнанбай себеп болады. Ол ел басқару істерінде өзінің орнын басады, деп дәмеленген Абайды оқудан шығарып, қасына алады. Бұл Абайдың он үш жастағы кезі болса керек. Сол жасынан ел басқару ісіне араласқан Абай қазақ елінің білгірлері, шешендері, ақындары, жыршылары, ертегішілері, тақпақшылары, күлдіргілері, әнші-күйшілері сияқты өнер иелерімен жиі кездесіп, қазақ халқының рухани мәдениет жүйелерімен жақсы танысады. Өзі де билер үлгісінде шешен сөйлей бастайды. Сөздері ұтымды, билік шешімдері тұжырымды болады.

Абай шығармалары үш түрлі бағытта өрбиді: өзі шығарған төл өлеңдер, ғақлия (нақыл сөздер) аталатын прозалар және өзге тілдерден, әсіресе орыс тілінен аударған өлеңдері.

Барлығы қырық бес “сөз”, үш-төрт мақаладан құрала-тын прозалық шығармаларында Абай тарих, қоғам, шаруа, дін, мәдениет туралы өз пікірлерін айтып, өз ұғымын білдіреді. Бірталай нақыл сөздердің сарыны кейбір өлеңдерінің мазмұнымен астарласады; бірақ прозалық шығармаларында ол өлеңдеріндегідей көркемдік дәрежеге көтеріле алмайды, ғибрат айтушы, ақылгөй адамдар дәрежесінде қалып қояды.

Жазу жұмысына жиырма жылдай шұқшия отырған Абайдың басына 1891 жылдан бастап біріне-бірі ұласқан бірнеше қайғы түседі: сол жылы жақсы көретін інісі Оспан өледі. Бұл қазаны қалай қайғыруы Оспанға арналған өлеңдерінен байқалады. Осы қазаның күйігі басыла берген шақта, 1895 жылы орысша әскери жоғары білімі бар, армияда офицерлік қызметте жүрген баласы Әбдірахман (Әбіш) өледі. Бұл баласын жананың алдына, өзін ескінің

артына санаған Абай оған тіпті егіле қайғырғаны осы тақырыптағы көптеген өлеңдерінен байқалады. “Заман, не-ткен тар едің, сол қалқамды қоймаған” деген өлеңді осы кезде жазады. Әбдірахманның өліміне көптеген өлеңдер арнайды.

Екі ауыр қазаны әрең көтеріп жүрген кезінде 1904 жылы қатарынан екі қазаға және ұшырайды. Сол жылдың көктемінде орысша білім алып, офицерлік қызметте жүрген баласы — Мағауия (Мағаш) опат болады. Ол “Медғат — Қасым” деген көрнекті поэма жазған. Мағауиядан қырық күн кейін, Абайдың тұңғыш ұлы, “Дағыстан” және “Зұлыс” атты поэмалар жазған Ақылбай қайтыс болады. Екі ауыр қазаны көтере алмаған Абай Ақылбайдан қырық күннен кейін, өзі дүние салады. Абайдың бейіті Шыңғыстаудың ығындағы Жидебай аталатын мекенде, інісі Оспанның қасына жерленді. Ол арада қазір кеңес дәуірінде орнатылған күмбез мавзолей бар.

Өлең жазуға бала жасынан әуестенгенімен және алғашқы өлеңдерінен-ақ ақындық ұшқыны шашырағанымен бірыңғай жазу жұмысымен Абай жасы қырыққа жеткен кезде ғана шұғылданады. Өйтуіне өмір тәжірибесінің молаюы және көркем әдебиетке деген көз-қарасының тұрақталуы себеп болады.

Ел басқару ісіне жасөспірім кезінен араласқан Абай туған халқының тұрмысындағы сәулелі және көлеңкелі жақтарын түгел көріп, оның өмірін жан-жақты таниды. Халық тұрмысындағы көлеңкелі жақтарға сәуле түсірмек болғанымен, бұл талабынан нәтиже шығара алмайды. Сондықтан халқына пайдалы деп ойлаған істерін көркем сөзбен, әсіресе, өлеңмен жеткізбек болады. Осындай ниетпен жазуға кірісерде шығарманың қандай түрі халыққа түсінікті болуын қарастырады.

Абайға дейінгі қазақ әдебиетінің ең күшті жанрлары шешендік сөз бен өлең-жыр болатын. Ескі өлең-жырлар Абайды қанағаттандырмайды. Ол “ескі бише отырман бос мақалдап, ескі ақынша мал тұрман зарлап” деп, ескі өлеңді місе тұтпайды.

“Ескі бише бос мақалдап” деген сөзді Абай босқа айтпаған. Патриархалды ауылдың көне заманнан Абайға дейінгі дау істерін билер шешіп келген. Олар өзара шешендік салыстырып, қай бидің сөзі ұтымды болса, істің ақ-қарасына қарамастан, сол жеңіп отырған. Қазақтың “істің ағы білмейді, жігіттің бағы біледі” деген мақалы сондықтан шыққан. “Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап” деуі қазақтың ауызша өлең шығаратын

ақындарының көбі кедей болып, өлеңдерін күн көрістің құралына қолданған, тыңдаушыларынан, әсіресе байлардан ақы тілейтін болған. Сондықтан да Абай оларды “Жат елде қайыршылық қылып жүріп, өз елін бай деп мақтап құдай қарғап” деп сөккен. Абайға дейінгі қазақтың байлары немесе атақтылары “руымыздан ақын бақсы шыққан жоқ” деп мақтанатын болған. Ақындықты кедейлердің күн көріс құралына санаған. Сондықтан Абай оларды менсінбей “ақындары ақылсыз надан келіп көр-жерді өлең қылған жоқтан қармап” деген. Халықтық фольклордан жекеленіп дара ақындар шыға бастаған кезде Абай оларды да менсінбей, “Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау, Өлеңі бірі жамау, бірі құрау” деген. Халық жырларының эпикалық түрлерін айтатын жырауларды да ұнатпай, Абай: “Батырды айтсам қыздырмалап, әншейін күн өткізбек әңгіме үшін, тыңдар едің бір сөзін мыңға балап” деп “наданға” санайтын қазақ қауымына ұрысқан.

Абай мақалдар мен мәтелдерді өте ұнатқаны байқалады. Бұларды Абай өз өлеңдерінің жолдарына ретін тауып қосып отырған. Мысалы, “аларманға алтау аз, берерменге бесеу көп” деген мақалды Абай өлеңіне “берерменге бесеу көп, аларманға аз алтау” деген түрде қосып жіберген. Мұндай мысалдарды Абай шығармаларынан көптеп табуға болады.

Абайдың ислам діні тараған шығыс елдерінің әдебиетімен жақсы таныстығы мәлім. Алғашқы біреу өлеңінде Абай бұл әдебиеттің классиктерін пір тұтып, оларға сиынады да. “Иузи — раушан, көзі — гауһар”, “Әлифби” тағы бірнеше қысқа өлеңдерін солардың үлгісінде жазады. Кейін “Масғұт” және “Ескендір” дейтін екі шығыс хикаясын өлеңге айналдырады.

Ислам дініне шын көңілімен сенген Абай өзінің тәңірі тану жайындағы философиялық көзқарасын өлеңге де айналдырған. Алайда, ислам ақындарының дінді жырлайтын “мүнәжат” аталатын шығармалары үлгісінде ештеңе жазбаған. Абай ислам Шығысының поэзиясын өзіне үлгі көрмеген.

Абайдың жазу жұмысында үлгі көрері де, сүйенері де он тоғызыншы ғасырдағы орыс әдебиеті. Ахмет Ризаның Семейдегі медресесінен кетер алдында Абай мұғалім жалдап екі айдай орысша оқыған, осы тілде аздап жаза және сөйлей білген. Еліне қайтқаннан кейін де Семеймен қатынасын үзбей, ондағы орыстардан достар тауып, әсіресе, саяси қылмыспен жер ауып жүрген орыс оқымыстылары Долгополов және Михаэльспен танысып,

орысша білімін тереңдете түсуге жәрдем алған. Бұл жөнінде Абайға ерекше жәрдем берген адам өзінің туған інісі Халиолла (Халел) Өскенбаев. Ол орысша бастауыш білімді Семейде алған. Кейін Омбыдағы кадет корпусын, Петербургта Михайлов атындағы артиллерия училищесін бітірген, орысша білім алған кісі екен. Замандастарының, әсіресе Г. Потаниннің сипаттауынша Халел әскери біліммен қатар көркем әдебиетті де жақсы танытын адам болған. Ол әскерлік қызметте жүргенде, жасы отызға жетпей қайтыс болған.

Абай осы Халелдің ақыл-кеңесімен орысша кітаптарды көп оқыған. Сонымен қатар орыс тіліне аударылған дүние-жүзілік ғалымдар мен жазушылардың еңбектерін де көп оқыған. Мысалы, көне Грецияның атақты ғалымы Аристотельдің философиялық және әдеби шығармаларымен толық танысқан. Көне кездің атақты данышпаны Сократты да білетіндігі шығармаларынан көрініп отырады.

Орыстың ойшыл ғалымдарынан Абайдың ерекше ұна-тып оқығаны В. Г. Белинскийдің еңбектері. Абай оның эстетикалық қағидаларын өз шығармаларына арқау еткен, Сайып келгенде, бұл қағидалардың өнер өнер үшін емес, өмір үшін, көркем шығарманың міндеті — өмір шындығын қаз-қалпында сипаттау, ақынның міндеті өз заманының жыршысы болу дегенге саяды.

Көркем әдебиетке осындай көзбен қараған Белин-скийдің орыс әдебиетінің он тоғызыншы ғасырдың өкілдерінен үлгіге тартатыны А. С. Пушкин. Белинскийдің ойынша, өз ұлтын сүйген адам ғана бүкіл адамзатты сүйе алады. Белинскийдің бағасынша, орыс әдебиетінде шын мағынасындағы бірінші ұлттық ақын — Пушкин.

Абай Белинскийдің бұл пікірін өзінің ақындық жолына жетекші нұсқау ретінде пайданып, қазақтың бірінші ұлттық ақыны болуға тырысқан және сол мақсатына жеткен. Ол жазушылық жұмысқа осындай үлкен тәжірибемен және теориялық даярлықтармен кіріседі.

Көркем әдебиеттің теориясын жетік, оның өркендеуіне жөн сілтейтін адамның бәрі бірдей ақын иә жазушы бола алмайды. Жазушылық, яғни көркем ойлап, сол ойын ауызша айта аларлық немесе қағазға түсіре аларлық да-рын адамның бойына табиғат беретін сый. Абай сондай дарынды ақын. Оның ойынша, ақындық адамға “тәңірінің берген өнері”, ол өнер кез келген жерде таси бермейді, шабыт келген жағдайларда ғана, яғни ақынның не қуаныш, не қайғыға батқан шақтарында ғана келеді. “Со-

нда ақын белін буынып,— дейді Абай,— алды-артына қаранар. Дүние кірін жуынып, көрініп ойға сөз салар”.

Абайша ақындықтың құралы — тіл. Оның ойынша тіл “Өткірдің жүзі. Кестенің бізі”, яғни көркемөнердің басқа ешбір түрі тілдей көркем шығарма жасай алмайды. Осындай ұғымда Абай көркем шығарма жазуға кірісерде: “Мақсатым тіл ұстартып, өнер шашпақ”,— дейді. Қазақ тілін көркемдіктің биігіне көтеру үшін Абай бұл тілге араласып жүрген бөтен сөздерден өлеңді аршымақ болады. Оның “бөтен сөз” дейтіні: біріншіден, ауызша фольклорда немесе қазақта жаңа ғана туып келе жатқан жазба әдебиетте белгілі бір пікірге жанасы жоқ жолдардың, сөздердің бытысып жүруі, екіншіден, қазақ тіліне ислам діні арқылы кірген қазаққа ұғымсыз араб, парсы сөздерінің араласып кетуі.

Белинскийдің қағидасын қолданатын Абайдың да ойында:

Өлең — сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Осылай жазылған өлеңді ғана көркем деп түсінетін Абай Белинскийше мазмұнға бірінші орын, түрге екінші орын беріп, “Іші алтын, сырты күміс” болсын дейді. Өзі осындай өлеңдерді ғана жазуға тырысады және сол мақсатына жетеді.

Абайға дейінгі қазақ поэзиясында орыстың “стихотворение” деп атайтын сюжетті өлең түрінде бірінші рет Ыбырай Алтынсарин жазды. Абай өлеңнің осы түрін дамытып, барлық шығармаларын соған бағындырады. Абай өлеңдерінің басым көпшілігі бір тақырыптың төңірегінде, бір пікірді ғана жан-жақты сипаттап, мағынасын тұжырымдап отырады. Бұл жағынан Абай орыс ақындарына ұқсайды. Мазмұн жағынан Абай өлеңдері түгелімен дерлік өзі жасаған заманның тақырыбына, туған халқының жақсы және кемшілік жақтарын сипаттауға арналған. Осындай тақырыптарда қарапайым жұрттың ұғымына әрі жеңіл, әрі көркем тұр тапқан.

Абай поэзиясы түгелімен сюжетті ұсақ өлеңдерден құралады. Ол поэзияның “поэма” аталатын жанрын туғыза алған адам емес. Ол қысқа өлеңдерінде табиғат бейнесін, адам портретін жасауға, оның ішкі, сыртқы қылық, мінездерін айқын суреттермен көрсетуге өте шебер. Қай тақырыпқа жазған өлеңінде болса да Абай

шығармаларында қазақ жерінің, қазақтың ұлттық тұрмысының бейнелері айқын елестеп тұрады. Мысалы, қысты ол:

Ақ киімді, денелі ақ сақалды,
Соқыр, мылқау танымас тірі жанды,—

деп қазақтың қатал шалдарына ұқсатады немесе “кәрі құдан — қыс келіп, әлек салды” деп бейнелейді. Сонымен қатар, қазақтың сол кездегі қыс мезгілінде де киіз үйде отыратын тұрмысын елестетіп:

Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда,
Алты қанат ақ орда үй шайқалды,—

дейді.

Күздің сипаты да тек қазақ даласының күзгі түрін, тек қазақ аулындағы тұрмыстың күзгі бейнесін жарқын елестетеді. Мезгіл тақырыбына жазған өлеңдерінде табиғат көріністерінен басқа ауылдың әлеуметтік өмірі де, бай мен жарлының тұрмысындағы алшақтықтар да, таптық теңсіздіктер де көрініс беріп отырады. “Жазғытұрым”, “Жаз”, “Қан сонарда”, “Желсіз түнде жарық ай”, “Қараңғы түнде тау қалғып” сияқты өлеңдері ірі шеберлердің бояуымен салған суретші картиналарындай өте көркем, өте ұғымды және тек қазақ даласына ғана тән бейнелер. Болыстарды, билерді, пысықтарды, тағы сондай типтерді сипаттағанда көз алдына тірі адамдардың бейнесін алып келеді. Өзінің және өзгелердің жан жүйесін сипаттағанда да Абай өте шебер. Жастардың махаббат сырын бейнелеуге де жүйрік.

Абайдан бұрынғы қазақ поэзиясының “қара өлең” және “жыр” аталатын екі-ақ өлшемі болған. Қара өлеңнің бір шумағы төрт жолдан, әр жолы он бір буыннан құралып, үйлесі “а, а, б, а” болып келеді. Екіншісі жыр жолдары жеті буыннан, ал шумақтары, үйлестері тұрақсыз келетін өлең. Абай өз шығармаларында осы екі түрін де байытып, кең пайдаланды. Бірақ ол қазақ поэзиясының өлшемімен ғана қанағаттанбай, орыс және дүние жүзі поэзиясының жетістіктеріне сүйене отырып өлеңнің жиырма шақты тың өлшемін қосқан. Солардың ішінде “Сегіз аяқ” және он алты үйлесті “Сен мені нетесің” сияқты дүниежүзілік поэзияға қосқан жаңа өлшемдері де бар. Абай тыңнан жасаған өлшемдерін ауылдың сауатсыз тыңдаушыларына, азғана оқырмандарына түсінікті болу жайында қарастырады. Өзіне дейінгі қазақ өлеңдерінде әнмен, термемен айтылмайтындары болмаған Қазақтың халық

мәдениетінен Абайдың ерекше сүйген әндері болған. Бірақ ол ән атаулының бәрін қабылдамай:

Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар,
Ақылдың сөзіндей ойлы күйді,
Тыңдағанда көңілдің өсері бар,—

деп,

Құлақтан кіріп бойды алар,
Жақсы ән мен тәтті күй,
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсен, менше сүй —

деп тек сүйген әндерін ғана қабылдаған.

Әнге талғамы сондай Абай қазақ поэзиясына өзі тыңнан жасаған өлең өлшемдеріне лайықты әндер шығарған. Олардың ішінде: “Көзімнің қарасы”, “Айттым сәлем, қаламқас”, “Сегіз аяқ” халықтың ең жақсы әндерінің қатарына қосылып, күні бүгінге дейін зор құрметпен орындалады. Абайдың әндері жаңа өлшемді өлеңдерінің халық арасына тез тарауына себепкер болады. Осы әндердің негізінде Ахмет Жұбанов, Латиф Хамиди “Абай” операсын жазды. Өзінің ақындық және композиторлық қуатының кең өрістілігіне сенген Абай: “Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел”— деп, халқына айтқысы келген ақылын өлеңдері мен әсем әндері арқылы жеткізуге тырысады.

Ислам дін басылары бұл дүниені, яғни тіршілікті уақытша, “фани” жалғанға санап, одан бездіруге тырысып, тұрақты рахатты адам өлгеннен кейін “ақырет” аталатын “о дүниеде” көреді деп, ол үшін бұл жалғанды тек құдайға құлшылықпен өткізуге шақырса, Абай адамды осы дүниенің тіршілігінде рахат көруге, қоғам үшін, халықтың игілігі үшін еңбек етуге шақырады. Абайдың ойынша “өзің үшін еңбек етсең, өзі үшін оттаған хайуанның бірі бола-сың”. Сол ойын “көптің қамын әуелден тәңірі ойлаған” деп бекіткісі келеді де, “әрекет қыл, пайдасы көпке тисін” дейді.

Абайдың ұғымында адам атаулы жаратылысында бірдей, сондықтан өзін өзгелерден артық санайтындарға “менімен сен теңбе деп мақтанасың, білімсіз белгісі, ол баяғы” деп ұрсады. Абай қоғамды ұлтқа, дәрежеге бөлмей, жынысқа бөлмей, “адамзаттың бәрін сүй, бауырым, деп”, “атаның баласы болма, адамның баласы бол” деп, жалпы адамзатты түгел сүйетін гуманизм биігіне шақырады.

Абай адамды “ер” және “ез” деп екіге бөледі. Оның ойынша жақсылық іс тек “ерден” ғана шығады, ал “езден” ешбір жақсылық күтуге болмайды.

“Қазағым” деген сөзді “ұлым” деген мағынада түсінген Абай туған халқының өмір шындығының араламаған түкпірін қоймайды және көрген-білгендерінің барлық бейнесін шығармаларына түсіріп отырады. Ол өмір шындығының тіркеушісі емес, көрген-білгендерінің сыншысы және кем-кетікті қатты сынау арқылы түзетуге тырысушы.

Абай “малда да бар жан мен тән” деп адамның хайуанаттан айырмашылығы сезімі мен ақылында дейді. Ақыл — суық мұз, оны ысытатын — жүрек, жүректі сезім ұясы деп санайтын Абай қазақ поэзиясында бірінші рет оны теңізге санап, одан табылмайтын асыл жок,— дейді. Өмір күресінен қажыған шағында: “Жүрегім менің қырық жамау, қиянатшыл дүниеден” деп торығады. “Жүрек — теңіз”... деп басталатын өлеңінде “достық, қастық, бар қызық — жүрек ісі” дейді де, қызық қуып кетпеу үшін әрбір сезімді ақыл таразысына салып, оның тиімді-тиімсіз жағын ойлануды ескертеді. Істің тиімді жағын ойлау үшін қайрат керек.

Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күн өтпек.

Оның ойынша, ақылдың таянышы — ар мен ұят.

Абай адамды дәулетіне қарап емес, кісілігіне, еңбегіне қарап бағалайды. Оның ұғымында шаруа білген адамның бәрі еңбекші, бәрі жақсы. Оның жек көретіндері еңбек етпейтін арамтамақтар. Қоғамдық өмірдің, оның ішінде қазақ өмірінің әлеуметтік, таптық теңсіздігін көре білген, ондай тұрмыстың жарқын суретін жасай білген реалист ақын Абайдың өзінің “Қараша желтоқсанмен сол бір екі ай” деп басталатын өлеңінде байлар мен жалшылар тұрмысындағы қайшылықтарды реалистік түрде өте көркем сипаттайды. Тұрмысы ауыр жалшыларға жаны ашитындығын көрсетеді. Сөйте тұра, “байда — мейір, жалшыда — бейіл де жок, аңдыстырған екеуін құдайым-ай!” деп кейиді. Одан әрі саяси қорытынды жасауға ой-өрісі жетпейді.

Тіршілік дүниесін бір кең сарай деп ұғынатын Абай әрбір адамға:

Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та бар, қалан!—

дейді. Мұндағы “Өнерпаз” дегенді бекерге айтпайды, оның ойынша, адал еңбек атаулының бәрі қоғамға да, жеке адамға да пайдалы, сондықтан әрбір адам еңбектің қай түрінен болса да өз орнын табуы тиіс. Онымен бірге Абай творчестволық еңбекті де жоғары бағалайды, оның жемісті болуын тілейді. Олай болса, ақынның жемісі, оның жазып қалдырған өлең-жырлары, сондықтан да Абай:

Өлді деуге сия ма, ойландаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған,—

дейді. Бұл пікірін ол “Харакәт қыл, пайдасы көпке тисін” деп әрбір еңбек адамының қоғамға және өзіне пайдалы істер атқаруын ұсынады.

Абай өз тұсындағы қазақ қоғамына қандай істерді пайдалы көрді? Абайдың ұғымында жақсы иә жаман ел болудың тетігі бірлікшіл иә бірліксіз болуында. Ол “берекелі болса ел — жағасы жайлау ол бір көл” деп береке мен бірлікті жері шүйгін жайлау мен жарқыраған айдын шалқар көлге теңейді де, “берекесі кеткен ел — суы ашыған батпақ көл”...— деп құтсыз, сиықсыз мекенге теңейді. Оның байқауынша, өз тұсындағы ауылдарды осындай берекесіздік пен ала ауыздық меңдеген.

Осындай шым-шытырық берекесіз ауылдарда:

“Бай алады” кезінде көп берем деп.
Жарлы алады қызметпен өткерем деп,
Дос алады бермесен — бұлт берем, деп
Жауыңа қосылуға сырт берем деп,
“Би мен болыс алады күшін сатып,
Мен қазақтан кегінді әперем” деп,—

сол алулардың нәтижесінде “жүз қараға екі жүз аларман бар, бас қатар бас аяғын тексерем деп” дейді Абай.

Бертін келе патша өкіметінің қазақ елін билеу жайында 1868 жылы шығарған заңы бойынша қазақтар Ресейдің ел билеу тәртібіне көшіп, қазақ жері старшындарға, болыстарға, уездерге, губернияларға бөлінеді. Солардың ішінде старшындар мен болыстар ғана қазақтан сайланып, одан жоғары әкімдер патша үкіметінің чиновниктерінен ғана тағайындалады. Қазақтар бұл заңды “штат” деп те атайды.

Старшындар мен болыстар белгіленген сайлау тәртібімен сайланады. Оларды ауылдың онбасы, елубасы, жүзбасы аталатын атқамінер пысықтары сайлайды. Старшындықта, болыстықта дәмесі барлар сайлаушы пысықтардың даусын мал немесе ақшаға сатып алатын

болған. Сайлауды “крестьянский начальник” дейтін чиновник өткізіп, оны уездік және губерниялық начальниктер бекіткен. Сайлауға таласушылар тілмәштар арқылы оларға да пара береді. Шоқан Уәлихановтың айтуы бойынша, уездік және губерниялық әкімдер сайлануға таласушы қазақ байларынан ақшаны қапшықтап алған. Пара беру жолымен старшын иә болыс болғандар шашқан шығынын момын халықтан және жауласқан адамдарынан “қарашығын” деген атпен әлденеше есе етіп қайтарып алады.

Байлардың болыстыққа старшындыққа таласуы — әрине, ауыл арасының үстемдігіне таласу. Осындай таласта олар әкені баладан, ағаны ініден, туыстарды жақынынан айырып, ауыл арасын быт-шыт қылған. Абай айтқан қазақ арасындағы “алты бақан ауа ауыздық” осыдан туған. Сол араздықтың негізінде қазақ ауылдары берекесіздікке ұшырап, қиян-кескі араздасқан, жауласқан, барымталасқан, соның ішінде кісі өлімдері де жиі ұшырасқан.

Абай ел арасындағы көрініп тұрған осы жайлардың бәрін сайлауға таласушылардың жағымсыз әрекетінен деп түсініп, ел арасындағы осындай алауыздықты өршітіп, ұлт пен ұлтты, ру мен руды араздастырып ұстайтын патша үкіметінің саясаты екенін аңғармаған. Сондықтан ол:

Орыс теріс айтпайды, жаман бол деп,
Орыс айтты: өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң бек көрем деп,—

дейді. Мұндағы “орыс” деп отырғаны патша үкіметінің уездік және губерниялық әкімдері. Олар қазақтарға “кімді ұнатып сайласаң, еркің” деп ауызша айтқанмен іс жүзінде параны көп берген байды сайлады. Жоғарғы әкімдердің бұл қылығын кейінірек көрген Абай:

Құтырды көпті қойып азғанасы,
Арызшы орыс — олардың олжасы.
Бірде оны жарылқап, бірде мұны,
Куды ұнатты-ау, Семейдің бұл қаласы,—

деген қорытындыға келеді.

Сонымен “Бірінді бірін дос, көрмесең істің бәрі бос” деп, туған халқын береке-бірлікке, ынтымаққа келтіре алмайды да, “Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да, алдамаған кім қалды тірі жанда” дей келіп:

Дос жарың, ағайының бәрі екі-үшті.
Сол себептен досыңнан дұшпан күшті...
Кажымас дос халықта жоқ.

Айнымас серт қайда бар?
Алда көрген артта жоқ,
Мысқыл өсек, айла бар,—

деп торығады.

Абай қазақ арасындағы берекесіздіктің және басқа кемшіліктердің түп тамыры надандығында, оқымағандығында деп түсінеді де, халқының “көңіл көзін”, яғни сана-сезімін жетілдіру үшін қазақ жастарын оқуға білім алуға шақырады. Ол:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды ертегіні термек үшін,
Көкірегі сезімді, ойы орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін,—

деп бар үмітін оқуға талапты жастарға жүктейді. Өзі туралы айтқанда:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре-тұра тексермедім,
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім,—
дейді де, оқыған өз балалары жайында:
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім,—

деп, оқығанда әкім болу үшін емес, ғалым болып дүние тану үшін оқу керек екенін еске салады.

Абайдың ұғымында, оқу тек орыста ғана. “Орыстың ғылымы, өнері дүниенің кілті,— дейді ол,— оны білгенде дүние арзанырақ түседі”. Қазақты осы білімге шақырған Абай қазақ жастарына “Ғалым болмай немене, балалықты қисаңыз” деп, мектебі жоқ ауыл балаларын қаладағы орыс мектебіне барып оқуға ақыл береді”. Ал оған барып оқығандарға:

Болмасаң да ұқсап бак,
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз.
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл бөлсеңіз.
Білгендердің сөзіне,
Махаббатпен ерсеңіз,
Ақыл сенбей сенбеңіз,
Бір іске кез келсеңіз.
Ақсақал айтты, бай айтты,
Кім болса мейлі, сол айтты
Ақылменен жеңсеңіз,—

деп ғылымды үйренумен бірге әр нәрсенің түйінін өзін шеш деп ақыл-кеңес береді. Онымен бірге орысша оқитындарға:

1 ылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,

дей келіп:

Военный қызмет іздеме,
Оқалы киім киюге...
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге,—

деп шен құмарлық үшін, қара бастың пайдасы үшін емес, халыққа қызмет ету, оқу керек екенін еске салады. Абай тек еңбек еткен адам ғана тойына тамақ іше алатынын “Еңбек қылсаң ерінбей, тояды қарның тіленбей” деп түйеді. “Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, Қардың суы сияқты тез суалар” деп қорытады.

Абай тұсындағы қазақ елінің өндірістік қуаты өте төмен дәрежеде еді. Қазақтың ол кездегі кәсібі мал бағу ғана болды. Ауылдарда малы көп бай аз да, малы аз кедей мен малы жоқ жалшылар көп-ті. Ауылда олардың бәріне бірден еңбек кәсібі жетпеді. Сондықтан байлар жалшыларына еңбекақыны өте аз төлеп, нашар халде ұстады. Кей байдың жалшылары қызметті тек тамағы үшін ғана атқарды. Бұлардың өте ауыр халін Абай “Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай” деп басталатын өлеңінде реалистік түрде аса көркем сипаттайды.

Ауылдағы жұмыссыз батрактарға Абай “Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел, Малың болса сыйламай тұра алмас ел” деп ақыл береді. Бұл жерде, әрине, қанаушы тап үстемдік еткен жерде еңбекпен күн көрудің өте қиын екенін Абай түсінеді. Бірақ, ол адам баласы сол еңбек арқылы күн көріп, келешекте сол еңбек нәтижесінде көркейіп, ілгері басатынына сенеді.

Абай тұсындағы қазақ қоғамындағы ең ауыр мәселенің бірі — әйел мәселесі еді. Қай кезде шыққаны белгісіз болғанымен, әйелді қалың беріп алу қазақ өмірінде Абайға дейін де ғасырлар бойы орын алып келген. Сондықтан да, қазақ қызды балаға санамаған. Мысалы, бірнеше қызы, бір ұлы бар қазақ “балаң нешеу” деген сұрауға “жалғыз” деп жауап берген. Ал егер ұлы болмай, қызы бірнешеу болса, “балам жоқ” дейтін болған. Олай деуі, қалың малға сатылған қыз, туған үйінен кеткен соң ата-аналарына, туысқандарына ешбір жәрдемсіз “жат” адам. Сондықтан босанған әйелдің баласы қай жыныстық екенін білгісі келген адам “ат ұстар ма, қырық жеті ме?” деп сұрайтын болған. Ат ұстар дегені — ұл, қырық жеті дегені — қыз. Олай дейтіні, қыздың қалың малына жасау т. б. қажеттігі үшін ұсағы, ірісі аралас қырық жеті бас мал төлейтін

болған. Мұншама мал беруге шамасы жоқтар ұзақ уақыт үйлене алмаған, кейбір малы жоқтардың өмір бойы үйлене алмай кеткені де болған.

Малды байлар қалыңын төлеп, әлденеше әйелден алған. Шалдар мен кемтарлар да мал беріп, қыздарды немесе қалаған әйелдерін ала берген. Малды адамдар ұлы үшін көп жағдайда бесіктегі қызға құда түсіп, қыз есейген шақта атастырған күйеуіне риза болмаса да соған зорлап қосқан. Оның үстіне әмеңгерлік салт бойынша: “Аға өлсе — іні мұра” немесе — “Іні өлсе — аға мұра” деп өлген адамның әйелін ерінің туысқандарына еріксіз қосқан. Осы мәселенің төңірегінде дау-шарлар көбейіп, қазақ арасындағы ең үлкен жанжалдардың бірі жесір дауы болған.

Қазақ әйелдерінің осындай ауыр тағдырын көрген Абай бұл мәселенің де сыртында қалмай, қызу араласады. Ол өзінің көркем шығармаларында әйел теңсіздігіне түбегейлі қарсы болады. “Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында” деп басталатын өлеңінде жас қызды алған кәрі ханды сөге келіп, “Етімді шал сипаған құрт жесін деп, жартастан қыз құлапты терең суға” деген трагедияны айтады да:

Бай қартайса малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр,—

деп өзі тұстас тоқалшыл байларды сөгеді. Абайша “Кімде-кім үлкен болса екі мүшел, мал беріп алғанмен, қатын емес”. Бір мүшел дегені он екі жас, екі мүшел — жиырма бес жас. Абайға тұстас қазақтың бай шалдары өзінен әлденеше мүшел кіші жас қызды алатын болған.

Әйелді қалың малға беруге қарсы шыққан Абайдың ұсынары, әйел мен ердің бірін-бірі сүйіп, еркімен қосылуы. Ол:

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарланба,
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар,
Ата-ананың қызынан қапы қалма,—

деп, қазақтың: “Аяғын көр де асын іш, шешесін көр де қызын ал” дейтін мақалын қуаттайды, қыздың ажарына емес, тәрбиесіне қарауды ұнатады.

Қазақ жастарының ғашықтық сезімін ұштау ниетімен осы тақырыпта көптеген ғажайып көркем өлеңдер, ғажайып әуенді әндер шығарады. Өз тұсындағы қазақ өмірінен мұндай махаббат үлгісін кездестіре алмаған. Абай

қазақ жастарына А. С. Пушкиннің “Евгений Онегин” романындағы Онегин мен Татьянаның арасындағы ғашықтықты үлгі етіп, олардың сүйіспеншілік хаттарын қазақ тіліне аса шебер түрде аударады. Ғашық болып қосылғандарға “Қатының сені сүйсе, сен оны сүй” деп, ерлі-зайыптылардың бірін-бірі сүюін құптайды. “Ері ақылды, қатыны мінезді боп” деп олардың тату-тәтті өмір сүруін тілейді. Әйелді еріне өмірлік дос деп санайтын Абай:

Махаббатсыз — дүние бос,
Хайуанға оны қосыңдар,
Қызықтан өзге қалсаң бос,
Қатының, балаң, досың бар,—

дейді. Осындай достықтағы әйелді “қимылын қабағының хаттай таныр” деп ерінің айтқанын бұлжытпай орындайтын серікке санайды. Абай төл шығармаларымен қатар, аударумен де шұғылданды. Ол тек орыс әдебиетін және он тоғызыншы ғасырдағы орыс әдебиетін аударған, олардың ішінде ерекше көңіл бөлгені: И. А. Крылов А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов өлеңдері.

Қазақ жазба әдебиетінде Крыловтың мысалдарынан азын-аулақ аударған Ыбырай Алтынсарин болса, Абай бұл бастаманы онан әрі өрістетіп, Крыловтан көптеген мысалдар аударды. Ол “мысал” біткеннің бәрін емес, оның ішіндегі қазақ қоғамының тіршілігіне үйлесетіндерін ғана аударып, өз идеясының қажетіне жаратады.

А. С. Пушкин шығармаларынан Абайдың зер сала аударғаны “Евгений Онегин” романынан үзінділер екенін және оны қандай мақсатпен аударғанын жоғарыда қысқаша айттық. Алайда Абай жалғыз Пушкинді ғана емес, орыс ақындарының шығармаларын еркін, яғни мазмұнын, образдық ерекшеліктерін сақтай отырып, қазақ оқырмандарына ұғымды етіп аударған. Мысалы, “Евгений Онегиндегі” “Онегиннің сипаты” аталатын кіріспеде және романның өн бойында “Онегиндік шумақ” аталатын он жолдық бөлшектер бар. Абай “Онегиннің сипатында” шумақтың жол санын, мазмұнын, түр әдемілігін бұлжытпай дәл келтірумен қатар бұл шумақты қазақтың он бір буынды өлеңімен оқырмандарына түсінікті түрде, өте көркем етіп жеткізеді. Онегин мен Татьянаның хаттарын аударғанда қазақ өлеңінің бір шумағында сегіз және жеті буынды жолдардың аралас келетін өлшемін қолданған. Бұларды да еркін және көркем аударғандықтан, ол аудар-

ма ретінде емес, қазақтың төл өлеңі тәрізді болғандықтан ауыл арасында әнменен айтылып кеткен.

Абайдың ең көп аударғаны М. Ю. Лермонтовтың өлеңдері. Оған бас себеп — екеуінің ой-пікірінің ұқсастығы. Лермонтов патша заманына өзін қарсы қойып, оның міндерін, қиянаттарын әшкерелеген, бұл идеясы қолдаушыларды таппай жалғызсыраған ақын екені мәлім. Сол сияқты “мың мен жалғыз алысқан” Абай да ақырында “моласындай бақсының, жалғыз қалдым тап шыным” деп оңаша қалады.

Мақсаттары, өмірлері мен идеялары ұқсас болғандықтан, Абай Лермонтов шығармаларын ерекше ықыласпен аударады. Сондықтан кейде оның төл шығармаларынан аудармаларын ажыратып алу қиын да. Кейбір аудармасында Абай Лермонтовпен ақындық жарысқа түскендей, түпнұсқадан аударманы асыруға тырысady. Сол мақсатына кейде жеткендей болады. Мысалы, “Теректің сыйы” өлеңінің аудармасындағы кейбір жолдар түпнұсқадан күштірек те шығады.

Абай өзінің “Қартайдық, қайғы ойладық...” деп басталатын өлеңді жасы қырыққа жаңа шыққан кезде жазған. Бұл қартайтын жас емес. Қазақтың поэзиясында қырық жасты қыран бүркітке теңеп адамның нағыз қайратты, ақылды, жігерлі кезіне санайды.

Олай десек, Абай бұл жерде “қартайдық” деген сөзді жаны жүдегендіктен айтқан болу керек. Ол насихат сөздерін тыңдаушыларына ұқтыра алмағандықтан “қайран сөзім қор болды” деген сарынға түскенде, бұл ойын тереңдетіп:

Менсінбеуші ем наданды,
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.
Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарысып,—

деген қорытындыға келеді. Өйткені әдет — әр халықтың сана-сезіміне жүздеген, кейде мыңдаған жылдар бойына сіңіп, қалыптасып қалған мінез-құлықтар. Оны өзгертуге көптеген уақыт, күш керек. Ондай күш Абай тұсындағы казак қоғамының бойында жоқ. Сол әдетті жеңе алмаған Абай:

Жүрегім менің — қырық жамау,
Қиянатшыл дүниеден,

Қайтып аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден,—

деген уайымға кіреді. Содан кейін “Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да”, “Дос, жарың, ағайынның бәрі екі-үшты”, “Қажымас дос халықта жоқ” деп торығады. Дегенмен, қоғам қайраткері Абай үндемей жатуға шыдамай, “Кейде есер көңіл құрғырың, Махаббат іздеп талпынар” дейді де, “Жастықтың оты қайдасың, жүректі түртіп қозғамай” деп, өткен қайратты жастық шағын іздейді. “Көзіме жас бер жылайын. Шыдам бер, сабыр қылайын. Жаралы болған жүрекке, дауа бер жаман сынайын” деп қайраттанбақ болады. Бірақ қажыған көңіл, қартайған жас бұрынғыдай көтеріле алмайды да, “Ішім өлген, сыртым сау” деп реніш білдіреді. Өмірден солайша торыққан Абай:

Өзгеге көңілім тоярсың,
Өленді қайтып қоярсың,
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың,—

деп, ендігі мұнын өлеңіне ғана шағады да, үмітін болашаққа жүктеп, “Арттағыға сөз қалсын мендей ғарып кез болса. Мойын салсын, ойлансын. Қабыл көрсе сөзімді, кім таныса сол алсын” дейді.

Абайдың ешбір шығармасы көзі тірі кезінде баспасөз бетін көрмеген. Шығармаларын ол қағазға жазып тастайды екен де, оларды сол үйге жақындығы бар арабша сауатты Мүрсейіт Бікеұлы дейтін кісі жинастырып, ретімен тіркей беретін болған. Ақын аты танылған Абайдың өлеңдерін қадірлеушілер Мүрсейітке көшіртіп алады екен де, ақысына бір қойдан төлейді екен. Мұндай қолжазба жинақтар Абайдың тірі кезінде әлденешеу болған. Абай енші берген ұлдарына, ұзатқан қыздарына осындай жинақтарының біреуін сыйға тартып отырған.

Абай өлгеннен кейін, шығармаларын баспадан шығару ісін оның туған інісі Ысқақтың баласы — Кәкітай (Ғабдүлкәкім) қолына алған. Ол көп ізденудің нәтижесінде 1909 жылы (Абай өлгеннен бес жыл кейін) Петербуртта “Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өлеңдер жинағы” деген атпен таңдамалы өлеңдерін араб әрпімен жеке кітап қып бастырған. Ол кітаптың тиражы бір-ақ мың дана. Бұл кітап шыққанға дейін туған жерінің төңірегінде ғана білетін Абайдың есімі қазақтың кең даласына түгел жайылып, оқуға құмартқандар бірінен-бірі қалап алатын болған.

“Ғағлиат” немесе “қара сөздер” аталатын прозасының бірнеше “сөзі” ең алғаш 1918—1919 жылдарда Семейде шыққан “Абай” журналында жарияланды. Журналды алашордашылар шығарғандықтан олар Абай сөздерін бүрмалап, өз мақсаттарына пайдалануға тырысты.

Абай шығармалары тек кеңес дәуірінде ғана көптеген тиражбен әлденеше рет жарық көріп, халыққа түгел танылды. Бұл тақырыпта жазылған көптеген мақалаларды санамағанда, Абай шығармаларын жан-жақты сыпаттайтын бірнеше монографиялық еңбектер туды.

Абайдың өміріне және әдеби еңбегіне арналған көркем шығармалар да аз емес. Солардың биік шоқысы — М. Әуезовтің “Абай жолы” романы.

Абай шығармалары орыс және басқа тілдерге аударылу арқылы бүкіл дүние жүзіне тарады. Ұлы ақынның есімі “Энциклопедия” атаулының бәріне де кірді. Қазір сауатты адамзатта Абай есімін білмейтін кісі кемде-кем. Қысқасы, тек кеңестік дәуірде ғана Абай арманы орындалып, жүзеге асты. Оның есімі көптеген мектептерге, көшелерге, колхоздар мен совхоздарға және қалаларға берілді. Сөйтіп кеңестік дәуірде ғана ұлы ақынның даңқы дүние жүзінде жайылып, оның шығармалары шын мұрагерлерін тапты.

ОНЫ МӘҢГІ ҚҰРМЕТТЕЙМІЗ

Өткен 1953 жылдың күзінде, маған Қырым жарты аралындағы. Ялта курортында демалуға тура келді. Күн сайын теңіз жағасына жасайтын саяхат жолында біз бір күні теңізге сұғына біткен Аю-Даг тауына кездестік. Оның етегінде балаларға арналған ең жақсы лагерьдің бірі — Артек бары бізге мәлім. Соғыстан кейінгі жылдарда, ол лагерьлерде Отанымыздың ғана емес, халықтық демократия елдерінің де балалары келіп тынығады.

Аю-Дагқа катермен барған біз пристаньнан түсіп, биік жағаға көтеріле бергенде, алдымыздан бір топ бала кездесе кетті. Шат көңілмен шуласа кеңесіп келе жатқан балалардың тілдері де, түстері де әр түрлі болуына қарамастан көңіл бөліп, тұра қалыстық, олар да бөгелді. Балалардың басқарушысы жасөспірім орыс қызынан сұрасақ, бұлардың бәрі Қытайдан, Болгариядан, Албаниядан тағы басқа демократиялық елдерден келген пионерлер екен.

Вожатый балаларға мені таныстырмақ болып, Қазақстан жайында аз сөз айтып, қазақ әдебиеті туралы сөзін Абайдан бастады. Қазақ халқының бұл үлкен ада-

мының атын естігенде, балалардың кескіндері ерекше құлпырып, бірауыздан “Абай”, “Абай” десті. Сұрастырсақ, олар Абайды жақсы біледі екен.

Мұндай зор дәрежеге Абай тек кеңестік дәуірде ғана көтерілді, одан бұрын жер жүзі түгілі, Ресей түгіл, туған елі — қазақтың өзі де түгел білмейтін еді.

Кеңестік дәуірде Абайдың шығамалары қазақ тілінде бір емес, әлденеше рет басылды. Оның кейбір шығармалары Отанымыздағы туысқан халықтардың көбінің тіліне аударылды. Орыс тіліне аударылу арқылы Абайдың шығармалары дүние жүзіндегі халықтардың қымбат мүлкіне айналды. Сөйтіп Абай шын жүректен сүйіп өткен орыс тілі оның ана тілі болып кетті.

Адамның өмірі, шығармалары туралы орыс, қазақ және басқа туысқан елдердің тілінде сансыз көп мақалалар жазылып, газеттер мен журналдардың беттеріне әлденеше рет жарияланды. Абай туралы жазылған шығармалардың ішінде Мұхтар Әуезовтің “Абай” атты романы ерекше орын алады. Идеялық және көркемдік сапасы жоғары бағаланып, Мемлекеттік сыйлық алған бұл роман Кеңес Одағында да, шетелдерде де көп тілдерге аударылып, жер жүзінің халықтарын ұлы ақынның өмірімен, ісімен кең таныстырды. Абайдың аты оқу кітаптарынан да орын алу-да. Әдебиеттік энциклопедия Абайдың атымен басталды. Абайдың атымен аудан колхоздар, көшелер, мектептер, театрлар аталды. Соңғы он бес жылдың ішінде Абайға үш рет юбилей жасалды.

Кеңес халқы Абайды неліктен осынша құрметтейді? Бұл сұрауға жауап беру үшін ұлы ақынның өмірімен, шығармаларымен кең танысуымыз қажет.

Абай таптық санасы оянбаған, көшпелі — патриархалды өмір сүрген, баспасөзі жоқ, мектебі жоқ, ғылымнан шет қалған надан ауылдың феодалдық семьясында туды. Мектептік білімді ол өте аз алды, барлығы мұсылманша төрт жыл, орысша төрт ай оқыды. Осындай калде туып өскен оның, заманының биік идеясы — демократизмге, ағартушылыққа көтерілуі сырттай қараған адамға қайран қаларлық іс сияқты. Бірақ Абайдың өмірімен, ісімен жақын танысқан адамға қайран қаларлық ештеңе жоқ. Бұл — занды өсу.

Аз күн дәмін татқан орыс оқуын, Абай өз бетімен оқып, тереңдетіп әкеткен кісі. Оның өмірбаянынан біз орыстың атақты классик жазушылары Крыловты, Пушкинді, Лермонтовты, Толстойды, Салтыков-Шедринді, атақты сыншылардан Белинскийді, Чернышевскийді, До-

бролюбовты, Писаревті жақсы түсініп оқығанын көреміз. Абайдың идеясын ашуға да, көркем әдебиеттің шебері болуына да жәрдемші болған адамдар осылар.

Орыстың демократ және ағартушы жазушыларынан үлгі ала отырып, қалам ұстаған Абайдың алдына қойған мақсаттары қандай еді?

Абай — өз халқын сүйген адам. Сондықтан да оның алғашқы өлеңдері “Қалың елім, қазағым, қайран жұртымның” сарынымен келеді. Бірақ Абай халқын сүйе отыра, оның бойындағы жетімсіздік пен кемшілікке қарсы күрес ашып, майданға шыққан кісі.

Қазақ өмірінде Абайдың көзіне шалынған зор кемшіліктің бірі — оқымағандық, білімсіздік, надандық. Бұл қалпында қазақтың мәдениетті ел бола алмауына көзі жеткен Абай оны оқуға шақырды және өзге оқуға емес, орыс оқуына шақырды. Оның алғашқы өлеңдерінің біреуі: “Жасымда ғылым бар деп ескермедім” деп басталып, халыққа орыс оқуын насихаттауға арналады. Сондықтан да ол:

Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсам, арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар қалан.

деген ұран тастады.

Орыс оқуына қазақтан құмартқан жалғыз Абай емес. Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсарин өздері білім алумен қатар халықты орыс оқуына шақырған болатын. Олардың тұсында да, олардан бұрын да орысша оқыған қазақтар көріне бастады. Бірақ кімдер еді олар? Олар түгелге жақын хандардың, байлардың, феодалдардың тұқымдары еді, яғни, қанаушы таптан шыққандар еді, сондықтан орыс демократтарынан үлгі алып, демократтық идеяға келген бірен-сараны болмаса, көпшілігі патша үкіметінің чиновнигі боп, халықты патша үкіметімен қосыла бірге талады. Абайдың қырағы көзі бұл жолы оқығандарды да көрмей қалған жоқ. Сондықтан ол чиновник болған қазақ оқығандарының халыққа жат қылықтарын қатты сынап келіп, “Ойында жоқ бірінің, Салтыков пен Толстой” деп қазақ оқығандарын Салтыков-Шедринше, Толстойша халықтың қамын ойлайтын, халыққа соларша пайда келтіретін, ісі, қылығы халыққа жат адамдарды соларша тілдеп, масқаралайтын адам болуға шақырды. Қазақ оқығандарын ғалым болуға, халықтың экономикасын, мәдениетін өсіруге жәрдемдесерлік маман болуға үгіттеді.

Абайдың бұл тілегі өз заманында іске аса алған жоқ, өйткені халықтың басым көпшілігі — еңбекшілердің сана-сезімі ол кезде оянған жоқ. Саясаттан, ғылымнан хабары бар қанаушы таптың өкілдері Абайдың ұранына қосылған жоқ.

Айтқан іске аспаған Абай мұның себебін іздейді. Оның ұғуынша бұл себеп бірліксіздікте еді. “Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман” сияқты сарында жазылған бірнеше өлеңінде Абай өз тұсындағы қазақ елінде “Атаны бала, ағаны іні аңдыған бірліксіздікті көреді де, ”Жұртым-ау, алаңдамай, сөзге түсін” деп бірлікке шақырды.

Таптық қоғамда мұндай бірлік болмауына саяси сауаты жетпеген Абай тағы да себеп іздейді. Сонда оның көзіне ауылдағы әлеуметтік теңсіздік түседі, кедейдің тағдыры байға байланысты екенін, байдың аз ақымен кедейді ауыр жұмыстарға салатынын көреді. Кедейді бұл қорлықтан құтқаруды ойлаған Абай:

Өз үйіңнен тоюға қолың қысқа,
Ас берер ауылды іздеп жүрсің босқа,
Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген,
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа,—

деп байдың асы сатулы екенін ұғындырмақ болады. Бұлай сатылмаудың жолын да көрсетпек болып:

Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,
Малың болса, сыйламай тұра алмас ел,—

деген ақыл айтады, еңбекпен мал тауып рахатын көруге шақырады.

Бұл сияқты жалпыға бірдей рахат таптық қоғамда еңбек етсе де жоғын ауыл өмірінің шындығына терең үңілген Абайдың қырағы көзі тағы да шалып қалады. Оған оның “Қараша, желтоқсанмен сол бір-екі ай” деген өлеңі куә. Бұл өлеңде ол қанша ауыр еңбек атқарғанымен, жалшының көрер рахаты жоқ екенін, үнемі тартатыны азап екенін, ол атқарған еңбектің рахатын байлар ғана көретінін ашық айтады. Сондықтан Абай кедейге жаны ашыған, байға қанаушылық қылығы үшін ренжіген сезімін білдіреді де, “Байда мейір, кедейде бейіл де жоқ, аңдыстырған екеуін құдайым-ай” деп кейиді, бірақ одан жоғары санаға, яғни қаналушы көпшілікті саяси күреске шақыруға көтеріле алмайды. Оны істемеді деп Абайды біз кінәлай да алмаймыз, өйткені оның ой-өресі демократтық және ағартушылық идеяға жеткенмен, революциялық идеяға жете алған жоқ. Абайды ондай идеяға жеткізетін

орта болған жоқ. Дегенмен Абай бұл түйыққа қамалып тұрып қалмастан:

Балапан құстай оңдалып,
Канатыңды қомданып,
Жатпа ұяда қорғанып,
Үш, көңілім, сергі енді,—

деп әлеуметтік өмірдің биігіне қарай жөн тартты. Сонда оның қолына ұстаған таянышы — өлеңі.

Абайдың мен жазбаймын өлеңді ермек үшін дегені бізге мәлім. Ол өлеңді көкірегі сезімді, тілі орамды жастарға үлгі беру үшін жазды.

Ақынның шабыты қандай жағдайда келетіні Абайдың “Адамның кейбір кездері” деп басталатын өлеңінен көрінеді. Бұл өлеңнің айтуынша әрбір өлеңді өмір шындығының өзі туғызып, ақынға шабыт беріп отырады.

Абайдың өзі “надан”, “зұлымдарға өмір бойы шиыршық атып толғанумен”, ызалы жүректен шыққан кекті сөзін ащы тіл арқылы улы сиямен төгумен” шұғылданды.

Революциялық идеяға жетпегенмен, қанаушы таптың кім екенін Абай жақсы ұққан адам. “Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық аздырар адам баласын” дейді. Ондай азғындар, әрине, байлар, Абай оларды “Өзі шошқа, өзгені ит деп білер” деп сөгеді, халыққа олардан ешбір мейірім болады деп күтпейді.

Қанаушы таптың өкілдері — болыстарды, билерді, па-сықтарды атқамінер куларды Абай Салтыков-Шедриннің әдісімен өлтіре сықақтайды. Олардың халыққа жаулық, қанағыштық бетін әшкерелейді.

Өз тұсындағы қазақтың әлеуметтік тіршілігіндегі кездесетін үлкен теңсіздіктің бірі — әйел мәселесін де Абай қамтыды. Әйелді қалың малға сатуға, теңі емес адамға беруге қарсы шыққан Абай жастардың бірін-бірі сүйіп қосылуын арман етеді. Бұл жөнінде қазақ қыздарына орыс қызы Татьянаны үлгіге тартады.

Абай көтерген әлеуметтік мәні зор мәселелер көп. Оның бәрін бұл қысқа мақалада қамтуға болмайды. Сондықтан біз Абайдың шеберлігі туралы ғана қысқаша сөз айтамыз.

Шын мағынасындағы реалист ақын шығармаларына керекті азықты әрдайым өмір шындығынан ғана табады. Абайдың барлық шығармалары да өмір шындығымен тығыз байланысты. Бірақ өмір шындығынан тақырып табу бар да, ол тапқан тақырыпты көркем етіп айтып беру бар. Шеберлік деп осыны айтамыз. Мұндай шеберлік өмір шын-

дығына байланысты жазған адамның бәрінен табыла бермейді. Кейбір ақын-жазушылардың шығармаларына негіз болған материал жақсы бола тұрса да, оның шебер орындалуы жетпей жатады.

Абайдың үлкендігі — өмір шындығынан алған материалын оқушының көңілі толқырлық көркем бейнемен сипаттап беруінде. Бұл жөнінде орыс ақындары Крыловтан, Пушкиннен, Лермонтовтан үлгі алған Абай өз шығармаларында кездесетін биікке көтеріп отырады. Қазақтың халықтық әдебиетінен, ол әдебиеттің, әсіресе, тілінен үйрене отыра Абай ешуақытта фольклорлық қалыпқа түспей, үнемі жоғары өрлеп, орыс классиктерінің шеберлігімен қатарласып отыруға ұмтылады.

Қазақ поэзиясының өлшем жағын байыту жолында да Абай зор еңбек сіңірген адам. Өзінен бұрынғы қазақ поэзиясында болған өлеңнің екі түріне, Абай орыс ақындарынан үлгі ала отыра жиырма шақты тың түр қосады. Оның өлеңдерінде ешуақытта осы алып отырған тақырыбына қатынаспайтын сөз болмайды. Әрбір сөз орынды қолданылғандықтан, Абай шығармалары салмақтанады және көркемденеді.

Абайдың шығармалары идеялық жағынан да, көркемдік жағынан да биік сатыда тұрады. Идеялық жағынан ол шығармалар сол уақыттағы алдыңғы қатардағы қоғамдық пікірлерді насихаттайды. Сондықтан да оның шығармалары — өзі жасаған заманның айқын айнасы және заманның кертартпа идеясының емес, прогресшіл идеясының айнасы. Абайды біздің қадірлейтініміз де сондықтан. Өз заманының прогресшіл идеясын көрсетуде Абай мәңгі жасайтын ақын. Сондықтан да біз оны мәңгі құрметтейміз.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МАҚТАНЫШЫ

(Қайтыс болғанына 50 жыл толуына)

Қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы және оның бірінші классигі Абай Құнанбаев 1845 жылы көшпелі ауылда туды. Ол кезде қазақта ұлттық мектеп те, ұлттық баспасөз де жоқ болатын. Ауыл халқының жүзден тоқсан сегізі сауатсыз еді. Екі проценттей сауаттылардың да көпшілігі мұсылманша — арапша, фарсы немесе татарша — қазаққа түсініксіз тілде оқыды, өте азшылығы ғана орысша хат білді. Қазақ елінің осынша мәдениеттен артта

жүрген шағында, қараңғы түнді жарып жұлдыздай боп Абайдың жарқырап көрінуі, өзіне дейін жазба әдебиеті жоқ елге сондай әдебиеттің негізін қалап, оның идеялық және көркемдік дәрежесін дүниежүзілік әдебиеттің алдыңғы қатарынан орын алған орыс әдебиетінің дәрежесіне көтеруі қайран қаларлық іс. Бірақ бұған сырттай қарағанда ғана қайран қалуға болады, ішкі сырына үңілгенде, одан табиғи заңдылық табылады.

Абай — феодалдық семьяда туған адам. Оның әкесі Құнанбайдың орасан байлығын және мейірімсіз қаталдығын оқушы көпшілік Мұхтар Әуезовтің “Абай” атты романынан жақсы біледі. Қанаушы таптың еңбекші көпшілікті құлдануда, материалдық құралдармен қатар, рухани жақтан қанауға қолданатын екі құралы бар: бірі — үкімет, бірі — дін. Құнанбай осы екі құралды да қолына қабат ұстаған. Ол ауылда патша үкіметінің тірегі боп, сұлтан — правительдік қызмет атқарады, сонымен қатар, қолына молда ұстап, ислам дінін таратудың қатты шараларын жүргізеді.

Ол балаларын да өз жолына салуға тырысқан. Үш әйелінен туған алты ұлының ішінен Абайдың өте зерек туғанын көрген ол дін уын денесіне жасынан сіңірмек боп, он жасында Семей қаласындағы татар молдасы Ахмет Ризаның медресесіне сабаққа береді. Абай одан төрт жыл оқып, арап және фарсы тілін жақсы біліп шығады. Осыған қарағанда Абай болашақ жазушылық қызметінде ислам дінінің үгітшісі болуы керек сияқты еді, бірақ дінге өзі сене тұра, Абай шығармаларында дінді үгіттеу сарыны жоқ, оның шығармаларының басым көпшілігі өмір шындығына, өмір тілегіне арналған.

Бұлай болуының себебі неліктен ?-деген сұраудың жауабы қазір айқын: Абайды өмір шындығына жетектеп, одан сабақ алуға, алған сабағын көркем шығармаларына айналдыруға үйреткен тек орыс білімі ғана.

Биографтардың айтуынша, Абай ешуақытта орыс мектебіне түсіп оқымаған, Семейде, Ризаның медресесінде оқып жүрген кезінде төрт айдай орыс мұғалімін жалдап оқыған. Бұл — әрине, аз оқу. Ал Абайдың кейін орыс классиктерінен үлгі алуына қарағанда, орыс классиктері: Крылов, Пушкин, Лермонтов шығармаларын көркемдігін сақтай дәл аударуына қарағанда, ол орыс тілін өте жақсы білген. Мұндай дәрежеге Абай өз бетімен оқу арқылы ғана жетеді.

Бір өлеңінде Абай “ерте ояндым” дейді. Сөйте тұра көркем шығармаларын жазуға ол қырық жасқа жақындай

кіріседі. Мұнысы да заңды сияқты. Адам табиғатында қаншама дарынды боп туғанмен үлгі алар ортасы болмаса, ойдағыдай өсе алмайды. Оған Белинскийдің Пушкин туралы айтқаны куә. Белинский Пушкинді Волгаға, одан ілгері жасаған орыс ақындарын Волгаға құятын өзге өзендерге теңеп, Пушкиннің тууына өзге орыс ақындарының себеп болғанын айтады.

Қазақта Абайға дейін жазба әдебиет болған жоқ, сондықтан Абайды туғызатын қазақтың Державин, Жуковский, Грибоедов сияқты ақындары болған жоқ. Қазақта ол кезде бары — бай ауыз әдебиеті ғана. Абай одан да азықтанады, бірақ мәдениетті жазба әдебиеттің дәрежесін тыңнан көтеруге ауыз әдебиеті жеткіліксіз саты. Орыс әдебиетінің дәмін тата бастаған соң-ақ, бұл халді Абай жақсы түсініп, жазуға кірісерден бұрын, оның идеясы мен көркемдігін терең ұғуды өзіне міндет қып қойған сияқты. Мұны біз Абайдың барлық шығармаларынан көреміз. Ол қатардағы ақындардың бірі емес, тұрақталған эстетикалық көзқарасы бар, алдағы қатардан орын алатын ақынның бірегейі.

Эстетикалық көзқарасы жағынан Абай Белинскийге өте ұқсайды. Белинскийдей Абай да әрбір көркем шығармаларының негізінде конкретті идея жатуын, ол идеяның ашық болуын, әр шығармада түр мен мазмұн сәйкес келуін, жетекші түр емес, мазмұн болуын, ақын-жазушының силлогизммен емес, образбен ойлауын, тілдің таза, көркем және халыққа түсінікті болуын тілейді, осы тілектерді өз шығармаларында түгелімен іске асырады.

Идеялық жағынан алғанда Абай шығармалары түгелімен Абай жасаған кездегі қазақ өміріне тығыз байланысты, олар сол кездегі қазақ өмірінің жақсы және жаман жақтарының бейнесін айқын түсіретін кіршіксіз айнасы. Бірақ Абай шығармалары жансыз айна емес, жанды айна. Олар кездескеннің бәрін түсіре бермейді, іріктеп, түсіруге қажеттілерін ғана түсіреді.

Өмірдің не бейнесін шығармаларына түсіруге құмартқанын және ол ойын қалай іске асырғанын айтардан бұрын, бізге Абайдың өз ой-пікірі қаншалық өрістеп, қайда жеткенін біліп алу қажет.

Абай — өткен ғасырдың 40—60-жылдарында орыстың қоғамдық пікірін алға бастаған орыс демократтарымен пікірлес кісі. Қазақ елінде де қанаушы және қаналушы екі тап барын ол жақсы көреді, қанаушының қаналушыны мейірімсіз талап отырғанын түсінеді. Ол кездегі ел басқарушыларды (үкімет қызметіндегілердің, билер мен

пысықтардың) момын көпшілікті қанаушы тапқа қосыла талайтынын жақсы ұғады. Бұның бәрін Абай көріп, ұғып қана қоймайды, қаналушыға жаны ашып, қанаушыға қарсы болады.

Ой-өрісі жағынан, Абай революциялық идеяға жеткен кісі емес. Ол — тек ағартушылық идеяға ғана жеткен адам. Оның ойынша қоғам өміріндегі теңсіздікті жою үшін, түгелімен халықтың сана-сезімін ояту керек, ол үшін халықты жапа-тармағай оқыту керек. Бірақ қайда және қалай?

Ол кезде қазақта ұлттық мектеп жоғы жоғарыда айтылды. Мұсылманша оқытатын медреседе, тіршілікке пайдалы ешнәрсе жоғын Абайдың өзі іс жүзінде көрді. Тіршілікке пайдалы оқу орыста, ендеше, қазақ баласын орыс мектебіне беру керек. Осы идея Абай шығармаларының (өлеңдерінің және ғақлия сөздерінің) өнбойына түгел тарап отырды.

Тек оқумен ғана қоғам өміріндегі әділетсіздік жойылмайтынын, реалист Абай жақсы түсінеді де, қазақ өмірінде залалды немесе жетімсіз деп ұққандарын, қатты сынап түзетпек болады. Бұл жөнінде ол кейбір өнегелік пікір айтып, ақыл беріп түзетуге тырысумен қатар, өткір сықақ пен мысқал әдісін де қолданады. Биографтары Абайды Салтыков-Шедринді де көп оқитын еді деседі. Оның растығы Абайдың сықақ пен мысқыл өлеңдерінен де көрінеді. Салтыковтың әдісімен Абай кемшіліктерді, оны болдырушыларды өлтіре мысқылдап, сықақтайды.

Абайдың ойынша, қоғам өміріндегі жетімсіздіктің тетігі — еңбексіздікте — “тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық аздырар адам баласын”. Азбау үшін еңбек істеу керек. “Еңбек қылсаң ерінбей, тояды қарның тіленбей”.

Соңғы сөздері ол заманның шындығына жатпайтындығын реалист Абай тағы да жақсы көреді. Қазақ ауылының күзгі бейнесіне арнаған бір өлеңінде ол қанша еңбек атқарғанымен, жалшының күні қараң екенін, байдың оны мейірімсіз талап отырғанын көріп, шын өмірдің бейнесін ызалы түрде ғажап бояулармен дәл көрсетіп береді. Бірақ “енді не істеу керек?” деген сұрауға жауап таба алмай, “байда — мейір, жалшыда — бейіл де жоқ, екеуін аңдыстырған құдайым-ай” деп кейиді. Абай идеясының жеткен жері осы ғана.

Ағартушылық және демократтық идеяны жырлауда, Абай жалаң үгітші емес, ол — биік дәрежелі көркем ойдың иесі. Бұл ойын жарыққа шығаруда негізгі құра-

лы — сөз екендігін ол жақсы біледі, сондықтан ол қазақ тілін “бөтен сөздермен” тазалауға кіріседі.

Қазақ тіліне “бөтен сөздер” ислам діні арқылы кірді. Дін кітаптары арап, фарсы немесе солармен шұбарланған татар тілімен жазылатын-ды. Қазақтың қалың көпшілігіне ол кітаптар түсініксіз. Дін сабағымен көзін ашқан кейбір қазақ ақындары шығармаларына кітап тілін араластырып, халық түсінбейтін дәрежеге жеткізді. Қазақ тілін бұлай бұзушылыққа қарсы Абай мейірімсіз күрес ашып, өзі барлық шығармасын да қазақ халқының таза тілімен жазды. Ендеше, Абай қазақтың жазба әдебиетінің ғана негізін қалаушы емес, ол қазақтың әдебиеттік тілінің де негізін қалаушы.

Таза тілмен жазу — көркем жазу емес. Таза қазақ тілінде жазылған талай мақалаларды, кітаптарды немесе кейбір өлеңдерді, прозалық, драмалық шығармаларды біз көркем шығарма қатарына қоса алмаймыз. Шығарманың көркемдігі сөзінде ғана емес, сол сөздің көркем ойға айна болуында.

Абай — ірі көркем ойдың иесі. Өмір бейнесін ол көркем ойдың ғажап сұлу бояулары арқылы аса жарқын, қызғылықты етіп сипаттайды. Табиғат көрінісін, адам өмірін сипаттағанда ол дағдылы адамның емес, тек ірі суретшінің ғана көз шалатын нәзік жақтарды тауып, сипаттаған объектісінің іші-сыртын мейлінше дәл көрсетеді.

Абай — өлеңдік көркем сөздің шебері. Оның прозасы көркем шығарма емес, тек, ақыл айту төңірегінде жазылған қара сөздер. Өлең құрылысын алғанда, Абай қазақ поэзиясында күні бүгінге дейін төбесінен асырмайтын биік. Абайға дейін қазақ поэзиясын он бір буынды “қара өлең” мен жеті буынды жыр түрі ғана болды. Орыстың биік поэзиясы тапқан шеберліктерден үйрене отыра, Абай қазақтың өлең техникасына тыңнан он алты түр қосты. Сондай жаңалықтарды жасай отыра, Абай қазақ поэзиясына тән силлабикалық заңды бұзбай толық сақтады.

Тыңнан тапқан өлең түрлері қазақ халқына тез тарау үшін Абай жаңа өлшеулі, жаңа ырғақты, жаңа үйлесті өлеңдеріне арнаулы әндер шығарды. Бұл мәселеде ол композиторлық таланты да барын көрсетті. Абай 1904 жылы өлді. Өзі өлгенге дейін оның жалғыз ғана өлеңі жарық көрді де, өзгелері ешқайда басылмай, қолдан-қолға қолжазба күйінде көшіріліп тарап жүрді, ауыздан-ауызға тарады. Соңғы түрде тарауына бас себептердің бірі — Абайдың әндері.

Абай шығармаларының, асса, Кеңес Одағына, қалса, Қазақстанға кең тарауы тек кеңестік дәуірде ғана. Кеңестік дәуірде Абай шығармалары мындаған тиражбен әлденеше рет басылды. Орыс тіліне аударылу арқылы Абайды бүкіл кеңестік Отан және дүние жүзі білді. Абайдың туу және қайтыс болу күндеріне байланысты кеңестік дәуірде әлденеше рет юбилейлер өткізілді. Кеңестік дәуірде ғана Абай шығармалары терең зерттеліп, тиісті бағасын алды. Абай туралы көркем шығармалар жазылды. Искусствоның бар жүйесінде Абайдың образын мәңгі сақтайтын ескерткіштер жасалды. Абай атына мектептер, колхоздар, театрлар қойылды.

Халық та, оның үкіметі де мұндай құрметті адал ұлына жасайды. Абай халықтың адал ұлы, өйткені ол ой-өрісі жеткенше халықтың мұң-мұқтажын айтып, халықты азаптан бақыт жолына шығаруға тырысты. Қанаушы тап үстемдік құрып тұрған кез болғандықтан Абай ол арманына жете алған жоқ...

ТҮСІНІКТЕР

1. Абай Құнанбаев (монография)— бұл еңбегінде жазушы алдымен абайтану мәселелеріне, Абайдың ата тегіне тоқталады. Сосын Абайдың өмірі, дүниеге, әдебиетке көзқарасы мен ақындық шеберлігі жайындағы зерттеулері енген. Бұл еңбек жазушының “Жарқын жұлдыздар” кітабында 1961 жылы жарияланды, сондай-ақ жазушының таңдамалы шығармалар жинағының 16-томына енді.

2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев — бұл зерттеу еңбегі “Халық мұрасы” атты тарихи-этнографиялық очеркінің алғашқы кітабында 1974 жылғы басылымы бойынша енді. Жазушының таңдамалы шығармалар жинағының 15-томындағы мақаласы бойынша жарияланды.

3. Оны мәңгі құрметтейміз. Мақала Абайдың қайтыс болуының 50 жыл толуына қарай жазылған. Мұнда автор Абайдың шығармашылығының әлеуметтік мәселелеріне тоқталады. Мақала “Социалистік Қазақстан” газетінің 1954 жылғы 15 қыркүйектегі санында жарияланған.

4. Қазақ халқының мақтанышы. Мақалада Абайдың қазақ әдебиетіндегі орны, ақындық шеберлігінің толысуына әсер еткен факторлар сараланады. Мақала “Пионер” журналының 1974 жылғы 5-санында жарияланды.

Ескерту. Қазіргі саяси-әлеуметтік көзқарасқа байланысты кейбір сөздер мен терминдердің қолданыстағы баламалары берілді.

МАЗМҰНЫ

Тұрсынбек Кәкішев. Абай және Сәбит (алғы сөз)	5
Абай Құнанбаев (монография)	23
Ғылыми мақалалар	240
Абай (Ибраһим) Құнанбаев	241
Оны мәңгі құрметтейміз	258
Қазақ халқының мақтанышы	263
Түсініктер	268

СӘБИТ МҰҚАНОВ

ЛУЧЕЗАРНАЯ ЗВЕЗДА

Монография и научные статьи

(На казахском языке)

Редакторы *Н. Ақбаев*
Көркемдеуші редакторы *Б. Табылдиев*
Сарапшы редакторы *Ж. Махмұтова*
Техникалық редакторы *Ф. Овчиникова*

ИБ № 182

Теруге 16.02.94 жіберілді. Басуға 31.10.94. қол қойылды. Пішімі 84X1081/32. Офсеттік басылыс. № 1 баспаханалық қағаз. Шартты баспа табағы 14,3. Есептік баспа табағы 15,0 Таралымы 5000 дана. Тапсырыс № 2250. Бағасы келісімді.

Қазақстан Республикасы Білім министрлігінің “Санат” мемлекеттік баспасы, 480012, Алматы, А. Байтұрсынұлы көшесі, 65 “а”.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрлігінің “Кітап” полиграфиялық кәсіпорындары өндірістік бірлестігінің Кітап фабрикасы, 480124, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93-үй.

ОҚЫРМАН ҚАУЫМ!

Ұлы Абайдың 150 жылдық мерейтойына байланысты 1995 жылы “Санат” мемлекеттік баспасынан мынадай кітаптар шығады:

ЖҰРТБАЕВ Т. Жан бостандығы немесе рухани тәуелсіздік. 20 б. т., қазақ тілінде.

КҮМІСБАЕВ Ө. Абай және Шығыс. 15 б. т., қазақ тілінде.

АБАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ ФРАНЦИЯДАҒЫ МҰРАГЕР-ЛЕРІ (Құраст. М. Маданова). 8 б. т., орыс тілінде.

МҰХАМЕДҚАНОВ Қ. Абайдың ақындық мектебі. 12 б. т., қазақ тілінде.

ЖЕМЕНЕЙ И. Абай шығармаларындағы парсы сөздері. 12 б. т., қазақ тілінде.

ЖҰМАЛИЕВ Қ. Абай поэзиясының тілі, 2-басылуы. 15 б. т., қазақ тілінде.

СЫЗДЫҚОВА Р. Абайдың сөз өрнегі, 11 б. т., қазақ тілінде.

ҚҰРМЕТТІ СТУДЕНТТЕР МЕН ҰСТАЗДАР!

“Санат” мемлекеттік баспасынан 1995 жылы мынадай оқу құралдары шығады:

АМАНЖОЛОВ С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка, 2-е изд. 40 п. л., на рус. и каз. языках.

АХАНОВ К. Грамматика теориясының негіздері. 15 б. т., қазақ тілінде.

БАЛАҚАЕВ М. , СЕРФАЛИЕВ М. Қазақ тілінің мәдениеті, 2-басылуы. 10 б. т., қазақ тілінде

СЫЗДЫҚОВА Р. Сөз сазы. 5 б. т., қазақ тілінде.

САЙРАМБАЕВ Т. Қазақ тілінің тыныс белгілері. 12 б. т., қазақ тілінде.

ЕРГӨБЕКОВ Қ. Сәбит салған сара жол. 20 б. т., қазақ тілінде.

ҒАБДУЛЛИН М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті, 2-басылуы. 25 б. т., қазақ тілінде.

ЕЛЕУКЕНОВ Ш. Мағжан. 24 б. т., қазақ тілінде.

ЫСМАЙЫЛОВ Е. Жамбыл және басқа ақындар, 2-басылуы. 20 б. т., қазақ тілінде.

БИЧУРИН Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена (Избранные извлечения), 2-е изд., 20 п. л., на рус. языке.

РЫСБАЙҰЛЫ К. Қазақстан Республикасының тарихы. 20 б. т., қазақ тілінде.

ҒАБИТОВ Т. Мәдениеттануға кіріспе. 7 б. т., қазақ тілінде.

СӨБДЕНОВ Қ. Қойшылық. 22 б. т., қазақ тілінде.